

84(58)7

К 25

ИМ КАРИМОВ

Бү ажиб дунё

**Kitob shu yerda ko'rsatilgan muddatdan
kechiktirilmagan holda topshirilishi shart**

ilgarigi berilmalar miqdori _____

Table 1. Continued	Table 2. Continued
10. <i>Chrysomelidae</i>: <i>Chrysomelidae</i> (100%)	10. <i>Chrysomelidae</i>: <i>Chrysomelidae</i> (100%)
11. <i>Chrysomelidae</i>: <i>Chrysomelidae</i> (100%)	11. <i>Chrysomelidae</i>: <i>Chrysomelidae</i> (100%)
12. <i>Chrysomelidae</i>: <i>Chrysomelidae</i> (100%)	12. <i>Chrysomelidae</i>: <i>Chrysomelidae</i> (100%)
13. <i>Chrysomelidae</i>: <i>Chrysomelidae</i> (100%)	13. <i>Chrysomelidae</i>: <i>Chrysomelidae</i> (100%)
14. <i>Chrysomelidae</i>: <i>Chrysomelidae</i> (100%)	14. <i>Chrysomelidae</i>: <i>Chrysomelidae</i> (100%)
15. <i>Chrysomelidae</i>: <i>Chrysomelidae</i> (100%)	15. <i>Chrysomelidae</i>: <i>Chrysomelidae</i> (100%)
16. <i>Chrysomelidae</i>: <i>Chrysomelidae</i> (100%)	16. <i>Chrysomelidae</i>: <i>Chrysomelidae</i> (100%)
17. <i>Chrysomelidae</i>: <i>Chrysomelidae</i> (100%)	17. <i>Chrysomelidae</i>: <i>Chrysomelidae</i> (100%)
18. <i>Chrysomelidae</i>: <i>Chrysomelidae</i> (100%)	18. <i>Chrysomelidae</i>: <i>Chrysomelidae</i> (100%)
19. <i>Chrysomelidae</i>: <i>Chrysomelidae</i> (100%)	19. <i>Chrysomelidae</i>: <i>Chrysomelidae</i> (100%)
20. <i>Chrysomelidae</i>: <i>Chrysomelidae</i> (100%)	20. <i>Chrysomelidae</i>: <i>Chrysomelidae</i> (100%)

НАИМ
КАРИМОВ

Бч ажиб
дчнё

Воқеий қисса ва ҳикоятлар,
сахна асарлари

ТОШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»
2016

УЎК 821.512.133-3
КБК 84(5Ў)7
К25

Каримов, Наим

К25

Бу ажиб дунё [Матн]: вокеий қисса ва ҳикоялар/
Н. Каримов. – Тошкент: «O'zbekiston» НМИУ, 2016. –
288 б.

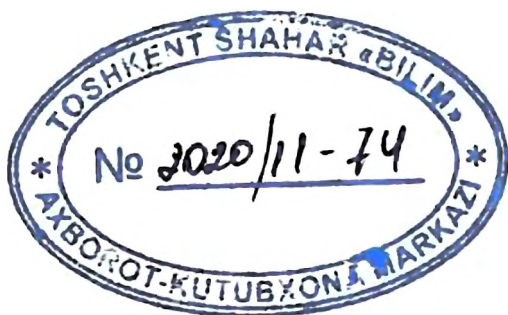
ISBN 978-9943-28-668-9

Атоқли шоир, ёзувчилар ҳаёти ҳам ажойиб воқеалар, унутилмас учрашувларга бой бўлиб, улар ҳақида эсланганда ёки хотиралар битилганда гўзал бир асардек севиб ўкилади.

Ушбу китобдан ўрин олган Фитрат, Чўлпон, Ойбек, Ғафур Ғулом каби ҳассос адиблар ҳаёти билан боғлиқ ажабтовур ҳикоя, киносценарий ва пьесалар ўқувчини бефарқ қолдирмайди. Шунингдек, собиқ шўро даврида қатағонга учраган ўзбек зиёлиларининг оғир тақдирларидан ҳикоя қилинади.

Муаллиф «Ғули ва Навоий» драмасини ёзишда асрдан-асрга, наслдан-наслга ўтиб келаётган барча турк халқларидаги эртақ мотивларидан фойдаланган.

Бир неча маърифий-биографик романлари орқали танилган адабиётшунос олим Наим Каримовнинг бу янги асари ҳам китобхон томонидан катта қизиқиш билан кутиб олинади, деган умиддамиз.

УЎК 821.512.133-3
КБК 84(5Ў)7

ISBN 978-9943-28-668-9

© Наим Каримов, 2016
© «O'zbekiston» НМИУ, 2016

Вожеий хикодлар

*Хурриятсевар аجدодларимизнинг
буюк орзулари ушалиб, Ўзбекистон
мустақиллигининг шонли 25 йил-
лиги нишонланаётган шу муборак
кунларга етганимизга шукроналар
ва тасаннолар бўлсин!*

Муаллиф

ҒАҒУРОНА САҒАР

...1940 йилнинг 5–15 июнь кунларида Москвада белорус санъатининг ўнқунлигини ўтказиш мўлжалланган эди. Эндигина расм бўла бошлаган таомилга биноан, қардош халқларнинг кўзга кўринган шоир ва ёзувчилари ҳам ўнқунликка меҳмон сифатида таклиф этилган эди. Ўзбек ёзувчилари номидан Ёзувчилар уюшмасининг масъул котиби Ҳамид Олимжон билан бирга Ғафур Ғулом ҳам ўнқунликда қатнашиш учун Москвага боришган.

Москва ўша йилларда қардош халқларнинг миллий маданиятларига катта эътибор бера бошлаган эди. Бир маданият маъракаси тугамай, иккинчиси бошланар, иккинчиси тугамай туриб, учинчиси бошланар эди. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг раҳбарлари ҳам бир шаҳардан иккинчисига, бир маросимдан иккинчи маросимга бориб турганлар.

Ҳамид Олимжон билан Ғафур Ғулом ҳам белорус санъати ўнқунлиги тугаши билан қардош қалмиқ халқининг эпоси – «Жангар»нинг 500 йиллигига бағишланган тантаналарда иштирок этиш учун Қалмиқистон пойтахти Элиста шаҳрига боришлари лозим эди. Лекин қалмиқ элати бундай катта тантаналарга ҳали тайёрланиб улгурмаганлиги сабабли халқ эпоси юбилейи куз ойларига кечиктирилади.

Бошқа иттифоқдош республикалардан Москвага махсус келиб, Элистага боришга чорланган ёзувчилар юртларига ранжиб қайтмасликлари учун собиқ Иттифоқ Ёзувчилар уюшмаси ҳайъати грузин ада-

биётининг мумтоз намояндаси Акакий Церетелининг куз ойларига мўлжалланган 100 йиллик юбилейи тадбирларини олдинга суришга қарор қилади.

Хуллас, собиқ Иттифок Ёзувчилар уюшмаси, бошқа меҳмон ёзувчилар катори, Ҳамид Олимжон билан Ғафур Ғуломдан ҳам Тифлисга, Церетелининг юбилейига боришларини сўрайди.

Ҳамид Олимжоннинг Элистага боришдан асосий мақсади ўша йилларда Тошкентда «Алпомиш» эпосининг 1000 йиллигини ўтказиш учун маълум бир тажриба тўплаш эди. Шу сабабли режаси амалга ошмай қолган шоир Тифлисга боришдан воз кечиб, ёлғиз ўзи Тошкентга қайтади.

17 июнь куни Иттифок Ёзувчилар уюшмасининг кўп миллатли делегацияси Киев вокзалида жамланиб, поездга ўтиради. Ғафур Ғулом турли миллатларга мансуб ҳамроҳлари билан бирга бир купега жойлашади. Каттагина жомадонини катнинг тагига жойлайди-да, ҳамроҳларига: «Бир-икки дақиқа бўлса ҳам тоза ҳаво оламан», деб ташқарига чиқади. Аммо поезд юра бошлайди ҳамки, ўзбек шоиридан дарак бўлмайди. Ҳамроҳлари агар охирги бирор вагонга илинган бўлса, биринчи бекатда купега кириб келади, деб хотиржам карта ўйнаб ўтиришади. Бироқ уч-тўртта темир йўл бекати орқада қолиб, тун пардаси тушиб, ҳатто тонг ҳам отса-да, Ғафур Ғуломдан ҳамон дарак бўлмайди. Ҳамроҳлар қаттиқ ташвишга тушиб, нима қилишларини билмай, жуда бўлмаса, темир йўл ходимидан рўй берган фавқулодда воқеани поезд бошлиғига хабар қилишни сўрайдилар...

Шоири даврон «Тоза ҳаво оламан», деб перронга тушиб, ўша атрофдаги бир-икки дўкончага кирса, лимонад билан кремсодадан бўлак сафарбоп матоҳ йўқ экан. Шундан кейин у тўппа-тўғри вокзал ресторанига кириб, хизматчилар билан салом-

алик қилади, сўнгра бир-икки шишани қўлтиғига қистирганча, перрон томон отилиб чиқади. Бироқ не кўз билан кўрсинки, ҳозиргина жомадонини қўйиб, купесидан чиқиб келган поезди уни кутиб ўтирмай, «пу-пуб» деганча кетиб қолибди.

Ғафур Ғулом ҳаллослаганича вокзал биноси-га кириб, Тифлисга борадиган кейинги поезднинг қачон кетишини суриштиради. Аммо яқин орада ўша йўналиш бўйича бирорта поезднинг йўлга чиқиши режалаштирилмаган экан. Бу ҳам кулгили, ҳам асабий вазиятдан хабар топган текинтомошачилар бирпасда унинг атрофини ўраб олиб, шоирнинг энсасини қотириб, турли-туман маслаҳатларни бера бошлашади. Ниҳоят, кимдир: «Ҳечқиси йўқ, ташвишланманг. Эртага Харьков ёки Ростовга учиб борсангиз, поездингизга, албатта, етиб оласиз», дейди. Ғафур Ғулом хурсанд бўлиб: «Э, бор экансан-у-у, Ломоносов, шундай ақлни берган отангга раҳмат-е!» дея самолётга чипта суриштира кетади...

Хуллас, шу куннинг эртасига Ғафур Ғулом тонг сахарда аэропортга бориб, самолётга ўтиради ва бирор соат ўтмай, Ростов тупроғига келиб тушади. Ярим соат ичида темир йўл вокзалига етиб олади. Москва – Тула – Харьков – Ростов йўналиши бўйича чикқан поезд ҳали Дон соҳилларига етиб келмаган экан.

Кўп ўтмай, таниш поезд кўринади. У тўхташи билан Ғафур Ғулом, гўё ҳеч нарса рўй бермаганидек, вагонга чиқиб, бамайлихотир купега кириб боради. Купедаги ҳамроҳлар Ғафур Ғуломни кўриб, ханг-манг бўлиб қоладилар. Шоир эса худди қўшни вагондан чикқан кишидек, «Яхши келаяпсизларми?» деб, ҳамроҳлари билан самимий кўришади...

АМИН ВА АМИНА

Сунбула охирлаб қолганда Муҳаммадамин жомадонини кўтариб қайтишга мажбур бўлди. Бекобод металлургия заводи қурувчилари орасида авж олган терлама дарахтдан-дарахтга, ўрмондан-ўрмонга кўчган ёнғин сингари, унга ҳам етиб келган эди. У дастлаб хасталикка парво қилмади. Ўзи тенги йигитлардан нечасини ўттиз еттинчи йил ўлати аллақачон олиб кетган, яна қанчаси уруш майдонларида ўқ еб, ер тишлаган, бу ҳар икки балодан омон қолганлар эса, шу ерда, ярим саҳро ўртасида, битлаган, оч қолган, эрта тушган совуқдан жунжуккан, шунга қарамай, завод кураман, деб тутдай тўкилаётган эди.

«Такдирдан ҳеч қаерга қочиб қутулолмайсан» — Муҳаммадамин шундай дер эди ичида. Шу ўй, шу фалсафа уни Бекободда — турли юкумли касалликлар учрашган чорраҳада қайсарлик билан тутиб турди. Аммо сўнгги кунларда кулоғидан ой кўриниб қолди. Силласи қуриб, ўтирган жойида терлаб-пишадиган, юрган йўлида каловланиб йиқиладиган бўлди. Қурилиш тиббий бўлимидаги ҳамшира унга зудлик билан Тошкентга қайтиб, малакали мутахассислар қўлида шифо топиши лозимлигини айтди. Муҳаммадамин сўнгги манзил яқинлашиб қолганини сезгандан кейингина йўлга чикди.

Тошкент касалхоналари урушдан дарёдай оқиб келаётган ярадорлар билан лик тўла эди. Муҳаммадамин бир неча кун уйида қолиб кетди. Ёзувчилар уюшмаси раҳбарларининг ташвиши усиз ҳам етарли эканми, ҳеч ким қиё бокмади. Хотини Амина эрининг тақдиридан ҳам кўра касалликнинг ёлғиз қизчасига юқиб қолишидан чўчиб, бормаган жойи, кирмаган эшиги қолмади. Ниҳоят, ноябрь ойининг бошларида адоий тамом бўлган шоирни касалхонага ётқизишнинг иложи топилди.

Шоир касалхонага келтирилган куннинг эртасигаёк профессорлар шошилишч равишда йиғилиб, тиббий таҳлил натижаларини ўртага ташладилар. Хастанинг аҳволи фавқулодда оғир, терламанинг инсон вужуди-ни кемирувчи заррачалари пилла куртидек иштаҳага кириб, шусиз ҳам чўпдек бўлиб қолган шоирни ям-лаётган эди.

...У қўқонлик эди. Қўқонликларда эса ўз ҳам-шаҳарларига нисбатан ифтихор туйғуси кучли бўлади. Шу туйғу туфайли отаси унга Муҳаммадамин деб исм қўйган ва ўғлининг Муқимийдек шоири дав-рон бўлишини орзу қилган. Амина билан қаламқаш дўстлари эса уни Амин деб чақиришарди. Хуллас, улар 1937 йили турмуш қурганларида, Амин ва Амина бир олманинг икки палласидек, бир-бирлари билан узоқ ва бахтли-саодатли умрга қовушгандек бўлдилар.

Тақдир бир дарахтнинг соясида туғилиб, бир ариқдан сув ичган кишиларни бу дашти азим-нинг не пучмоқларига улоқтириб, не бўронларга йўлиқтирмайди, дейсиз. Аммо бирининг илдизи Қў-қонда, иккинчисининг эса олис Эдил бўйларида бўл-ган ёшларнинг Самарқандда учрашиши, яна уларнинг Амин ва Амина деб аталишида илоҳий бир ҳукм мавжуддек эди. Амин Аминани дорилфунунни бити-риб, бўлажак ёрига дарс беришидан аввал ҳам – у ишчилар факультетида таҳсил кўрган вақтлардан би-ларди. Лекин сажиясидаги камсуханлик, уятчанлик ва журъатсизлик Амина билан яқиндан танишишига имкон бермади. Агарда шу кезларда Самарқандда ўқиган Усмон Носир бу икки ёшнинг танишуви-га кўмак бермаганида, уларни ўқтин-ўқтин истироҳат боғига етаклаб, гап-сўзларини ўзаро улаб турувчи

жонли халка бўлмаганида, эҳтимол, Амин билан Амина ўртасидаги дўстлик ва мухаббат чироғи ёнмай қолган бўлармиди?

Амин болалик дўсти қамокқа олинган, «халқ душмани»нинг ҳамтовоғи сифатида дорилфунундан ҳайдалди. Шундан кейин Тиббиёт институтига ўқишга кирган Аминнинг изидан Тошкентга келиб, уни топди, унга уйланди ва шу ерда палак ёза бошлади.

Равшанки, шу даврда Тошкентда унинг уйи бўлмаган. Самарқанддан бирор бахонаи сабаб билан келганида ҳам Уйғун билан бақамти яшаган Усмон Носирнинг чоғроқ хонасида турган. 1937 йил бошларида, ораларидан ола мушук ўтган, Усмон Уйғунга қарашли бу уйни тарқ этди. Самарқандга сўлмаган Амин фалакнинг гардиши билан бахти қаро дўсти яшаган хонада истикомат қила бошлади. Ҳатто Амнини ҳам ётоқхонадан шу ерга кўчириб келди. Орадан бир оз вақт ўтиб, ўттиз еттинчи йил довули сусайган, унга Ўрдадаги Мутахассислар уйидан жой ажратишди. Амин билан Амина шу ерда ўзларининг энг бахтли кунларини кечира бошладилар. Алфия ҳам шу уйда туғилди.

– Ал-фия! – ҳорғинлик билан чиққан бу сўз худди мураббога ботириб олинган-у, таъми оғзида қолгандек, Амин бир-икки лабларини ялаб олди.

Амина шу захоти қизчани, унинг ҳаракатларини, қандай ухлаши-ю қандай қулишини оғзини тўлдириб таърифлай кетди.

– Ҳозир... қаерда?.. Ким билан... қолган?.. – охиста, синик товуш билан сўради Амин.

Амина қизчани кўпинча Муҳсин Ҳамидовнинг уйида қолдириб, эри билан «Ҳамза» спектакли¹нинг

¹ К.Яшин ва А.Умарий драмаси асосидаги спектакль. 1942 йил 8 январда ҳозирги Ўзбекистон Миллий давлат академик драма театрида сахнага қўйилган.

репетициясига борар, бу қўқонлик дўстларининг уйи эса нақ театрнинг рўбарўсида эди. Лекин хастахона шаҳарнинг бошқа бир «қирғоғи»да бўлгани учун у кейинги пайтларда қизалоғини ўз уйида қолдириб, кимдандир қараб туришни илтимос қиларди.

– Қўқондан келишган, – жавоб қилди Амина.

Амин чурқ этмади. У кўзларини юмиб, сухбатга ортиқ чоғи йўқлигини англатди. Шу орада ҳамшира кириб, юқумли хасталар хонасида узок қолиш хавфли эканини писанда қилди. Амина шифокор бўлгани учун бу сўзлар унга эриш туюлди.

Аминнинг хаёли Қўқондаги чоғроқ ховлисига, мунис онасию ака-укаларига кетди... Қўқондан ким келдийкин? Кошкийди синглиси Убайдахон бўлса? У худди аясининг ўзи. Юмшоқ сўз, меҳрибон, пазанда... Маставага жамбил солиб, шундай пиширадики... Дарвоқе, қани энди ўша маставадан икки қошиққина бўлса... Серқатик, жамбилли маставани ичганига ҳам юз йил бўлди, чоғи... Амина – ёмон пазанда эмас. Лекин у кўпроқ карам шўрвани яхши кўради. Хаста чоғингда эса нечундир болалик даврингда еган-ичган таомларни кўмсайсан, киши...

Олис болаликнинг ёдини аллақачон ўтиб кетган ота-боболарингдан, аллақачон сўлиб, қуриб қолган ўт-ўланлардан, хотирангдан кўтарила бошлаган таомлардан ахтарасан. Ўзинг не аҳволда ётибсан-у, томга чиқиб варрак учирган кунларингни йиллар тумани орасидан кўрмоқчи бўласан. Ўша варрак учирган томингга талпинасан, талпинасан, талпинаверасан...

Амин Самарқандда экан, не-не рус шоирларининг шеърларини ўқиб ёдламади. Улар қуйлаган гулларга меҳр қўймади... Амина настарин гулларини хуш кўрарди. Амин тез орада Аминагагина эмас, настарин гулларига ҳам ошиқ бўлди-қолди. Улар баҳорий Абрам бульваридан ўтиб, истирохат боғига бориб, сайр қилиб қайтгунларига қадар шу бўй

уларга ҳамроҳ бўлар, кўнгилларини яшаш ва севиш завкига тўлдирар эди. Лекин ҳозир Қаймоқли гузар яқинидаги ҳовлини, шу ҳовлини кесиб окмиш арик бўйларидаги гулсафсарлар сафини эслади. Киши бо-лалик чоғида гулсафсар ҳидини сезмас экан. Ҳозир дафъатан шу гулнинг бўйи димоғига урилгандек туюлди. Гулсафсарларнинг икки томонга осилиб турган «кулоқлари»да мовий осмоннинг қуюқлашган рангини кўргандек бўлди. Гулсафсар унга дунёдаги энг кўркем ва энг хушбўй гул бўлиб кўринди, шу тобда.

– Амина-а! – у кўзларини очмай, секин овоз чиқарди.

Жавоб бўлмади. Амин кўзларини аста очиб, палатага ҳорғин назар ташлади. Амина уйига кетган, унинг: «Кетяпман. Яхши қол!» деган сўзлари эса уйқу оғушидаги хастанинг кулоғига чалинмаган эди.

...Қўқондан ким келди экан? Балки унинг хасталигидан дарак топиб, Иномжон акаси келгандир? Йўқ, Иномжон акаси ҳам, Убайдахон ҳам келган бўлсалар, аллақачон уни йўклаган, Қўқоннинг – бо-лалиги ўтган азиз тупроқнинг нафасини шу ғариб ва нурсиз хонага олиб кирган бўлардилар. Демак, у ердан келган яқин қариндошларим эмас...

Амина эрининг қўқонлик узоқ-яқинлари келиш-ганда, кўпинча уларга рўйихушлик бермас, агар биронтаси бир кунми-ярим кунми тунаб қолгудек бўлса, қовоғидан қор ёғилиб, чирсиллай бошлар, сўнг амал-тақал қилиб хайдаб-кузатганидан кейин ҳам Аминни эговлашни бас қилмас эди. Дастлаб Амин бунга қарши исён кўтарди.

– Амина, юр ошхонага! – у кечки таом пайти яқинлашганига қарамай, бемалол ўтирган хотинининг қўлтиғидан олди.

Амина истар-истамас қўзғалди. Эр-хотин қўшни хонага чиқдилар.

– Амина, меҳмонларнинг қорни таталаб кетди-ку! Қўконда бўлганингда шу пайтгача суюк овқатни ичиб, кейингисини кутаётган бўлардинг.

Амина бўш келмади:

– Шу ўзбекларнинг одати қизиқ: овқат егани еган, егани еган. Овқат еб чарчамаганини қара буларнинг!.. Уйингда дон-понинг борми, деб сўрамайди, гўшт-ёғинг борми, билмайди. Бир сават қуруқ нонни кўтариб келиб, «мозор босиб келган!» деб ўтираверади...

– Хой, азизам, нималар деяпсан? Ахир аям кунда келаётгани йўқ-ку! Келса, ойда-йилда бир келади. Шунда ҳам набирамни, келинимни кўрай, деб келади. Поездда уриниб-туртиниб келишса-ю, бир қошиқ овқатни раво кўрмасак, қандай одам бўлдик?!.

– Хой-хой-хой! Юртдошларингиз келганда бирам гинахон бўлиб кетасизки!.. Аввал ишлаб, Уйғунга ўхшаб жарақ-жарақ пул топиб келинг. Кейин уни пишир, буни пишир, деб менга буйруқ беринг!

Амин Тошкентга кўчиб келганидан кейин ҳам турмушида ҳаловат бўлмади. «Халқ душмани» Усмон Носирнинг дўсти бўлган, деб тинмай турткилашди. Ёзган шеърлари газеталарда моғор босиб ётди. Шундай пайтларда рўзғорни тебратиб турган Амина эрининг эркига бўйсунмасликни одат қила бошлади. Ўша куни ҳам у эрининг кистов-илтимоси билан ўчоққа олов ёққанига қарамай, меҳмонларнинг кечки дастурхонига бир лукма ош эмас, бир товоқ захар олиб чиқди.

Хулласи калом, Амин қулоғи тинч бўлиши учун – ора-инилари, ёр-дўстлари келишлари билан уларнинг кавушларини ўзи тўғирлаб қўядиган бўлди. Буни сезган яқинлари секин-аста Тошкентдан, Аминнинг уйидан оёқларини уздилар. Лекин Амин тез орада бир ҳақиқатни тушунди: эр-хотин бир-бирларини қанчалик севмасин ва аҳил яшамасин, ўз қобикларига

бурканиб яшай олмас эканлар; инсон ўз калби ва ҳаётининг минг бир томири ила қўни-қўшнилари, ёр-биродарлари, кариндош-уруғлари ва хизматдошлари билан шундай чамбарчас боғланган эканки, агар шу томирлардан бирортаси узилгудек бўлса, инсон ҳаёти ҳам синган кўза сингари, парча-парча бўлиб сочилиб кетар экан.

Айниқса, Амин ўттиз еттинчи йилдан кейин қучайган, уруш йилларида ҳам ҳамон давом этган шубҳаю гумонлар чангалзорида ўзини, ёлғиз, таянчсиз, заминсиз сизди. Қўқондан бирор кимса келгудек бўлса, у узокми-яқинми, бундан катъи назар, уни бағрига босишни, уйига етаклаб келиб, бир бурда қотган нонни бирга бахам қўришни истаб қолди. Аммо ўзидаги бу эҳтиёж Амина кўзларидаги чакмоқ қаршисида чилпарчин бўлишини тасаввур этиб, дардини ичига ютди. Шундай қилиб, у ўз калбида уякан бўшлиқ пайдо бўлаётганини сезмай қолди...

Шоир зоти, сиёсий тузум жиловдорлари наздида, қанчалик ночор ҳисобланмасин, оддий халкнинг кўз ўнгида, офтобда ётган ойна парчасидек, доим нур сочиб туради. Амин ҳам ўзидан шундай нур таратувчи шоирлар қавмидан эди. Бояги синиқ ойна парчаси юзлаб одамларнинг фақат покиза бир қисмигагина сеҳрли туюлиб, унинг кўзларини камаштирганидек, Амин ҳам, ўзи сезмаган ҳолда, бир муниса қизнинг меҳрини қозонди. Ёзувчилар уюшмасининг ҳисобкитоб бўлимида хизмат қилган бу оврўпалик қиз уюшмадаги Аминдан кўра кўркамрок, журъатлирок ва истеъдодлирок бошқа бир шоирга эмас, айнан унга меҳр боғлади. Аминдаги ички назокат ва руҳий порлоқлик дастлаб унда хайрихоҳлик уйғотди ва бу беозор туйғу бора-бора ўт-аланга олди. Амин

уйидаги хижолатпазликдан хийла ўксиниб яшаётган эмасми, хоксор кишига сув билан хаводек зарур бўлган ҳурматни, кадр-киммат нархини шу яхши «харидор»дан топди. Алқисса, фалакнинг гардини билан улар ўртасида муҳаббат ниhoли пайдо бўлиб, у йил сайин эмас, кун сайин ўса бошлади. Баъзан бу ниhoл Инкилоб хиёбони¹да, баъзан Тельман номидаги истирохат боғи²да гул ёзиб, ўзининг нимпушти харир баргчалари билан муҳаббат боғини безай бошлади.

Ким билади, балки ана шу ниhoлни хали муррак пайтидаёқ кесиб ташлаш ниятидами, Хамид Олимжон – Ёзувчилар уюшмаси раҳбари – Амин Умарийни урушнинг авжи суронли кезларида Бекободда бошланган қурилишга юборди. У шогирди Мирмуҳсин билан ўша ерда қўп нусхали газета чиқариши, қурилиш янгиликлари ва меҳнат жабҳасидаги зафарлар билан қурувчиларни таништириб, битлаб кетган, оч ва юпун оммани зарбдор меҳнатга ундаши, «илҳомлантириши» лозим эди.

Амин касалхонада ётар экан, Бекободда кўзи олдида терламадан нариги дунёга равона бўлиб кетган кишиларни эслади. Ўзининг ҳам улар орқасидан кетиши мумкинлигини ўйлаб, сўнгги марта Катяни, Катеринани кўришни ва у билан видолашишни ихтиёр қилди.

Катя эса Аминнинг бошига тушган савдодан хабардор, зарур бўлса, унга жонини бериш учун ўша кунлари касалхона атрофида парвона бўлиб юрарди. Лекин Аминага дуч келиш ва унинг дилига озор беришдан чўчиб, палатага киришга ботинмади. Бирок

¹ Ҳозирги Амир Темур хиёбони.

² Ҳозирги Боғи Эрам.

юрагидаги ишқ тугёни Амин тақдиридан хавотирланиш ва хунук гумонлар оташи авж олгач, бир куни олисдан Аминанинг уйга қайтаётганини кўрди-да, ўзини палатага отди. Навбатчи нима биландир ивиришиб турган экан, Катя тўғри палатага кириб, кўз ёшларини дув-дув тўкканича Аминни қучоклаб, унинг олов бўлиб ёнаётган бошини ўз бағрига олди. Амин бу бахтли дақиқаларга қанчалик мушток бўлмасин, Катяни ўзидан итарди:

– Катюша! – хаста овоз билан деди у. – Мен... оғир касалман... Юқ-қумли касал... Сенга юқиб... юрмасин... Сен мен учун... ҳам... яшаш-шинг... керак!

– Йўқ, йўқ! Сенсиз менга ҳаёт йўқ! – Катя Аминга баттаррок ёпишди.

Шу пайт эшик очилиб, Амина кириб келди. У, чамаси, Катяни олисдан кўришга улгурган ва худди шу воқеанинг рўй беришини сезиб, ортга қайтган эди.

Жаҳолат ҳатто ўлим каршисида ётган хастани ҳам аямайди. Амина ҳамма нарсани унутиб, роса томоша кўрсатди. Амин уни кучи етганича юпатишга, ҳеч гап бўлмагани ва бўлиши ҳам мумкин эмаслигини тушунтиришга уринди. Азбаройи кийналганидан қаро терга ботди. Иссиғи ҳаддан зиёд кўтарилиб, воқеанинг нима билан тугаганини билмади. Шу-шу ўзига келмади...

1942 йилнинг 13 ноябридан 14 ноябрига ўтар кечаси 30-йилларнинг гўзал шоирларидан бири Амин Умарий оламдан кўз юмди. 29 яшар шоирнинг қалб тори авж пардада узилди.

Усмон Носир, Иброҳим Назирий камалиб кетганларидан сўнг ҳам бир гуруҳ қўқонлик ижодкор ёшлар Абдулла Қаҳҳор бошчилигида Тошкентда, ахён-ахёнда бўлса-да, йиғилиб, суҳбатлашиб турардилар. Амин ҳам, бошқа дўст-ёрлар ҳам Абдулла Қаҳҳорни

«халфа» деб аташарди. Совук хабарни эшитгач, Амина нашриётга, «халфа» хузурига бориб, турмуш ўртоғининг бандаликни бажо келтирганини маълум қилди. Сўнг икковлашиб 1 Май кўчасидаги Ёзувчилар уюшмасига, Ҳамид Олимжон олдига бордилар. Ҳамид Олимжон Амин Умарийдек чакнаб турган юлдузнинг кўкқисдан сўнганига ишонмади. Бундан икки-уч кун аввал касалхонага қўнғироқ қилганида, унинг ахволи дурустлашиб бораётганини айтишган эди.

– Аминахон, сиз қабулхонага чиқиб, бир оз сабр қилиб туринг. Кўриб турибман, ўзингизни йиғидан тўхтатиб туролмаяпсизсиз. Биз унга дафн маросими билан боғлиқ масалаларни ҳал қилиб оламиз, – деди Ҳамид Олимжон. Амина хонадан чиққач, Абдулла Қаҳҳорга юзланди. – Аминнинг терламадан вафот этганига ишонгим келмайди. Унга энг яхши шифокорлар қараган, ахир! Марказқўм ҳам қўл қовуштириб турмади. «Ота»нинг ёзувчиларга меҳрибонлик қилишини яхши биласиз... Тағин... Амина рашк билан...

Абдулла Қаҳҳор тушунди. Ҳамид Олимжоннинг топшириғи билан уюшма ходимларидан бири касалхонага югурди.

– Тез бориб келинг. Жасаддан анализ олишсин. Натижасини тезроқ хабар қилсинлар. Кутаман.

Сўнг кимгадир қўнғироқ қилди:

– Насрулло, тез етиб келинг. Шошилишч иш чиқиб қолди. Амин Умарий...

Ҳамид Олимжон кетма-кет Усмон Юсуповга, бошқа раҳбарлар ва уюшма хайъати аъзоларига қўнғироқ қилиб, истеъдодли шоирнинг оламдан ўтганини хабар қилди. Кимнидир кабристонга, кимнидир тобутга юборди. Шу орада ҳаллослаб Насрулло Охундий ҳам уюшмага етиб келди.

— Абдуллажон, — деди Абдулла Қаҳҳорга қараб, — дафн маросимида Охундийни раис этиб белгиласак. У яхши ташкилотчи. Бунақа ишларнинг кифтини келтиради. Сиз марҳумнинг отаси қаторисиз, Насруллога ёрдам беринг. Союз¹дан чиқарамиз...

Ҳамид Олимжон комиссия аъзоларининг вазифалари ва дафн маросими тадбирларини белгилар экан, «элчи» ҳам етиб келди. Шифокорлар марҳумнинг захарланганини тасдиқловчи белгиларнинг ҳозирча йўқлиги, янги тиббий таҳлил натижаси эса уч-тўрт кунсиз маълум бўлмаслигини айтибдилар.

— Кўнглим сезиб турибди, — деди уюшма раиси безовталаниб. — Амина захарлаган. Хотин кишининг рашки даҳшатли бўлади...

Ундаги шубҳалар бошқаларга ҳам кўчди. Лекин ҳар не бўлса ҳам, аввал жасадни олиб келиб видолашиш, кейин сўнгги манзилга иззат-икром билан кузатиш лозим эди.

Орадан бир неча соат ўтгандан кейин марҳум шоирни тобутга солиб, уюшма биносига олиб келдилар. Марҳумнинг шеър ўқиганда икки томонга силкиниб, шалоладек оқиб тушадиган қоп-қора сочлари қиртишлаб олинган, сарғайган ва тўзғиган юзи эса мумдан ясалгандай сунъий бир тусга кирган эди. Куни кеча ёшлик ва гўзаллик балқиб турган шоирнинг бу сўлғин ва ўлик юзига кўзи тушган уюшма ходимлари додлаб юбордилар. Улар самимий ҳурмат қилган, сиймосида ҳақиқий зиёлини, олийжаноб инсонни мужассам этган шоир жонсиз, бирор ҳаёт нишонасисиз жисмга айланган эди.

Ҳамид Олимжон марҳумнинг бошига дўппи кийгизиб қўйишларини тайинлади. Амина довдираган ҳолда Ўрдага, уйига йўл олди.

¹ Ўша йилларда Ёзувчилар уюшмаси «Ёзувчилар союзи» деб аталган.

Хайрлашувчилар сафи калин бўлмади.

Бирор соатлик видолашувдан сўнг мотамсаро кишилар тобутни кўтариб, Минор қабристонини сари йўл олдилар. Қабристон куз оғушида эди. Довдарахтларнинг шох-шаббаларида марҳумнинг жонсиз юзидек қовжираган барглар омонат ҳилвираб турарди. Охундий мотам йиғинини очиб, шоир тўғрисида сўз айтганида ҳам, бошқа нотиклар марҳум шаънига видо сўзларини айтганларида ҳам шу тупроқ рангига кирган барглар, қора киприклардан оқиб тушаётган кўз ёшларидек, тинимсиз тўкилиб турди. Бир-икки қовжирок япроқ тобут устига, марҳумнинг кўкрагида қовушган қўлларига келиб қўнди. Тирик чоғида бу қўллар Аминага, энди яширишнинг нима ҳожати бор, Катя-Катюшага ҳам гул элтишни севар эди. Энди бу меҳрибон қўллар ҳам, бу кузги япроқлар ҳам жонсиз...

Охундий бир оздан сўнг: «Бас, Катя! Ўзингни қийнама! Ҳаёт шунақа. Яхшига кун йўқ, ёмонга ўлим... Кимдир олдин кетади, кимдир кейин... Аввалдан шу нарса бор. Ҳаётнинг бу темир қонуни олдида инсон зоти ожиз», – деди. Аммо Катядан садо чиқмади. Охундий яна бир оз сабр қилиб тургач: «Майли, видолашгин. Лекин бу ерда узок қолма. Кун ботиб қолди», – деди ва бу манзарадан мутаассир бўлиб четда қараб турган Яшинни қўлтиқлаб, унсиз йўлга тушди.

Орадан бир неча соат ўтгач, осмону фалак кўз ёшларидек сўниқ ва ғамнок юлдузлар билан тўлди. Бу маъсум юлдузлар Катя билан бирга тонгга қадар шоир қабри устига кўз ёшларини тўкдилар.

Эртаси, тонг отиши билан, Қўқондан Амин Умарийнинг оға-инилари етиб келишди. Улар қабристонга кириб келишлари биланок «Вой, акам!», «Вой,

укам!», «Вой, жигарим!» деган фиғону нолалар теваарак-атрофни тўлдириб юборди. Шу пайт қабр усти астагина, сезилар-сезилмас силкиниб, дўнгдан бир-икки сиким тупроқ пастга сочилиб тушди. Сўнг аллақаердан ҳарир толалардан иборат оқиш бир дуд пайдо бўлиб, фарёд кўтарган кишилар атрофида гоҳ кичрайиб, гоҳ одам бўйи чўзилиб, сузиб-парвона бўлиб турди. Мусибат ўтида ўртанган мархумнинг жигарлари бу сирли ҳолни сезиб-фаҳмлаб улгурдиларми-йўқми, аммо, чамаси, киндик қони тўкилган тупроқни, ота-онаси ва қариндош-уруғларини, шу азиз кишиларнинг ҳатто йиғлаган овозларини ҳам соғинган шоир руҳи улар билан учрашиб, видолашмоқда эди...

ТАРАДДУД

Адхам Ҳамдамнинг ўқтин-ўқтин Тошкентга келиб, дўст-ёрлари билан учрашиб туриши ҳар икки томон учун байрамдан ҳам аъло воқеа бўлган. Шунинг учун бир думалаб водийлик бўлиб олган йигитнинг республика ёш ёзувчилар семинари тугаши биланок кечки поездга тушиб, Фарғонага кетишини дўстларидан ҳеч бири истамеди. Унинг ўзи ҳам киндик қони тўкилган шаҳарнинг ҳавосига бир-икки кун тўйиб кетишни чин қалбдан истарди... Хуллас, дўстларининг таклифи билан шу куни у Саид Аҳмаднинг уйида ётиб қоладиган бўлди. Ва, келишувга биноан, эрталаб икки ўрток ҳатто нонушта ҳам қилмасдан (зиёфатга борадиган одам нонушта қилиб ўтирадими!), йўлга тушишди. У пайтлар Тошкент кичкина шаҳар эмасми, ҳеч ким трамвай-прамвай қилиб ўтирмасдан, шаҳар вокзалига ҳам пиёда бориларди.

Икки оға-ини шошмасдан, хангомалашиб Лайли тўғонга етиб борганида, маҳалла болалари аллақачон

сойда кийкира-кийкира, сув соча-соча чўмилишаётган эди. Адхам Ҳамдам билан Саид Аҳмад сой бўйида ўтган болалик дамларини, Солиҳ Қосим билан қилган шўхликларини эслаб, кула-кула манзилга етиб бордилар.

У пайтларда боғ ҳовли эшиклари кечаси ҳам, кундузи ҳам ёпилмас эди. Улар боққа кириб борганларида, эшик ланг очик, Туроб Тўла шимининг почаларини қайириб олиб, ҳовлига сув сепаётган, икки қўлини белига тираган Рамз Бобожон шеър ўқиётган одамдай осмонга қараб турар, Шукрулло эса ниманидир ҳовли ўртасидан оқаётган ариққа қўяётган эди. Ҳамма ўз иши билан банд бўлгани учун меҳмонлар тисланиб, эшик томонга қайтдилар-да, улардан бири ўша ерда туриб: «Хой, ким бор?» деб қичқирди. Ичкаридан: «Кела бермайсанларми! Ё чиқиб, пойларингга пояндоз солайми? Ўзларинг келиб турган боғ!» деган овоз келди. Икки ҳазилкашнинг ўйлаб қўйган ҳазили чиқмади, шекилли, секингина кириб келишди.

– Хой, Рамзиддин, осмонга қараб гўдайиб турмасдан, эшикка чиқиб, мени бўлмаса ҳам, фарғоналик азиз меҳмонни қўл қовуштириб: «Ассалому алайкум! Хуш келибсиз!» деб кутиб олсанг бўлмайдимми?! Нима, кўчада қолган болами бу? Кимсан Адхам Ҳамдам, Фарғонанинг эркатоий! Қолаверса, ўзим ҳам чакана ёзувчи эмасман! – деди Саид Аҳмад ҳазиллашиб.

– Мен сенларни барвақт келиб, мени эшикда қўл қовуштириб кутиб олишади, деб ўйлаган эдим. Сенинг-ку тагинг паст, мен, кимсан, Очил коммунистнинг невараси бўламан, ахир! – бўш келмади Рамз Бобожон.

– Бобонг билан кўп чиранаверма! Коммунист бўлса ҳам аллақачон ернинг тагида ётибди, партбилетини қучоқлаб. Менинг бобом Дума бўлган. Дума дегани коммунист деганидан баландроқ бўлган.

– Хой, хой, бас қилинглар! – деди Туроб Тўла челагини ерга қўйиб. – Дўппининг тагида одам бор. Тинч келиб, тинч кетайлик!

Саид Аҳмад ўзидан хавотирланиб, у ёқ-бу ёқни қараб келди. Сўнгра Туроб Тўлага яқинлашиб, секингина:

– Тўғри айтасан, дўстим. Билиб бўлмайди. Тилимизга эҳтиёт бўлганимиз яхши, – деди.

– Ҳа, ҳовурингдан туш. «Ҳазил – ҳазилнинг тағизил», дейишган боболаримиз...

Саид Аҳмад Рамз Бобожоннинг сўзларига жавоб бермоқчи эди, ўзини тийди: «Гулдир-гуп» – имо қилди Туроб Тўла.

Мирмуҳсин қўшни нонвойнинг уйига чиқиб кетган экан, бир сават иссиқ нон кўтариб келди. Иссиқ тандир нонидан тотли ва лаззатли нарса йўқ дунёда! Ҳамма Мирмуҳсин қўлидаги саватга ёпишиб, ўша ернинг ўзида бир неча нонни тинчитди. Кейин иссиқ нонни ариқ сувига ботириб ейиш лаззати ёдларига тушиб, бир-иккита нонни ушлаганча ариқ ёқасига келишди.

Ариқ қайси боғдан ўтиб келган бўлса, шу боғдан тўкилиб тушган мевалар «эга»сининг қўлига етиб боргунича ҳовлима-ҳовли оқиб ўтар эди. Бугун Мирмуҳсиннинг боғи дўстлари билан гавжум бўлгани ва улар ариқ бўйидаги супада йиғилиб ўтирганлари учун улар аксар меваларни ўз қўллари билан ушлаб олдилар. Бу қирмизи олмалар, улар назарида, дарахтлардан тўкилиб ариқда ўзи оқиб келган мевалар эмас, балки қўшни боғлардаги гўзал қизларнинг уларга – ёш шоирларга атайин оқизиб юборган дил совғалари эди.

Улар Тошкентнинг эрта куз кунларида салқин ариқ бўйидаги супада ўтириб, узок гурунглашишди. Семинар таассуротлари билан бошланган суҳбат Москвада ўтажак ва улар қатнашажак бутуниттифок

ёш ёзувчилар семинари билан, у ерда бўлажак учрашувлар ва Москвада, рус тилида чиқажак китоблари билан уланиб кетди. Шеърлар ўқилди, кизлар оғиздан тушмади. Ва, албатта, ариқда музлатиб қўйилган шишалар бўшатилды.

Шундай пайтда дунё инсоннинг кўзига жаннат бўлиб кўринади. Балки, дунё чиндан ҳам, жаннатнинг ўзидир. Мана, ҳозир ҳам мовий осмон тагида, дов-дарахтлари шигил мева билан қопланган боғда, кавсар сувлари оқиб турган ариқ бўйида гурунги қилиб ўтирган, ёшлик кучи, завқи ва орзулари билан тўла шоирлар учун дунё жаннат эмасми?! Бундан ортиқ жаннатни қаердан топасиз, қаердан?!

– Ҳаёт – қандай гўзал-а! – деди Рамз Бобожон.

– Энди билдингми ҳаётнинг гўзаллигини! – гуруннга қўшилди кечикиб келган Шухрат. – Ҳаёт гўзал бўлганлиги учун Навоийлар, Гётелар, Пушкинлар жўшиб-ёниб ўлмас асарларини ёзишган!

– Мана, биз ҳам ҳаёт гўзал бўлганлиги учун жўшиб-тошиб шеър ва дostonлар ёзмокдамиз, – деди Мирмуҳсин.

– Аммо ҳали бизнинг ўлмас асарларни ёзишимизга бор, – деди Туроб Тўла ўксингандек бўлиб. – Ҳали ҳеч ким менинг ё (Мирмуҳсинга қараб) сенинг шеърларингни ёдлаб, маза қилиб ўқиб юрганини кўрмаганман. Эсингдами, Усмон Носирнинг шеърларини ёшлар ёддан билишарди. Ёддан ўқишарди. Севиб, севиниб ўқишарди!..

– Келинглари, Усмон Носирни суҳбатга аралаштириб, бошимизга бало орттирмайлик, – деди Рамз Бобожон.

Саид Аҳмад Адҳам Ҳамдамга сирли бир назар ташлади. Буни сезган Туроб Тўла:

– Бирор сир борми ўртангларида? Бор бўлса, бизлар ҳам билайлик, – деди.

– Адҳам, кечаги гапингни айт, – деди Саид Аҳмад дўстига қараб.

Адхам Ҳамдам «қандай бўларкин», дегандай хийла ўйлаб, сўнг паст овоз билан деди:

– Яқинда Ашурали Зоҳирий қайтиб келди. Ўн йилга ҳукм қилинган экан. Муддатини ўтаб, мулла бўлиб, оиласи бағрига қайтиб келди. Унинг айтишича, ўн йилга кесилганларга жавоб берилаётган эмиш. «Усмон Носир ҳам, худо хоҳласа, қайтиб келади», деди.

Давра, кутилмаганда, нафас олмай қолди. Сўнг бирдан ҳамма ўзича ниманидир гапира бошлади. Худди спектакль бошланишидан аввал оркестр типирчилаб қолганидек. Кейин ҳамманинг кўнгли бирдан ёришиб, «ура!» деб юборди.

– Худо хоҳласа, Усмон Носир ҳам келади!.. Совет давлати – адолатпарвар давлат! Усмон Носирни ёшлик қилиб айтиб юборган гапларини кечиради, – деди Туроб Тўла.

– «Усмон Носир Сталинга хат ёзиб, уни кечиршини сўраган. Сибирда ҳам Сталинни, совет давлатини олқишлайдиган шеърлар ёзган», деган эди Абдулла Қаҳҳор. Шундай шоирни совет давлати кечирмай, кимни кечиради! – деди Шухрат рухланиб.

– Усмон Носир келса, яна бизни атрофига тўплаб, зўр шеърлар ёзишга ундайди. Шеъриятимиз яна гуркираб кетади, – деди Шукрулло.

– Озодликка чиққан шоирларимизни муносиб кутиб олиш лозим. Усмон Носирни биз кутиб олмасак, ким кутиб олади! Оиласи Қўқонга кетиб қолган бўлса... – деди кимдир.

– Тўғри айтасан! Келинлар, ўйлаб кўрайлик. Усмон Носирни шундай кутиб олайликки, у бошидан ўтган балоларни унутиб, кўнглида қолган аламларни чиқариб, яна жўшиб шеърлар ва дostonлар ёзсин, таржималар қилсин! – деди Туроб Тўла.

Шукрулло ўрнидан туриб, ариқ бўйига келдида, худди сахнага чиққан артистдек роз туриб, «Нахшон»ни ўқий кетди:

Боғларга намозгар
Салқини тушди,
Гуллар нам баргини
Қайирди аста.
Қуёш ҳам сув ичар
Тоғлардан пастда,
Лоладек қип-қизил
Ўт-шафақ ўчди...
Кўз тутдим,
Кўзларим нигорон бўлди;
О, Дилбар,
Симбарим, юзлари қирмиз,
Киприги кўксига
Соя солган қиз,
Кўз тутдим,
Юрагим тўла қон бўлди...

Боғда, ариқнинг шилдираб оқишига хамоҳанг ҳолда Усмон Носирнинг гўзал сатрлари жаранглаб, кўкда потиллаб ўйнаётган кабутарлардан учган парлар каби, арши аълога кўтарила бошлади. Шукрулло ҳали тугатмай туриб, достоннинг қолган қисмини усмонона овоз билан Неъмат Тошпўлат ўқишга тушди:

Сен келдинг,
Кўнглимга сув каби оқдинг.
Сен келдинг,
Руҳимда яшаш бошланди,
Севинчдан кўзларим
Беҳол ёшланди,
Сен келдинг,
Шеъримга чечаклар тақдинг.
Сен келдинг,
Ваъдамга вафодор малак,
Оптоқ кўнглингними
Сийпалаб ўпай?

*Қора сочингними
Сийпалаб ўрай?
Ваъда этайинми,
Сенга деб фалак?..*

У ҳам ҳали хумордан чикмасдан даврада Туроб
Тўланинг овози янгради:

*Юрак, сенсан менинг созим,
Тилимни найга жўр этдинг.
Кўзимга ойни беркитдинг,
Юрак, сенсан ишқибозим...
...Итоат эт! Агар сендан
Ватан рози эмас бўлса,
Ёрил, чақмоққа айлан сен,
Ёрил, майли, тамом ўлсам!..*

Кимдир «Демон»ни ёддан ўқий бошлади:

*Қувғинди руҳ, қайгули Демон
Гуноҳкор ер узра учарди.
Маъсуд кунлар хаёли шу он
Кўз олдидан бир-бир ўтарди.
Малак эди тоза ва маъсум,
Хандон эди арши аълода,
Ҳатто юлдуз мовий самода
Айлар эди унга табассум...*

Шеърят шаробидан маст бўлган даврада ким-
нинг тингловчи, кимнинг шеър ўқувчи эканини би-
лиш қийин эди. Ҳамма айни пайтда ҳам ўқувчи,
ҳам тингловчи эди. Тўғрироғи, тингловчи йўқ эди.
Бадохатан бошланган мушоирага Шухрат ҳам,
Рамз Бобожон ҳам, Мирмуҳсин ҳам қўшилдилар.
Қўшилмаган одам колмади. Давра кўтаринки кай-
фият қушлари қанотида осмонга талпингандек бўлди.

Ниҳоят, шеърӣй вакханалия тугагандек бўлди.

Куни кеча номини ҳам тилга олиш хавфли бўлган
буюк шоирнинг ўн йиллик жазо муддати уни ўтаб,

она юртига соғ-омон қайтиши, давра назарида, ўзбек халқининг улуг кунларидан бири бўлиши, халқ ҳам, Усмон Носир ҳам шу кунни бир умрга эслаб қолиши лозим эди. Давра шу куннинг Ўзбекистон учун тарихий кун бўлиб қолишини истаб, режа тузишга киришди.

Маълумки, собиқ махбуслар поездда эркинликда яшаётган кишилар билан бир вагонда келишади. Афсуски, Усмон Носирнинг қачон ва қаердан келиши номаълум. Давра бир пайтлар унинг Магаданга юборилганини эшитган эди. Сталинга хат ёзганидан кейин, у ўша ерда қолдирилганми ёки бошқа лагерга этап қилинганми – бу ҳам маълум эмас. Ҳар қалай, Усмон Носирни вокзалда кутиб олишнинг иложи йўқ. Аммо унинг озод бўлиб келиши беиз кетмайди. «Усмон Носир келди?», деган хушхабар бир зумда тарқалади. Бу хабарни эшитиш билан уни топиб, зиёрат қилиш – биз, шогирдларининг бурчимиз. Ва, албатта, Ёзувчилар уюшмасида Усмон Носирнинг она ватанига, ўзбек шеърияти бағрига қайтиб келиши муносабати билан учрашув кечасини ўтказиш лозим. Бу ҳам бизнинг бурчимиз...

...Боғни кесиб ўтган, икки қирғоғида гулсафсару райхонлар ўсган ариқдан оқиб келаётган олмалар ҳам тўхтади. Бу олмалар ўрнига ботаётган қуёшнинг сўнгги олтин нурлари ўйнай бошлади.

ДОСТОНГА АРЗИЙДИГАН ҚЎШИҚ

«...Собирнинг тўйи куни ҳаво очик, бирон ерда бир парча қор ҳам кўринмас эди. Хатто кишининг қирчиллама кунларига қарамай, шамол, худди илк кўкламдагидай, илиқ ҳаво пурқар, яланғоч дарахтлар қуёш нурларидан баҳраманд бўлиб, уйғониш орзуси билан товланар ва шовуллар эди...»

Адиб шу сўзларни ёзгач, денгиз узра эсган салқин куз шабадасининг хонага – очик деразалар оша – дарпардани ўйната-ўйната кириб келганини кўрди.

Ташқарида ноябрь кезиб юрарди. Бу пайтда Кисловодскда қор ёғмайди. Ўшанда ҳам қор йўқ эди, шекилли. Балки ёмғир ёғиб, эриб кетгандир. Ҳар ҳолда қандайдир тантанавор кайфият ҳукмрон эди...

Унинг хаёлидан тўрт йил илгариги воқеа бирма-бир ўтди.

Адиб ўша куни қаергадир бормоқчи бўлиб хонадан чиқди. Аммо йўлакда Порсо Шамсийни кўриб қолиб, гапга тутинди. Улар нима ҳақдадир суҳбатлашар эканлар, Порсо ака бир чеккада Музайянанинг суҳбат ниҳоясини кутиб турганини сизди.

– Сизни кутиб турганга ўхшайди, – деди у Ойбекка ғира-шира йўлакдаги Музайяна Алавияни кўрсатиб.

Адиб суҳбатни тўхтатиб, Музайянага юзланди:

– Менда ишингиз борми? Келинг, қулоғим сизда, Музайянахон!

Музайяна худди шу сўзларни кутиб тургандек, дарҳол муддаога кўчди.

– Эртага бозор куни экан, – деди у Биби турган томонга имо қилиб, – бизларни меҳмонга чақиришаяпти. Маллин домла қўй сўймоқчи эканлар.

– Ниманинг шарафига?

– Чамаси, фронтдан келаётган хушхабарлар шарафига.

– Ҳа, азамат жангчиларимиз Польша тупроғидан ўтиб, нақ аждарҳонинг уясига қараб жадал суръатлар билан кетишаяпти. Қўй сўйса арзийдиган янгиликлар, – деди адиб.

– Агар бошқа зарур ишингиз бўлмаса, биз билан бирга Маллин домланинг уйига борсангиз, бошимиз осмонга етарди. – Музайяна шу сўзларни айтгач, Порсо акага қараб деди: – Сизни ҳам, домла, Бибининг номидан таклиф этамиз. Даврамиз бут бўлади.

Порсо ака бундай давраларни хуш кўрса ҳам, бозор кунига мўлжаллаган юмуши борлигини айтиб, узр сўради.

Эртаси куни Тил ва адабиёт институтининг Ойбек бошлиқ бир гуруҳ ходимлари Бешёғоч даҳасидаги Профессорлар уйига ташриф буюришди. Раҳматулла Маллин рафиқаси Биби Сатторова билан қўй сўйиб, хизматда бўлдилар. Ойбек биринчи қадахни ғалаба учун, бундан икки йил аввал Москва бўсағаларида кўргани ўзбек жангчиларининг соғ-омон Берлинга кириб боришлари ва она юртларига ғалаба билан қайтишлари учун кўтарди. Озгина газакдан кейин Ҳоди Зариф суҳбатни илиб кетди. Суҳбат бир жойга борганда, адиб Музайяна опага мурожаат этиб:

– Музайянахон, биз эркакларни худо гапга, ширин сўзларни айтишга яратган. Ҳар икки самимий ниятнинг ўртасида биттадан қўшиқ бўлиб турса, яхши бўлармиди? Эшитишимча, сиз халқ қўшиқларини шунақанги йиғилишларда айтиб юрар экансиз. Шулардан бирини хиргойи қилсангиз. Шояд сиздан кейин Ҳосиятхон ҳам бирорта ашула айтиб берса.

Ҳосият Комилова қўшиқ айтиш навбати ўзига ҳам келиши мумкинлигини сезиб, гапни бурди:

– Музайянахоннинг касблари – қўшиқ, «ёр-ёр», лапарларни йиғиш. Шу ишлари учун ойлик оладилар. Қўшиқ тўплашни биладиган одам куйлашни ҳам, албатта, ўринлатади.

Ҳозир бўлганлар Музайяна опани қистовга олдилар. «Ойбек аканинг гапларини ерда қолдирманг!», «Қани, «кандидатлигингиз» тайёр бўлиб қолган ё қолмаганини бир кўрайлик!» деган хитоблар бўлди. Меҳмонларнинг аксари Музайяна опанинг таклифи билан келганлиги учун улар раъйига қараш лозим эди. Музайяна опа овози йўқлигини айтиб, хиргойи қилишга рози бўлди. Шовқин-сурон кўтарилиб турган хона дафъатан сукунат оғушига чўмди. Ва шу

сукунат денгизидан халк қўшиқларининг марварид доналари отилиб чиқа бошлади. Музайяна опа майин овози билан оҳиста хиргойи қиларди:

*Қайси чамандан жиб келди сабо, ёр-ёр,
Ким дамидан тушди ўт жоним аро, ёр-ёр...*

– Яшанг, Музайянахон, туппа-тузук овозингиз бор экан, бирга ишласак ҳам шу пайтгача билмас эканмиз-а, – деди Ходи Зариф мамнун бир ҳолатда.

Музайяна опа кутилмаган мактовдан хижолатга тушиб, «ёр-ёр»нинг кейинги сўзларини унутиб қўйди. Сўнг Ойбек аканинг кистови билан янги «ёр-ёр»ни бошлади:

*Андижонда ўт ёқсам, Ўшда тутун,
Ёр-ёр, Ўшда тутун,
Шу дунёда бормикан бағри бутун,
Ёр-ёр, бағри бутун.*

*Шу дунёда бор бўлса бағри бутун,
Ёр-ёр, бағри бутун,
Қоғоздан қозон қилай, гулдан ўтин,
Ёр ёр, гулдан ўтин...*

«Ёр-ёр» сўзлари Музайяна опа оғзидан нафис халк куйларига ўралиб чиқар экан, адиб хаёли олис болалик йиллари томон учди. У ўзи гувоҳ бўлган тўйларни, хотин-қизларнинг «ёр-ёр» айтиб, келин олиб келишларини эслади. Унинг назарида, ўзбек халқи ҳаётининг, тўй маросимларининг, она алласидек доимий гўзал ҳамроҳи бўлган «ёр-ёр» сўнгги йилларда унутилиб бораётган ва бу ачинарли ҳол халк руҳининг секин-аста сўниб бораётганидан дарак бераётган эди.

Музайяна опа қўшиқни тугатгач, олималиги тутиб кетиб, ҳозиргина айтган «ёр-ёр»ни шархлашга киришди:

– Бу кўшиқдаги тутуннинг чиқиши ҳар жойда ҳар хил, – деди у. – Гох кошонанинг ичидан, гох Кўк мачитнинг ичидан, гох чимилдикнинг ичидан чиқади...

Олима Ойбек акага қараб қўйди. Хаёл оғушидаги адиб унинг «тутун» ҳақидаги сўзларини эшитмаган эди. Музайяна опа ўзини ваъзхонликка ноўрин ўтган ҳисоблаб, хижолат тортди. Буни сезган Ҳоди Зариф олимага бошқа «ёр-ёр»ни айтишни таклиф қилди:

– Музайянахон, Александр Константинович яхши кўрадиган кўшиқни айтинг!

Ўзбек тилини сувдек билган профессор Боровковнинг номини эшитиб ҳушёр тортган адиб Ҳоди аканинг таклифини қўллаб-қувватлади. Музайяна опа «Сайри булбул» куйида айтиладиган кўшиқни секингина куйлай бошлади:

*Юқоридан мен келаман, биласанми, ёр-ёр,
Дастрўмолчам кирларини ювасанми, ёр-ёр?
Дастрўмолчам кирларини ёмғир ювсин, ёр-ёр,
Сенга ошиқ бўлганимни ўзи билсин, ёр-ёр.*

*Қошларингнинг оросига қўйгин мени, ёр-ёр,
Ошиқликнинг бозорида сотгин мени, ёр-ёр.
Ошиқликнинг бозорида олмасалар, ёр-ёр,
Кипригингдан ўқлар ясаб отгин мени, ёр-ёр...*

Бу кўшиқ адибга, жуда манзур бўлди. У хатто ҳеч кимга билдирмасликка уриниб, дастрўмоли билан қизарган кўзларини артиб қўйди.

– Бир дostonга арзийдиган кўшиқ! – деди у хайратда. Сўнг Музайяна опанинг ёнига бориб, ёз демай, киш демай, онам демай, болам демай кишлоқма-қишлоқ, вилоятма-вилоят кезиб, қанчадан-қанча пойабзалларни тешиб, ёш келинлар, кекса кампирларнинг тили ва дилида яшаган, улар билан бирга қора

ер бағрига кириб кетадиган кўшиқларни ёзиб олишга азиз умрини бағишлаган аёлнинг кумуш сочларини силади. Бундай ҳурматга кўникмаган Музайяна опа адибни ота ўрнида кўриб, бошини унинг кўкрагига қўйди. Ойбек энди унинг елкасини силар экан, деди:

– Раҳмат, Музайянахон! Саломат бўлинг. Ҳали ёзувчиларимиз сизнинг атрофингизда парвона бўлишиб, шундай кўшиқларингиздан баҳра олишади.

Ходи ака ўзбек халқининг бундай ажойиб кўшиқлар, эртақлар, дostonларга бой халқ эканлигини гурур билан айтиб, замонавий шоир ва ёзувчиларимизнинг асарларида улардаги ширанинг йўқлигидан шикоятланиб деди:

– Ўзлари шундай кўшиқларни ёза олмаганларидан кейин, жуда бўлмаса, халқ ижоди хазинасидаги жавохирларнинг кадрига етсалар қанийди. Холбуки, бу кўшиғу лапарларда қандай ажойиб сўз ўйинлари, лутфлар, қочиримлар, поэтик образлар бор. Уларни, улардаги шеърӣй маҳорат сирларини ўрганиш лозим!..

Шу пайт дастурхонга янги сўйилган қўй гўштидан тайёрланган қовурдоқ тортилди. Таомил бўйича қовурдоқ олдидан янги қадах сўзи айтилиши лозим эди. Хонадон соҳиби Ойбекдек улуғ инсоннинг ташрифидан боши осмонга етганини айтиб, унинг соғлиғига қадах сунмоқчи бўлди, аммо адиб ўрнидан туриб, унинг сўзини кесди:

– Азизлар! Олим ва олималар! Ҳозиргина Музайянахон қуйлаган кўшиқ сўзларини манман деган шоирлар ҳам ёза олмайдилар. Бундай бадиий баркамол асарларни Халқдек улуғ талант эгасигина яратиши мумкин. Бундай дурдона асарларни башарият маданияти хазинасига катта ҳисса қўшган халқларгина ярата олади... Шундай ўлмас бадиият дурдоналарини яратган, бугун эса қаламини қиличга айлантириб, фронтда жон олиб, жон бераётган халқимиз учун олайлик!..

Айрим чанқоқ лаблар шиша идишчалар сари талпинди. Аммо адиб сўзида давом этди:

— Худо хоҳласа, якин кунларда фалокатли уруш ҳам тугайди. Беш йил азоб-уқубат ичида яшаган, беш йил фронтда ҳалок бўлган фарзандлари учун мотам тутган халқимиз яна «ёр-ёр»лар айтиб, тўйлар қилади. Биз ҳозир ана шундай тантанали кунларнинг репетициясини қилаяпмиз. Ғалаба байрами арафасидаги репетиция. Илоҳи Берлин бўсағаларида курашаётган фарзандларимиз ота-оналари бағрига, бизнинг бағримизга соғ-саломат етиб келсинлар! Уларнинг тўйларида шундай «ёр-ёр»ларни айтайлик!..

Шу сўзлардан кейин қўшиқ садолари янграй бошлади...

...Адиб шабада учирган варақларни йиғиб, яна ёзишга киришди.

Собир билан Анорахоннинг тўйи тасвири нима учундир чўзилиб кетди...

Мана, ниҳоят, адиб тўйга келган меҳмонларни «жой-жойларига ўтқазиб», «ёр-ёр» сахнасини ёзишга яқинлашиб қолди...

«...Ўктам ширакайф бўлиб, саксон отадан бошлаб, то раиснинг тиззасида шўхлик қилиб ўтирган қизча — олтин сочли Юлдузнинг бахти ва соғлиғини тилаб яхши ниятлар билдирди...»

Адиб хаёлидан яна Раҳматулла Маллин хонадондаги меҳмондорчилик ўтди.

У тўй маросимини тасвирлашда давом этди:

«Хушчакчак мажлис узок давом этди. Ниҳоят, паловдан кейин меҳмонлар ховлига тушди. Машъалалар билан кундуздай ёритилган кенг сахнада қийқирикли шўх «чилдирма базм»и бошланди. Дастлаб даврага Ҳакима тушди. Хиёл ўтмай, ўнлаб қиз-жувонлар, ҳатто уятчан Анзиратгача чирмандаларнинг қасирғали

садоларига берилдилар, атласларнинг рангли оловларини чамандай яшнатиб, ракс эта кетдилар...

Раксдан сўнг, ниҳоят, юзларча колхозчи аёллар «ёр-ёр» айтишди – ўзбекларда қадимдан қиз тўйларининг хусни, безаги бўлган қўшиқ!..»

...Адиб романни тугатиб, Тошкентга қайтгач, қўлёмани кўчиришни рафиқаси Зарифа опага буюрди. «Ёр-ёр» матнини эса Музайяна Алавиядан олиб қўшишни тайинлаб, қаламқаш биродарлари билан бирга Покистонга учди.

МУБОРАК ИМЗО

...У Ишчилар шаҳарчасигача шиддат билан борди. Адиб, унинг назарида, қўлидаги ёстикдек китоб қўлёмасини кўриши билан бағрига босиб, елкаларига қўли билан уриб-уриб: «Баракалла! Ўлманг, йигит! Улуғ иш қилибсиз!» дея табриклаётгандек туюлди. Аммо шу заҳотиёк хаёлидаги ишонч осмонини қора булутлар қоплагандек бўлди: «Ахир адибни хаста, дейишяпти... Кўр бўлгурлар шундай девқомат одамни тўшакбанд қилишипти-я!.. Қўли ҳам, тили ҳам яхши ишламасмиш... Ўзи мададга, шафқатга муҳтож кишидан ёрдам сўраб бораёпман-а!.. Уят эмасми, Тўхтасинбой!..»

Шу ўй-хаёл уни тўхташга мажбур этди. Орқага бир-икки қадам ҳам ташлади. Бироқ шу пайт унинг ичидан ўзга садо чикди: «Агар хасталиги чиндан ҳам оғир бўлганида, ҳатто етти мучали соғ қаламқаш биродарларидан ҳам кўпроқ ишлаётган, янги-янги ижодий режалар билан яшаётган бўлармиди, Тўхтасинбой?!..»

У яна олға юрди. Фикрлар ва туйғулар кураши-

да, ниҳоят, манзилга етиб борди. Қўнғирок овозига Зарифахоним чикди. Тўхтасин иймана-иймана мурод-мақсадини айтди. Зарифахоним бир оз хаёлга ботган ҳолда:

– Домланинг товлари йўқ... қандай бўларкин?.. – деди секингина.

Бу, «Бекор келибсиз. Хаста одамнинг олдига ёстикдек қўлёзмани кўтариб келиш унга озор бериш билан баробар эмасми? Уни шу аҳволга солганлари каммиди?» деган дашном эди. Тўхтасин Зарифахонимнинг сўзларини эшитиши билан, бошини эгди-да:

– Домланинг товлари йўқлигини биламан... Аммо у кишининг йилига биттадан китоб ёзаётганларидан ҳам хабардорман. Бинобарин, китоб ўқишлари ҳам мумкин, деган умид билан келувдим, – деди маъюсланиб.

Зарифахонимнинг юзига енгил бир табассум югурди. Бу табассумда айни пайтда мамнуният ҳам, ташвиш ҳам бор эди. Тўғрироғи, аввал мамнуниятнинг яшил чироғи кўринди. Аммо бу чироқ бир зумда сўнди-да, ташвишнинг қип-қизил чироғи ёнди-қолди. Тўхтасин анойилардан эмасди. Зарифахоним унинг қайсарлигини кўриб, қўлидаги қўлёзмани олди.

– Майли, сизни ҳам тушуниб турибман... Бир ҳафтадан кейин хабар олинг, – деди майин, аммо қатъий овоз билан.

Тўхтасинга бундан ортиқ илтифот керак эмасди. У ташаккур айтиб, адибга сиҳат-саломатлик тилади-да, қушдек енгил бўлиб изига қайтди.

Бир ҳафта бир йилдек узоқ чўзилди. Куз бошланганига қарамай, ҳали кун қисқармагани ёки унга шундай туюлгани учунми, ҳар ҳолда, кун чиқишидан кун ботишига қадар бўлган кузнинг заъфарон кунлари ниҳоясиздек туюлди унга. Аммо у бир ҳафтанинг ўтишини қанчалик орзиқиб кутган бўлмасин, ўзини яна бир оз сабр қилишга мажбур этди. У беш юз саҳифалик қўлёзмани ўқиб чиқиш хаста киши учун

жабрдан бошқа нарса эмаслигини тушунган эди. Яна бир ҳафта кутиб, кейин таниш ва қутлуғ маскан сари дадил йўл олди.

Тўхтасин Жалолов (ҳикоямиз қаҳрамонининг исм-шарифи шундай) адиб хонадонига кириб, у билан салом-алик қилганидан сўнг, кўлёманинг майдонга келиш тарихини ҳикоя қилмоқчи эди, аммо Ойбек катағон тегирмонидан омон чиққан кишини кўриши билан кўзлари чакнаб, ўтқазгани жой тополмаган кишидек, тараддудга тушди. У ташқи дунёдан қарийб узилгани учунми ё дилига яқин кишилар билан камроқ мулоқотда бўлгани учунми, бундай кимсаларни кўрганда меҳр туйғулари тошиб кетар эди. Бунинг устига, у меҳмоннинг хайрли ишга кўл ургани ва бу ишни қойилмақом қилиб бажарганидан бениҳоя хурсанд, тошқин хаяжонда эди. Дастурхон ёзилгач, меҳмонни чойга таклиф этди ва унинг интиқ кўзларига қараб:

– Яхши, яхши!.. Жуда яхши китоб!.. Соз!.. – деди.

Тўхтасин Жалолов бундан ўн йил аввал бўлиб ўтган воқеани айтмоқчи эди, аммо айтолмади. Ўшанда Юнус Латифнинг уч шоира ҳақидаги мақоласини ўқиган Ойдин опа кимни кўрса, ўшандан ўзбек шоиралари тўғрисида махсус асар ёзишни илтимос қилар ва бу китобнинг тайёр қисмларини «Ёркин ҳаёт» журналида пешма-пеш эълон қилиб боришга ваъда берар, аммо, бахтга қарши, бу муборақ ишга бел боғлайдиган одам анқонинг уруғи эди. Фақат Тўхтасин Жалоловгина муҳаррирнинг шу илтимосини бажаришга ваъда берган эди. Афсуски, у Ойдин орзу қилган китобни ёзишга эндигина човланганида катағон қарвони уни кажавасига солиб, дашту биёбонларга олиб кетди. У олис сафардан омон қайтгандан сўнгина ўша ниятнинг рўёбига киришди. У дастлаб Зебуннисо давридан XX асргача

яшаб ижод қилган ўзбек шоиралари ҳақидаги китобнинг биринчи қисмини ёзиб тугатди. Аммо унинг манглайдан ҳали ҳам мудҳиш тамға излари кетмаган экан, бу китоб нашриётларнинг темир эшикларини очиши учун уни ўқиб, оқ фотиҳа берадиган бирор мард топилмади.

«Агар ҳазрат Навоий бўлганларида, фақат у кишигина менга мадад беришлари мумкин эди... Модомики, Ойбек домла бугуннинг Навоийси эканлар, шояд шу киши мададкорим бўлсалар», – деб ўйлади Тўхтасин Жалолов. У шундай ўю умидлар билан ҳожатбарор манзилга борган эди. Китобнинг ёзилиш тарихини ҳам, мезбоннинг ёрдамига муҳтожлигини ҳам айтишга ўрин қолмади. Хаста адиб гоҳ чалачулпа айтилган сўзлар билан, гоҳ сермаъно имошоралар билан унинг кўнглини олишни, сийлашни, меҳмон қилишни ўйларди. Айни вақтда меҳмон учун қўлёзма ҳақидаги фикрлари муҳим эканлигини сезиб, хасталик берган имкон доирасида ўз таассуротларини ҳам баён қила бошлади:

– «Зебун-нисо» зўр ёзилган!..

Ойбек бир лаҳза жим қолди. У Зебуннисонинг ошиқ шоир билан бўлган мунозарасини эслаб, ундан бир-икки байтни айтмоқчи бўлди. Лекин унинг тили форсий байтларни бутун гўзаллиги билан ифода этишга қодир эмас эди. Шунинг учунми «Зебуннисо» боби ҳақидаги фикрларини якунланган ҳисоблаб:

– «Увай-сий» – мух-тасар роман!» – деди завқ билан.

Меҳмон қулоқларига ишонкирамай, таажжуб билан адибга қаради.

– Ҳа, шундай!.. «Увайсий» – мухтасар роман!.. – такрорлади адиб.

Шу икки-уч сўз замирида: «Увайсий ҳақидаги фасл гўзал ёзилган. Тилинг ширали. Бундай тил билан роман ёзмаслик гуноҳ! Увайсий ҳақида қулинг

ўргилсин бир роман ёзиш керак!» деган маъно ётган-миди, меҳмон саросималаниб, сўради:

– Роман?

– Ҳа, роман! Роман ёзинг! Албат-та, ёзинг! – таъкидлади адиб. Сўнг қўшиб қўйди. – «Маҳзуна» заиф. Матер-ял кам. Тўл-диринг!

– Албатта, тўлдираман. Маҳзуна ҳақидаги боб, айтганингиздек, чала. Раҳмат, Ойбек ака, тўғри маслаҳат бераяпсиз...

Шу пайт иссиқ таом келди. Ойбек қўярда-қўймай, меҳмонни серкатик маставани бир қоник ҳам қолдирмай тановул қилишга ундади. Косалар бўшагач, суҳбат яна ўша маромда самимий давом этди. Энди сўз ўзбекнинг Мария Стюарти – Нодира-бегимга кўчди.

Бу афсонавор сиймо ҳақида сўз борганда, одатда, унинг шеъряти эмас, фожиали тақдири кўпроқ тилга олинади. Тарихчи олимлар неча йиллардан бери унинг фожиали ўлими тафсилотларини аниқлолмай, тахмин ва гумонлар ботқоғидан чиқолмай келадилар. Афсуски, бу даҳшатли хунрезликнинг гувоҳлари ўша вақтдаёқ йўқ қилиб юборилган. Амир Насруллонинг буйруғи билан ўша даҳшатли дақиқада ҳозир бўлган барча канизаклар ҳам қатл қилинган. Жаллодлар эса, амирлар, султонлар, подшолар сингари, тарихнинг қонли сирларини ошкор қилмай, ўзлари билан олиб кетадилар. Шунинг учун XV асрдаги муҳим воқеалар барча тафсилотлари билан маълум бўлгани ҳолда, XIX асрда – куни кеча рўй берган энг даҳшатли қотиллик ҳақида аниқ бир маълумотни тополмайсан киши.

Тўхтасин Жалолов ўз китобида шу ҳақда холисона фикрни айтишга уринди. Шунинг учун ҳам у адибнинг бу масалага бўлган муносабатини билишга иштиёқ сезиб турарди. Бироқ, Ойбек «Нодира» фаслига тўхталди-ю, ҳаёлот оламига равона бўлди.

...У 1943 йили дўсти Фафур Фулом билан ҳамкорликда «Қувваи ҳусн» деган шартли ном остида Нодирабегимнинг фожиали тақдирига бағишланган пьеса устида иш бошлаган эди. Муаллифлар бу асарда машҳур шоиранинг амир Насрулло томонидан қатл этилишини тасвир майдонига олиб чиқмоқчи бўлишган эса-да, қонхўр амирнинг эмас, балки Нодирабегимнинг – эзгулик ва гўзаллик тимсоли бўлган сиймонинг зулм ва ваҳшийлик устидан тантанасини кўрсатмоқчи бўлган эдилар.

Тарихдан маълумки, амир Насрулло Қўқонда бор-йўғи 12 кун турган. Аммо шу фурсат ичида инсоният хотирасидан ҳеч қачон ўчмайдиган хунрезликни содир этган ва шу нарса ҳам равшанки, ўз юртига гўё ғалаба билан қайтган амирни орадан бир неча йил ўтгач, Кенагаси бегим қулоғига симоб қуйиб ўлдирган.

Кенагаси бегим шахрисабзлик савдогарлардан бири Абу Барлос томонидан Умархонга пешкаш қилинган канизак бўлиб, пьесада у билан бирга хуштори, амир Насруллонинг жосуси Ҳожи қандолат Бухорий ҳам ҳаракат қилиши мўлжалланган эди...

Ойбек шу ёзилмаган асарни эсга олдимиз ё Нодирабегимнинг фожиаси билан тўла ҳаётини кўз олдига бир-бир келтирдими, ҳар қалай, узоқ ўйга толди.

1937 йил доридан омон қолган адиб 50-йилларнинг бошларида яна кўпириб тошган қатағон денгизидан ногирон бўлиб чиқди. «Дўстлар» унинг 1951 йил 16 апрелда инсулт ҳасталигига йўлиқиб, тил ва қўл ҳаракатидан махрум бўлишига муваффақ бўлдилар. Тўхтасин Жалоловнинг ўзи ҳам яқинда ажал водийсидан аранг тирик қайтган эди. Гарчанд унинг бошидан кечган машаққатлар Нодирабегим кечинмалари олдида ҳолва бўлса-да, ҳар қалай, Тўхтасин Жалоловнинг тақдири билан Нодирабегимнинг қисмати ўртасида муштарак жиҳатлар йўқ эмас эди. Бу муш-

тараклик – ижодкорнинг адолатсизликка асосланган тузумдаги тақдири бўлиб, у ҳақда қанчадан-қанча романлар ёзиш мумкин эди.

Адиб ана шундай ўйлар қучоғидан чиқиб, яна: «Ёзинг, ёзинг! Роман ёзинг!» – деди.

– Роман? – таажжуб билан сўради меҳмон.

– Ҳа, роман ёзинг, роман!

– Нимани ёзай, Ойбек ака? – ўсмоқчилади Тўхтасин Жалолов.

– Ўзингизни ёзинг. Ўзингиз – ёзилмаган роман-сиз!

Тўхтасин Жалолов ўзи ҳақида ёзолмасди. У «Меҳнат-тузатув лагери» деб аталган азобгоҳдан озод этилганида, у ерда кўрган-эшитган ва бошидан ўтказган воқеалар тўғрисида оғиз очмаслик ҳақида тилхат берган эди. Ойбек ҳам ўз бошидан кечирган кўргиликлар тўғрисида роман ёзиш у ёқда турсин, ҳатто тўрт қаторлик шеърини ҳам газетада чиқара олмасди. Амир Насруллолар руҳи тантана қилиб турган бир замонда унинг Фафур Фулом билан бир-галикда «Қувваи ҳусн» асарини ёза олмагани тасодифий ҳодиса эмас эди.

Меҳмон адибнинг сўзларидан қанчалик рағбат ва мадад олган бўлмасин, ўзи тўғрисида бир сатр ҳам ёза олмади. Шунинг учун ҳам у «Олтин қафас»га қўл урди-ю, аммо унда ўзи кўрган темир қафас ва унинг аҳлини эмас, балки чучмал турмуш манзараларини тасвирлади.

Сухбат ниҳоясига етди шекилли, меҳмон кетишга ижозат сўради. Ойбек муаллифга қўлёзма билан бирга уни нашр этиш мумкинлиги ҳақидаги ёзма фикрини ҳам бериши лозим эди. Лекин хасталик йилларида адибга котибалик қилган Зарифахонимнинг вақти бўлмаганлиги сабабли тақриз тайёр бўлмаган эди. Адиб меҳмондан узр сўраб, тақризни кейинроқ етказишга ваъда берди.

– Мен «Маҳзуна» бобини тўлдиргунимча такриз ҳам тайёр бўлиб қолар, – деди меҳмон адибни хижолатдан қутқариш ниятида.

– Албатта, албатта! – жавоб қилди адиб ва меҳмонни кўчагача кузатиб қўйди.

Ойбекдек улкан адиб ва олимнинг юксак баҳосидан руҳланган меҳмон «Ўзбек шоирлари» китобининг Маҳзунага бағишланган фаслини тўлдиришга жонжаҳди билан киришди. Ҳатто хизмат қилиб турган жойи – нашриётдан рухсат олиб, уйда ишлай бошлади.

Шундай кунларнинг бири эди. Кутилмаганда нашриёт ходимларидан бири Тўхтасин Жалоловнинг уйига келиб, идорага зудлик билан бориши лозимлигини айтди. Собик махбус минг хил хаёлга борди.

– Нима гап? Тинчликми? – безовталанди у.

– Сизни кимдир келиб кутиб турган эмиш. Директоримиз Насрулло Охундий: «Олдинга солиб кел!» – деб буюрдилар – жавоб қилди нашриёт ходими.

Тўхтасин Жалоловни ваҳима босди. Ҳар эҳтимолга қарши, бир сидра кийим билан қотган нон олиб, халтага жойлади-да, ходимнинг олдига тушди.

Директор ўз хонасида ёлғиз ўтирган эди. У Тўхтасин Жалоловнинг эшикни кўрка-писа очиши билан ўрнидан сакраб туриб, унга талпинди. Илик сўрашиб, ўтиришни таклиф этди. Сўнг олдига бир варақ қоғоз қўйди. Тўхтасин Жалолов уни чақириқ қоғози деб ўйлади шекилли, кўрқув аралаш кўз югуртирди. Аммо шу лаҳзанинг ўзида чехрасига порлоқ бир табассум югуриб, оёқлари қалтирашдан тўхтади.

Қоғозга бундай сўзлар ёзилган эди:

«Тўхтасин Жалолов... ўзбек шоирлари ҳақида гоят муҳим асар ёзди. Шу вақтга қадар ўзбек адабиётида ўзбек шоирлари, уларнинг асарлари, ҳаётлари деярли ўрганилмаган. Улар ҳақида яқун-

ланган асарлар йўқдир. Айрим шоиралар тўғрисида энди-энди адабиётчиларимиз ишлай бошладилар. Бу ҳуқуқсиз, чексиз жабр кўрган мазлум шоираларнинг асарлари уларнинг бахтсиз тақдирлари бўйида йўқ бўлиб, унутилиб кетган.

Т. Жалолов тарих варақларини ахтара-ахтара ўзбек шоиралари ҳақида хийла қимматли маълумотлар тўплади. Ўзининг катта, синчикли текширишлари натижасида ўттизга яқин ўзбек шоираларини топди. Бу гоёат ажойиб воқеадир.

Халқимиз ўзбек адабиёти тарихининг ёрқин саҳифаларини кўришга муштоқ ва бундай асарларга ташнадир. Ойбек».

Хаста адиб шу қисқа, аммо самимийлик ва хайрихоҳлик туйғулари балқиб турган сўзлари билан «Ўзбек шоиралари» ва унинг муаллифи олдида турган тўсиқни бартараф этган эди.

Орадан кўп ўтмай, Тўхтасин Жалолов номини ўзбек маданияти тарихига бир умрга муҳрлаган китоб нашр этилди. Халқимизнинг бундай асарларга ташна эканлиги тўғрисидаги ойбекона башорат рост бўлиб чиқди.

Насрулло Охундий Тўхтасин Жалоловнинг кўлидан хали тушмаган халтага тикилганча: «Ювадиган бўлдингиз, оксокол!» деди. Бирок бу сўзлар унинг қулоғига кирмади. У улуғ инсон ва меҳридарё адибнинг муборақ имзосини ўпиб, уни севинч ёшлари билан юваётган эди...

УНУТИЛМАС КУН

...Котиба босмахонадан ҳозиргина чиқиб, хали «совиб улгурмаган» «гранка»ни олиб кирганида, Исмоил Сулаймонов кўлидаги «гранка»ни ўқиб тугатмаган эди. Котиба: «Бу охирги «гранка», дедида, шиппагини шاپиллатиб чиқиб кетди. Кўзи янги

«гранка»даги «Турмуш ва товушлар» деган сарлавҳага тушиши билан Исмоил Сулаймонов – сарлавҳа уни сеҳрлаб қўйдими ёки қўлидаги «гранка» уни зериктирган эдими – эски «гранка»га «дам бериб», янгисини ўқишга тушди. Бу, ҳаваскор шоирларнинг шеърларига ёзилган обзор-мақола эди. Бундай обзор-мақолаларнинг ҳаммаси бир қолипдан чиққани учун уларни, одатда, бош муҳаррир ўринбосарига ўқишга беришмас эди. Аммо бу обзор-мақолани, яна «Турмуш ва товушлар» деб ғалати номланган мақолани унга бежиз беришмаган бўлса керак. У мақола муаллифини билиш учун «гранка»нинг «этаги»га қаради: имзо қўйилмаган эди. Ажабо, баландпарвоз сарлавҳали, яъни қаноти бор-ку, аммо «дум»и йўқ. Ҳали «Тошкент ҳақиқати» газетасида бирор мақола имзосиз чиқмаган эди. Исмоил Сулаймонов «гранка»нинг дастлабки сатрларини ўқир экан, бошида мужмал саволлар чарх ура бошлади...

«Редакцияга кўплаб конвертлар келади, – мақола шундай сўзлар билан бошланган эди. – Булардан бир қанчасининг бир чеккасида «Адабиёт бўлимига» деган уқдирма ҳам кўзга ташланади. Бу конвертлар ичида ҳаваскорлар томонидан ёзиб юборилган шеърлар кўпчиликини ташкил этади. Ҳаваскор шоирларнинг (бир-икки мустаснодан қатъи назар) деярли ҳаммаси ёшлар. Бу фактда ажабланарли ҳеч нарса йўқ. Чунки дунёни кўриб, англай, била бошлаган ёшлар ўз юрак ва хаёлларида туғилган зўр ҳисларни, катта таассуротларни, фикр ва мулоҳазаларни ўртоқлашгуси, изҳор қилгуси келади. Бу ҳисларни тўлқинли, ҳаяжонли, жўшқин тил билан, эҳтиросли воситалар билан, кўтаринки руҳ билан ифодалашни истайди...»

Ҳаваскорларнинг газетага қоплаб келадиган шеърларига кўпинча ҳали уч-тўртта кўйлакни йиртиб улгурмаган шоир ёки адабиётшунослар обзор-мақолаларни

ёзишарди ва бундай мақолаларни, одатда, ҳаваскор шоирлардан бошқа ҳеч ким ўқимас эди. Аммо бу мақола Исмоилга нимаси биландир ёқди. Тили биланми, самимийлиги биланми, ўзи ҳам билмайди.

У мақоланинг давомига қаради: номаълум муаллиф мақолани нега «Турмуш ва товушлар» деб атаган? У шу саволга жавоб ахтариб, «гранка»ни «пулемёт услуби»да – ташлаб-ташлаб ўқиди: «Редакцияга келган шеърлар... Булардан бир хиллари... Бошқа бир хилларида... Учинчи хил шеърларда эса... Лекин булар ҳаммаси бизнинг турмушимиздан жаранглаб чиққан товушлардир». «Турмушдан жаранглаб чиққан товушлар». Бу сўзларда шоирона образ ялтиллаб турарди. Ҳа, деди ўзига-ўзи, Исмоил Сулаймонов, мақола муаллифи ҳақ: албатта, ҳар бир шеърда халқ ва мамлакат турмуши лавҳалари кўриниб туради. Лекин шоир зоти турмушни фақат кўриши эмас, балки товушларини ҳам эшитиб туриши лозим. У сарлавҳада яширинган маънони уқигач: «Яшавор, номаълум муаллиф!» деб юборди. Кейин «гранка»ни иккинчи марта ўқиб, бош муҳаррирнинг хонаси томон югурди.

Максуд Қориев – газета бош муҳаррири – ҳукумат телефонида ким биландир гаплашаётган экан. Бундай пайтда кулоқ солиб ўтириш одобдан эмас. Қолаверса, муҳаррирлар шундай пайтда Хизр кириб қолса ҳам имо-ишора билан чиқариб юборишади. Лекин Максуд Қориев «ўтиравер», дегандек имо қилди. Сўнг, телефондаги суҳбатни тугатиб: «Қалай, бирор сиёсий хато ўтиб кетмабдими? Имло ва услуб хатолари йўқми?» деб сўради. Исмоил тегишли жавобни бергач, қўлидаги «гранка»ни кўрсатиб:

– Яхши мақола экан. Ҳаваскор шоирларгина эмас, бошқалар ҳам маза килиб ўқишади. Лекин кимнинг ёзгани қайд этилмаган. Ёки таҳририят номидан кетаверсинми, Максуд ака?..

Бош муҳаррир аста ўрнидан туриб, дераза олди-га борди. Деразадан Марказком биноти, ғира-шира бўлса-да, кўриниб турарди...

...1951 йил 21 сентябрда Максуд Шайхзода ҳибсга олинди. Бу унинг иккинчи марта шўро давлатининг махфий хизмати томонидан ҳибсга олиниши эди. У Озарбайжонни Совет Иттифоқидан ажратиб олишга уринган уч кишилик аксилинқилобий ташкилотнинг аъзоси сифатида айбланиб, уч йилга Тошкентга сургун қилинган эди. У шу уч йил ичида Тошкентда ўзбек тилини ўрганиб, Ойбек ва Ғафур Ғулом сиймосида оқибатли дўстларни топиб, ўзбек халқи ва ўзбек адабиётига шундай катта меҳр қўйган эдики, ҳатто сургун муддати тугаб, озар юртидаги ота-онаси қайта-қайта чорлаганига қарамай, бормади. У ўзбек шоири бўлиш шарафини ўзи учун аъло деб билди. Кейин бутун ҳаётини шоир, драматург, таржимон, адабиётшунос олим ва муаллим сифатида ўзбек адабиёти равнақида тўла бағишлади. Аммо у дўст деб, шогирд деб ардоқлаган айрим кимсалар унинг оёғига болта уришди. Шайхзода манглайига «халқ душмани» тамғаси урилиб, 25 йилга ҳукм қилинди. Агар сиёсий қатағонлар «ота»си Сталин 1953 йилда нариги дунёга асфаласофилин бўлмаганида, унинг суяклари Сибирнинг «абадий музликлар»ида бир умрга қолиб кетган бўларди. Аммо Шайхзода Оллоҳнинг меҳри тушган кишилар қавмидан экан, ярим жон билан бўлса-да, қайтиб келди. Бу бахтли воқеа 1954 йилнинг июнь ойида воқеа бўлди.

Лекин у 1957 йилга қадар на Ёзувчилар уюшмаси аъзолигига тикланди, на ёзган шеърлари газеталарда босилди. Ҳатто Шайхзодани чин дилдан ҳурмат қилган муҳаррирлар ҳам унинг шеърларини босишга журъат этолмадилар. Адолатсизлик орқасида, но-

мард кишиларнинг тухмати билан қамалган шоир яна адолатсизлик, номардлик ва разиллик уммонида яшашда давом этди. Шоирнинг Марказкомга ёзган аризалари ҳам жавобсиз қолди: унинг қўлига темир билагузук таққан кишилар ҳали ҳам от миниб, жавлон уриб юрар эдилар.

Ўша йилларда «Тошкент ҳақиқати» газетаси бошқа расмий газеталарга қараганда ўқимишли бўлиб, ўзбек адабиёти ва унинг унутилган намояндаларига бағишланган «адабий саҳифа»лари билан доврӯф қозонаётган эди. Мақсуд Қориев ҳам изланувчан муҳаррир, ҳам хушмуомала ва дилбар инсон бўлганлиги учун газета атрофига нафакат ижод аҳли, балки фан ва маданият чароғбонлари ҳам тўпланган эди. Шайхзода буни ўз кўзи билан кўриб ва билиб юрган бўлса керакки, кунларнинг бирида газета таҳририятига кириб борди. Мақсуд Қориев уни ҳурмат билан қарши олиб, котибага иссиқ чой дамлаб, қандолатлар билан олиб киришни буюрди.

Шайхзода адашига газета ва журнал муҳаррирлари унинг шеър ва мақолаларини босишдан қўрқаётганларини айтиб, унга: «Сиз бу масалага қандай қарайсиз? Менинг шеърларимни боса оласизми?» дегандек қараб, муҳаррирдан жавоб кутди.

Шоир таҳририятга кириб келиши биланок бош муҳаррир унинг не мақсадда келганини сезган эди. Сезган бўлса ҳам, узил-кесил жавоб беришга тайёр эмас эди. Айни пайтда ғариб бир ҳолда, ҳали ҳам таҳқирланиб яшаётган буюк шоирга қандай қилиб бўлса ҳам ёрдам бериш истагида эди у. Мақсуд Қориев ниманидир ахтарган киши бўлиб дераза олдига борди. Шайхзодага билдирмасдан, дастрўмолини олиб, кўзларидан дув-дув оқаётган ёшларни артди.

Шайхзода унинг қийналаётганини сезди ва тақдирга тан бериб, кетиш учун ўрнидан турди.

– Ўтиринг, Шайх ака, – эшитилар-эшитилмас товуш билан деди Максуд Қориев. Кейин баландрок овоз билан: – Ўтиринг!.. – деди. Сўнгра Шайхзодага яқинлашиб, унинг рўбарўсидаги стулга ўтирди. – Ўзбекларда «Мусулмончилик аста-аста», деган гап бор, Шайх ака. Келинг, бирдан шеърдан бошламайлик... Таҳририятга хаваскор шоирлардан кўплаб хат келади. Ҳамма ўзининг шеърини газетада эълон қилишни хоҳлайди. Ҳаваскор шоирларнинг кўпи малакали маслаҳатга, йўл-йўриққа муҳтож. Агар ўзингизга ор билмасангиз, сизга шундай шеърларнинг бир дастасини берсак. Уларни ўқиб, хаваскорларга адабий маслаҳат деймизми, адабий сабоқ деймизми, ҳар ҳолда, уларга йўл-йўриқ кўрсатадиган мақола ёзиб берсангиз...

Максуд Қориев шу сўзларни айтди-ю, тагин Шайхзодани номус босиб, башарамга туфлаб кетса, нима бўлади, деб хавотирга тушди.

Йўқ, Шайхзода хафа бўлмади, аксинча, мамнуният билан рози бўлди. Ва икки-уч кундан кейин саккиз-тўққиз бетлик мақолани олиб келди.

...Максуд Қориев Исмоил Сулаймонов томонга ўтирилди-да:

– Биласанми, бу мақолани ким ёзган? – деб сўради ва ўзи жавоб берди. – Шайхзода! Озодликка чиққанига икки йилдан ошди. Ҳали ҳам муҳаррирлар унинг шеърларини босишга кўрқишади. Ҳали ҳам Марказком шу масала бўйича аниқ бир фикрни айтмаяпти. Мана, ҳозир ҳам Шароф ака билан гаплашаётган эдим, кирганингда. «Нима қилай?» десам, «Ўзинг биласан!» – дедилар. Ҳатто Шароф акадек республика раҳбари ҳам шу кичик бир масалани ҳал қилишга журъат этмади.

Максуд Қориев сукутга чўмди. Исмоил Сулаймонов чиқиб кетишни ҳам, қолишни ҳам билмай, саросималанган эди, бош муҳаррир деди:

— Кимдир журъат этиши керак, Исмоил! Кимдир бошлаб бериши керак. Қачонгача Шайх акадек забардаст шоир хор бўлиб юради. Кел, олса ола қолсин редакторлигини! Мақоланинг тепасига «Максуд Шайхзода» деб муаллифини ёзиб қўй!

Шайхзода шу тунни яхши ухлолмай ўтказди. Чамаси, боши тинимсиз оғригани, елкасидаги жароҳатлар ҳали ҳам азоб бераётгани учун эмас, балки мақоланинг чиқиш-чиқмаслик масаласи уни кўпроқ қийнагани учун ухлай олмаган эди. У одатдагидан барвақт, тонг сахарда туриб, юз-қўлини ювди ва соқол-мўйловини олди-да, рафикаси Сакинаҳонимга «ҳаво олиб келай», деб кўчага интилди.

Анчадан кейин киоскачи келиб, газетхонасини очди. Кўп ўтмай, юк машинасида янги газеталар келди. Киоскачи бир дунё газетани пештахтага тартиби билан қўйгунича Шайхзоданинг сабр косаси зардоб билан тўлди. Ниҳоят, у, бошқа газеталар катори, «Тошкент ҳақиқати» газетасини ҳам олиб, ўша ердаёқ варақлади. Учинчи саҳифа тагидаги «подвал»да «Турмуш ва товушлар» деб номланган мақоласи босилган эди. Мақола тепасидаги «Максуд Шайхзода» деган исм-шариф тилла суви билан ёзилгандек туюлди. Шайхзоданинг юраги «гуп-гуп» уриб кетди. Қамокхонанинг якка камерасида ҳам, Сибирь ўрмонларида ҳам тўкилмаган кўз ёшлари қуйилиб келди...

Бу, 1957 йилнинг 20 марти эди. Бу, Шайхзоданинг шоир сифатида қайта туғилган куни эди. Шу куни шоирнинг Максуд Қориев журъати билан босилган оддийгина бир мақоласи унинг қаршисига тузум томонидан қўйилган темир тўсикларни парча-парча қилиб ташлади.

ШАМ ВА ЧАҚМОҚ

Абдурахмон неча бор шайланиб, неча бор айниган эди.

Бугун у адибни ҳаёт пайтида зиёрат этмаганидан афсусланиб, ўзини ўзи роса койиб, йўлга чикди. Тонг энди ранг олаётган чоғ эди.

Муюлишга борганида, икки чинор орасидан қуёшнинг олтин найзалари отилиб чикди. Шу манзарани кўриб, юраги ҳаприкиб кетди. Мижжалари намланиб, жисму жонини оғир қайғу банд этди.

Хотирида ўша жаҳаннамнинг қора кунлари жонлана бошлади...

...Маҳбусларнинг сўнгги манзили Қарағанда бўсағасидаги ҳибсгоҳ эди. Йигирма беш йиллик қамоқ жазосига ҳукм этилган маҳбуслар Шарққа қайтиб, Қозоғистон даштларига яқинлашганларида, кадрдан замин таровати улар кўкрагига урилди. Абдурахмон ота юртини, болалик кезларини эслади. Шояд биз келаётган лагерь Европанинг одам-ютар совуқ азобгоҳларига ўхшамаса, деган ҳаёл бошидан кечди. Лекин «Қарлаг» бошқа лагерлардан асло қолишмас, аксинча, бу ерда инсонни таҳқирлаш «санъати» бошқа лагерлардаги тажрибалар билан янада бойиган, шунинг учун ҳам даҳшатлироқ эди. «Ватан хоинлари» учун махсус қурилганидан кейин уларни сут-қатик билан, ширин сўз билан эъзозлайдиган жой бўлармиди?! Аксинча, назоратчилар учун маҳбуслар одам эмас, ҳайвон қатори эдилар. Ҳайвонларни эса фақат ишлатиш, калтаклаш, таҳқирлаш лозим. Шундай қилар ҳам эдилар улар шу ерда...

Мусулмон маҳбуслар кечкурунлари силлалари қуриган бўлишларига қарамай, хира чироқ атрофига тўпланишар, Абдурахмон эса титилиб-тўзғиб кетган

китобни қўлига олиб, ўқишга тушар, қолганлар чурк этмай тинглар эдилар.

Махбуслар бу кеч ҳам тахта чорпояга кўтарилиб, Абдурахмонга: «Қани, бошладик!» дейишди.

«...Навоий ўтириб, дўстининг шахсий ишлари ҳақида сўрагандан кейин, – томоқ қириб олиб, давом этди Абдурахмон, – сўрагандан кейин, аввалги суҳбатларда бўлганидек, гап яна давлатга, халққа доир умумий масалалар соҳасига кўчди. Навоий адолатли давлатнинг асосий сифатлари нимадан иборат бўлиши кераклиги, подшоҳнинг халққа ва халқнинг подшоҳга муносабати, вазирлардан ва беклардан тортиб, то энг кичик амалдорларгача ҳар бир иш учун қонун олдида масъул бўлиши, халқнинг тирикчилигини яхшиламоқ учун лозим бўлган чоралар ва ҳоказо тўғрисида гапирди».

– Келинглار, – ўқишни бўлди фарғоналик йигит Арслонбек, – китобнинг шу жойларини ташлаб, Дилдор бобидан ўқийлик. Романнинг ширали жойи ўша ердан бошланади.

– Ўқинг, мулла Абдурахмон, – норози оҳангда деди тошкентлик ҳамшаҳарларидан бири, – Арслонбекка факат Дилдорни таъриф қилган боблар бўлса!

– Фурсат кетмасин, ўқи! Ука, ҳадеб аралаша-верма! Хотинингни соғинган бўлсанг, ётиб ухла, тушингга киради. Қучоклайсанми, ўпасанми, у ёғи ўзингнинг ишинг! – маслаҳат берди махбуслардан бири.

Ҳамма кулди.

Абдурахмон давом этди:

« – Хуросонда бир давр яратмоқ лозимки, – деди Навоий шавқланиб, – ўзга халқлар ибрат ола билсинлар... Токайгача инсонлар ваҳшат саҳросида қолурлар! Инсон барча махлуқотларнинг тожидир!...»

– Нима, нима? Бошқатдан ўқи! – тошкентлик йигит романнинг инсонни эъзозловчи сатрларини ёд олиб юрарди.

«Инсон барча махлуқотларнинг тожидир!.. У шарафли, соф, гўзал яшамоғи керак. Давлат арбоблари ақл ва адолатни шиор қилсалар, халқни парвариш этсалар, ҳаётнинг зангини олтинга айлантирмоқ мумкин.

– Гоят гўзал фикр, гоят гўзал ният, – таъкидлади Хўжа Афзал. – Лекин бу мамлакатда мансабдорлар тоифасининг халққа жабр-зулм қилмоғи бир одат ва анъана ҳолига кириб қолган... Мана бу зўр бало!

– Ҳар ерда жабрнинг тигини синдирмоқ зарур, – деди Навоий қатъият билан. – Золимлар билан мурося қилмоқ жинойятдир. Мабодо ўзимиз синдира олмасак, подшоҳга арз этмоғимиз, уни ақлга, инсофга даъват қилмоғимиз керак...»

Юртдошлар бутун вужудлари қулоққа айланиб, Абдурахмон оғзидан учиб чиққан сўзларни диққат-эътибор билан тинглашар, ҳазрат Навоийнинг тиллага арзирли ҳар бир сўзи шояд бизларга ҳам нажот йўлини кўрсатса, деб умид қилар эдилар. Яқинда улар «халқлар дохийси» Сталинга мурожаат этмоқчи, ўзларининг иложсизлик орқасида асирга тушганларини тушунтирмоқчи, ундан раҳм-шафқат сўрамоқчи бўлган эдилар. Аммо бу илтимосномалар лагерь бошлиғининг хонасидан нарига чиқмади. Улар бу хатлари Москвага етиб борган тақдирда ҳам Сталиннинг маҳбуслар қисматини заррача ҳам енгиллаштирмаслигини, унинг собиқ ҳарбий асирлардан ҳазар қилишини яхши билишарди.

Абдурахмон ўқишда давом этаётган эди:

«...Навоий яширин, ичдан хўрсинди. Подшоҳнинг бемаъни ўжарлигини синдириш учун жасур оҳанг билан деди:

– Шоҳо, халқнинг молини, жонини бўрилар ихтиёрига топширилса, улар бу қонхўр махлуқлар дастидан фиғон кўтарса, уларга қулоқ солмаслик адл-

инсофдан эмас. Таҳдид ва сиёсат эмас, меҳрибонлик даркор. Халқ билан бўлгуси муомалада қилишга эмас аёл кучига суянмоқ, халқни жабр-зулмдан қутқармоқ лозим. Зеро, халқ шундай бир дарёи азимки, у тошса, унинг мавжидан на шохнинг қасри, на дарвешнинг кулбаси қолур; у шундай бир ўтки, унинг бир учқуни туташса, на хашакни қўяр, на фалакни... Бас, яхшилик қилмоқ керак: элнинг, юртнинг бахти барқарор бўлса, салтанат ҳам беҳатар бўлур...»

Махбуслар ишдан ҳориб-чарчаб қайтаётган эдилар. Тўйиб овкат емаслик ва мунтазам овир меҳнат орқасида тинка-мадори қуриган Арслонбек махбуслар карвонининг ортида базўр борар эди. Назоратчилар гарчанд унинг исми Арслонбек бўлса-да, чумчукдек куч-қуввати йўқ, деб масхара қилганлари қилган эди. Бор-йўқ ишлари боёқиш махбусларни тергаш, ишлатиш, жазолаш бўлган назоратчилар эрмак учун хоҳлаган махбусни таҳкирлаши, калтаклаши, хатто отиб ташлаши ҳеч гап эмас эди. Чексиз-чегарасиз ҳуқуқларга эга бўлган назоратчилардан бири аранг судралиб бораётган Арслонбекнинг ёнидан ўтаётган киши бўлиб, уни туртиб юборди. Арслонбек окшомдан бери шифалаб ёғаётган ёмғирдан шилта бўлиб кетган тупроққа юзтубан йиқилди. Бошқа бир назоратчи эса итини қўйиб юборди. Ит Арслоннинг устига ташланди. Махбуслар назоратчиларнинг шундай йўллар билан ўзларини ўзлари овутишлари, ўзларининг бошқа зуваладан ясалган кишилар эканликларини намойиш этишларини яхши билишарди. Шунинг учун ҳам Абдурахмон Арслонбекка ёрдамга боришга энди чоғланган ҳам эдики, бошқа бир назоратчи унинг елкасига милтик қўндоғи билан туширди. Аммо қандайдир мўъжиза юз бериб, Абдурахмон йиқилмай қолди. Акс ҳолда Арслонбекни бир лаҳзанинг ўзида чалажон қилиб ташлаган ит уни ҳам қиймалаб юборган бўларди.

Орадан бир неча дақиқа ўтгач, катта назоратчи инграб ётган маҳбусни лагерга элтишни буюрди. Кимдир устидаги шинелини ечиб, кигиз замбил ясади. Арслонбек эрмакталаб назоратчилар курбони бўлгани учун, «сир ошкор бўлмасин» деган ниятда уни тиббий қисмга эмас, баракнинг ўзига жойладилар. Маҳбуслар лагерма-лагерь кўчавериб, бундан баттар азобларни, ваҳшийликларни кўришган, қандай ярага қандай даво қўллаш лозимлигини яхши билиб олган эдилар. Улар ўша кундан бошлаб Арслонбекнинг жароҳатларини теварак-атрофдан топиб келган гиёҳлар билан даволашга киришдилар.

Абдурахмон хаста маҳбус теварагида парвона бўлар экан, ўзича, «Навоийнинг яхши бир байти бор, маъноси шундай: «Ёмонлардан яхшилик кутмоқ ҳайвон шоҳида гул унмагини орзу қилмоқ билан баробардур!» дер эди. Унинг бу китобий гаплари тақдирдошларига малол келмасди. Аксинча, улар дунёда Навоийдек улуғ зотлар бўлгани ва, эҳтимол, ҳали ҳам борлигидан қаноат ҳиссини туярдилар.

Ўша тун ҳамманинг фикри-ёди Арслонбекда эди. Эртаси ишдан қайтганларидан сўнг, хастанинг ҳол-аҳволидан хабар олгач, одат бўйича мутолаага тушдилар:

«...Дилдор, – Абдурахмон бу сўзни ўқиши билан Арслонбек ётган томонга қараб қўйди, – енгилланиб хўрсинди. Қизнинг дилини ғаш қилган ташвишни йўқотгани учун Арслонқул ичдан қувонди. Қизга яқин сурилди. Унинг кўркам сочларини силади. Атрофга бир қараб олиб, ҳаяжон билан лабларини қизнинг гунчадек лабларига қўндирди...»

Хоразмлик йигит Матёкуб мутолаани бўлди:

– Мунча тез ўқийсан! Ҳеч нарсани тушунмадим! Сен ҳам мириқиб ўқи, биз ҳам маза қилиб эшитайлик!

Абдурахмон лавҳани қайта ўқишга мажбур бўлди. Ўқир экан, ўзининг ҳам, бошқаларнинг ҳам синик руҳи қанот бовлагандек бўлди. Арслонбек эса аччиқ

оғрик оша олис юртида қолган ўн тўрт кунлик ойдек гўзал хотинини, у билан ўтказган уч-тўрт кунлик ширин ҳаётини бир-бир кўз олдидан ўтказди. Ит ғажиган баданидан дард бир сидра аригандай бўлди. Шу туни тушига хотини кириб, унинг яраларига қандайдир хушбўй мой суртиб, қўл-оёқларини силаб: «Арслонбек ака, худо хоҳласа, тез кунда тузалиб, ҳеч нарса кўрмагандек бўлиб кетасиз. Ҳали сиз билан кўп бахтли-саодатли кунларни бошдан кечирамиз!» деди...

Маҳбуслар мутолаада давом этар эканлар, Дилдор тақдири уларни кўп изтиробга солди. Мунис қизнинг Тўғонбек томонидан ўғирланиши, подшоҳга тортиқ қилиниб, ҳарамга ташланиши, бечора Арслонкулнинг эса Дилдор ишқида куйиб ёниши маҳбусларнинг шусиз ҳам азоб-уқубатли ҳаётига янги руҳий қийноқларни олиб кирди. «Боёқиш хотиним бошига не кунлар тушди экан? Бирор номард йўлдан урмадимикан?» деб Арслонкулнинг ҳам, бошқаларнинг ҳам бошлари ғовлаб кетди.

«...Шундай аёллар бўладики, улар ишқни эътиқод каби муқаддас тутадилар. Бу аёллар кўнгилнинг эзгу орзуси учун, фақир йигитнинг хароб кулбасини шоҳона саройлардан ортиқ кўрадилар. Увада кийимли содда чўпонни шаҳзодага алишмайдилар. Улар бутун борлиқлари билан бир мақсадга интиладилар. Агар мақсад муяссар бўлмаса, унинг дардини бутун умр ўзларига ҳамшира қиладилар. Дилдор шундайлардан эди. Безак, май, мусиқий, фаҳш, гийбат мавжлари билан қайнаган ҳаёт унинг кўнглидаги тоза севгини бўғмаган эди...»

Абдурахмон ўқиган романнинг бу сатрлари маҳбусларга далда бўлди. Улар уйларида қолган хотинларининг разолат ботқоғига ботмаслигига, кўзлари тагига олган сўлим қизларининг эса сабрли-

қаноатли эканликларига умид килдилар. Хуллас, романнинг ҳар бир боби, ҳар бир саҳифаси уларнинг жароҳатли қалбларига малҳам бўлиб тушди.

Астрободга бадарға этилган Навоий: «Бу шаҳарда бир кун бир йил билан баробардур!» деганидек, лагердаги бир кунда минг хил савдо рўй берар эди. Ҳар куни, баъзан эса бир кунда икки маротабалаб баракда тинтув ўтказилар эди. Шундай пайтларда нинами, тўғноғичми чиқиб қолгудек бўлса, бу «совук қуроллар»нинг эгалари шу заҳотиёқ музхонага — карцерга ўн-ўн беш суткага ташланар эди. Лагерда қабул қилинган қоидага кўра, баракда китоб сақлаш ҳам мумкин эмас эди. Шу туфайли назоратчилар «Навоий» романини топиб олганларида, уни баракнинг иккинчи қаватидаги чорпоядан пастга қараб шундай улоқтирар эдиларки, китоб варақлари қассоб кўлига тушган товук патларидек титилиб, учиб кетарди. Шундай дақиқаларда маҳбуслар ўзларидаги бирор арзирли нарсa, кўпинча нон эвазига китобни қайтариб олардилар. Қорни ҳеч қачон тўймайдиган маҳбуслар учун эса бир бурда нон бир қозон овқатдан азизроқ эди.

Кунларнинг бирида баракка бир эмас, бир неча назоратчи кириб, тинтув ўтказди. Баракдаги ҳамма нарсa отилиб, ер билан битта бўлди. Қанчадан-қанча нарсалар синди. Қанчадан-қанча нарсалар назоратчиларнинг ҳамёнларига жо бўлди. Роман эса тақиқланган адабиёт сифатида мусодара қилинди. Ўзбек маҳбусларининг бу азобгоҳдаги бирдан-бир юпанчи бўлган китобдан жудо бўлишлари ҳаёт билан боғловчи сўнгги риштадан, бирдан-бир содиқ ва меҳрибон ҳамроҳдан, донишманд маслаҳатчидан жудо бўлиш билан баробар эди. Шунинг учун ҳам улар лагерь бошлиғи олдиға бош эгиб, ялиниб бордилар. Романнинг улур ўзбек шоири Алишер Навоий ҳақида эканлигини айтдилар. Бошлиқ, маҳбуслар

тили билан айтганда, «Тўғонбек» лагерь – мадраса, маҳбуслар эса мадраса талабалари эмасликларини писанда қилди. Романни ёндириб юборишни, маҳбусларни эса лагерь тартибини бузганликлари учун карцерга ташлашни айтиб, бақирди. Аммо нечундир «хайвон шохидан гул чиқиб», бир оз инсофга келди-да, романни қайтариб берди.

Шу кунни романхонлик, айниқса, нашъали бўлди.

«Навоий Дарвешалига киноя билан қаттиқ тикилди.

– Иним, бу тоифанинг ниятларидан биз беҳабармизми? – деди у жиддий қизишиб. – Мажидиддин Муҳаммад ким? Ундан бадтаринлар ҳам бор. Юз минг танга маошни оз билиб, ҳар бурчақда сасиб юрувчилар бор. Ватанни тақсимламоқ орзусида юрган хоинларни ҳам билурмиз. Уларни, албатта, йўқотмоқ керак. Лекин бу ишда мардона ва тўғри бўлмоқ зарур. Ўзгалар эгри бўлсалар, биз уларга эргашмайлик. Чақмоқ қанчалик баландда чақнамасин, эгри бўлгани учун, албатта, ернинг қаърига борур. Шамки, тўғри, адлдир – куйса ҳам бошдан-оёқ нур бўлиб куюр...»

Абдурахмон бу сўзларни ўқир экан, маҳбуслар беихтиёр: «Офарин!» деб юбордилар. Бу ажойиб сўзларда улар ҳаётининг бутун моҳияти ўз ифодасини топган эди. Улар лагерни идора қилиб турган бир қисм шафқатсиз, томошатаалаб, маҳбуслар қонини ичиш ҳисобига семириб юрган кишилар ўз қурбонларини қанчалик эзиб, таҳқир ва ҳақорат қилмасинлар, дағдағалари, қамчи ва ўқлари чакмоқ сингари қанчалик баландда чақнамасин, бир кунни адолат қуёшининг чиқишига, ўзларининг бу жаҳаннамдан нажот топишларига умидвор эдилар. Аммо улар – кундан-кунга адо бўлаётган шамлар – ҳали бу разил инсонлар ортида разил бир тузум турганидан,

бу тузумнинг ҳам, унинг содиқ итларининг ҳам эгри чакмоқдек ер қаърига, албатта, киражагини билмас эдилар. Билишлари ҳам маҳол эди.

Лагерь маъмурияти яна турфа найранглар чиқара бошлади. Бир куни, совуқ ҳаддан ошиб, бир миска ювиндининг қаерга кетгани номаълум бўлган, маҳбуслар ичини ит таталаган пайтда «Тўғонбек» улар устидан кулмак истагида бир-икки бурда нонни ушатиб, ўзидан икки-уч қадам нарига отди. Маҳбуслар бир тишлам нонга зор бўлганларига қарамай, «Тўғонбек» ўйлаганидек, ушоқ ортидан югурмадилар. Ғазаби қайнаган бошлиқ яқинида турган Матёкубнинг бошидаги яғир қалпоғини олиб, сим девор томонга отиб юборди. Бу манзарани ҳавозада турган соқчи ҳам кузатаётган эди... У «Тўғонбек»нинг шум ниятини билибми-йўқми, ҳар қалай, қалпоқ ортидан югурган йигитни ўйлаб-нетмай отиб ташлади. Ўз юртини, ота-онасини кўришни орзу қилиб, азобгоҳда кечаётган ҳар бир кунни эмас, ҳар бир соатни, ҳар бир дақиқани санаб юрган йигит шу лаҳзанинг ўзида тил тортмай жон берди. Бу воқеа бутун лагерь аҳлини ғазабга келтирди. Ўзбекистонлик биродарлар бу ёвузликка қарши кўзғолон кўтармоқчи бўлдилар. Лекин кимдир Ойбек домланинг сўзлари билан «бу ердаги ишлардан ақл ҳуркади», аммо «инсонлар ҳақ йўлни ҳамиша ақлнинг кўзи билан топмишлар», деб вазминроқ бўлишни маслаҳат берди.

Дўстлар юракларида қатланган аламни китобдан, мутолаадан, романхонликдан олдилар.

«...Тонгга яқин арава келди. Муллабачча кўрпа келтирди. Жасадни кўрпага ўраб, авайлаб аравага солдилар, Арслонқул болалардан хабар олмоқ учун Дилдорни тезда уйга жўнашга қистади, қиём чоғида Зайниддиннинг уйига келиб, оиласига таъзия билдириши кераклигини уқтирди-да, ўзи бошини қуйи солиб, арава ёнига кетди.

Марҳумни қари онаси, синглиси ва яқинда бир кўп можаролардан сўнг уйландиги хотини – шоира, қўшиқчи гўзал аёл – эшикда эссиз, ҳушсиз ҳолда қарши олдилар.

Кун чиққан вақтда Зайниддиннинг кенг ҳовлиси дўстлар, яқинлар, ақрабolar билан тўла эди. Пешинда Навоий бошлиқ қалин халқ унинг жанозасида қатнашди. Султонмурод қайғудан бутунлай мажолсизланган эди. Уни қабристонга Арслонқул суяб-қўлтиқлаб олиб борди. Зайниддинни унинг бобоси – машҳур тиб олимнинг сағанаси ёнига кўмдилар. Султонмурод тунамоқ учун дўстининг қабри бошида қолди...»

Романдаги Зайниддиннинг ўлими тасвирланган бу лавҳада дўстлар бечора Матёкубнинг хоинларча ўлдирилиши манзарасини кўрдилар. Лагерда жорий этилган тартибга кўра, улар марҳумнинг дафн маросимида қатнашиш ҳуқуқидан маҳрум эдилар. Дўстлар марҳумнинг қабри бошида, Султонмурод сингари, тун ўтказишни қанчалик хоҳласалар ҳам, бунинг иложи йўқ эди. Шунинг учун ҳам улар, муслмон одатига кўра, тиловат қилиш билангина кифояланиб, абадий бирга бўлиш, жанг ва жаҳаннамда синовдан ўтган дўстликка содиқ қолиш учун қасамёд қилдилар.

Тошкентлик йигит романдан ёдлаб олган сатрларни ўқиди: «Сиздан тилагим шулки, бир-биримизга, давлатга, юртга вафо, садоқат, муҳаббат билан боғланайлик. Бу қудрат билан тўла кўнгиллар ҳаётни нурлатурлар, улар фалокат дарвозаларига сад чекиб, саодат дарвозаларини очурлар...»

Бу қасамга розилик белгиси сифатида темирчиникдек қорайган, озиб тўзиган, суяклари чиқиб кетган қўллар бир-бирлари сари узатилди...

Авжи навниҳол ёшида қурол-яроғсиз урушга кириб, армиянинг парокандалиги, қўмондонларнинг ношудлиги, мамлакатнинг эса ҳарбга мутлақо тайёр

эмаслиги орқасида асирликка тушган, фашист газандалари қўлида асирлик азоб-уқубатларини тортган бу ғариб йигитлар ана шу тарзда ўз юртларида минглаб кунларни ит азобида ўтказдилар. Сафарбарлик эълон қилинганда, хали мўйлаби ниш урмаган йигитларнинг соч-соқоли оқариб, аъзойи баданлари чандиклар билан тўлди. Бу ноҳақлик, раҳмшафқатсизлик учун улар кимга шикоят қилишлари мумкин? Ким уларнинг додига қулоқ солади? Ким уларнинг дил жароҳатларига малҳам топиб беради?..

Уларнинг бахтига, ўша машъум шароитда бир меҳрибон сиймо бор эди. Бу – улуғ шоир ва улуғ инсон Алишер Навоий эди.

«...Навоий мунишлар хонасидан ўтиб ичкари хонага кирди. Бу ерда ёлғиз Низомулмулкни учратди... Навоий киссасидаги бир ҳовуч айри-айри букилган қогозларни олиб, Низомулмулкнинг олдида қўйди.

– Бу мушкилотларни тез ҳал қилмоқ керак!

Низомулмулк ҳамма қогозларни бир-бир очиб, ўқиб чиқди.

– Бу каби ишларга жаноблари азиз вақтларини сарф қилмасалар ҳам бўлар эди, – деди Низомулмулк қуюқ қошлари учини бириктириб.

– Нечук? – сўради Навоий вазирга тикилиб.

– Агар халққа қулоқ солсангиз, шикоятларга ботиб кетасиз. Умрни эговламасдан, ўзаро битишингла, деб кетавериш мумкин...

Навоий маҳкамалардан, вазифадорлардан халқ ўз яраларига зарра қадар шифо кутмаганини, зулм ханжари бўғзига қадалганини сўзлади. Бу шикоятларни тез таҳқиқлашни талаб қилди.

– Халқ амалдорларга ёмон кўз билан қарайди. Ҳамиша шундай бўлган, – деди Низомулмулк.

– Халқ хато қилмайди, – деди Навоий. – Илонга ҳеч ким ўз кўксига жой бермас!..

– Устларига айб тушган зотлар, – деди Низомулмулк асабийлашиб, – давлатнинг содиқ хизматкорлари... Уларнинг қадр-қимматларини унутмоқ яхши эмас, албатта!

– Бу мамлакатда, – деди Навоий ҳаяжон билан, – зиндонлар, жазолар, жарималар, дорлар бор. Ким учун? Адолатли давлатда бу нарсалар ёлғиз жабркорлар учун тадбиқ этилур. Садоқатли зolimларнинг хизмати давлат илдизига болта уришдан бошқа нарса эмас!..»

«Сен хоинсан! Сен сотқинсан!» деган сўзларни эшитавериб қадди дол бўлган маҳбуслар мутолаа асносида ўзларининг инсоний ор-номуслари, ғурурларини тиклаб, келажакка умид билан қарай бошладилар. Адолат қуёши уларга ҳам нур сочажагига асло шубҳа қилмай кўйдилар. Тез орада «инсоният қуёши» сўниб, ҳақ ва ҳақиқат офтоби жилва қиладигандек кўринди. Жаҳаннам дарвозалари очилиб, минглаб бегуноҳ маҳбуслар қариб-чуриган, майиб ва ногирон мўйсафидларга, чолларга айланган бўлсалар-да, киндик қонлари тўкилган юртларига қайтиш, ота-оналарини кўриш, ёр ва фарзандларини қучиш бахтига муяссар бўлдилар...

1955 йили Абдурахмон ўз дўстлари билан жаҳаннамдан омон қайтди. Улар бир-бирлари билан қанчалик тез учрашиб, мудҳиш кунларни ёд этиб, уларнинг нажоткори бўлган китобни эъзозлаб юрган бўлмасинлар, бу китобнинг Навоийдек улўф муаллифи қошига бориб, унга таъзим қилишга журъат этмадилар. Ҳар ҳолда «собик ҳарбий асир» тамғаси олдида ҳали ҳам кимлардир жунжикиб турарди...

Кеча бутун жумҳуриятга қайғули хабар тарқалди. Мавлоно Ойбек – ўзбек халқини Алишер Навоий ҳазратлари билан ошно этган, унинг қалбида буюк

бобокалонимизга ҳурмат ва муҳаббат гулларини ундирган, бир гуруҳ ғариб маҳбусларга эса ўзининг ўлмас сўзи билан мададкор ва нажоткор бўлган адиб оламдан ўтган эди.

Абдурахмон бу хабарни эшитиб, тунни билан мижжа қокмади. У отаси оламдан ўтганида ҳам бунчалик куймаган эди. «Нега шу кунга қадар тирик адиб ҳузурига бориб, сажда қилмадим? Тирик қолганим учун «рахмат Сизга!» демадим», деб ўзини ўзи еди. Тонгга яқин бир дақиқаи-икки дақиқаи кўзи кетибди. Шунда туш кўрибди. Тушида Навоий ҳазратлари оппоқ соқол-мўйлабларини силаб турган эмишлар. Кейин бу нуроний сиймо ўрнида Ойбек домла пайдо бўлиб, Навоий ҳазратларими ё Ойбек домлами – Абдурахмон билолмай қолди – шеър ўқибди:

*Гаҳи топдим фалакдин нотавонлиг,
Гаҳи кўрдим замондин қомронлиг.
Басе, иссиқ-совуқ кўрдим замонда,
Басе, аччиқ-чуқуқ топдим жаҳонда.*

Шундан кейин Ойбек ҳазратлари бир шамга айланибди-да, деразани дафъатан очиб кирган шамолдан ўчиб қолибди.

Абдурахмон кўча ва хиёбонлар, кўприк ва майдонлардан ўтиб, Ишчилар шаҳарчасидаги ўша қутлуғ хонадонга етиб келганида адиб ҳовлиси ва дарвоза олди мотамсаро одамлар билан тўла эди. Ҳадемай, худди келишиб олганларидек, омон қолган собиқ маҳбуслар ҳам етиб келдилар. Неча йиллик азоб ва мутолаа – романхонлик йилларида улардан бири Зайниддин, иккинчиси Султонмурод, учинчиси Арслонқул... номларини олган эди.

Абдурахмон-Султонмурод ўз дўстлари билан марҳум адиб ётган хонага видолашгани кирди.

«...Султонмурод сокин, улуғвор ётган улуғ ўлик-ни сўнг дафъа қучоқлаб чиқаркан, даҳлизда хотинлар орасида Дилдорга кўзи тушди. Тимқора кўйлак, нозик қошларига қадар тушган тимқора рўмол. Қора, шахло кўзларидан дур-дур ёш қуйилади. Султонмурод оғир хўрсинди, гўё ичида бир олов тутоқди: «Йигланг, синглим, йигланг! Букун бутун бир умр учун тўйиб йигламаган кўзлар абадиян кўр бўлади!» – деди Дилдорга у. «Оҳ, тақсиржон, йиги кучсиз. Куймоқ, кул бўлмоқ керак!» – деди Дилдор бўғилган овоз билан.

...Шоҳиларга ўралган тобутни шоир дўстлари, жанговар беклар Хиротнинг аъён ва акобирлари кўтариб чиқдилар... Улуғ мотамга бепарво қолишни истамагандек, осмондан булутлар ҳам дув-дув томчилар қуйдилар... Ҳар ким бу тобутга жилла бўлмаса бармоқ учини тегизиб қолишни бахт, инсоний бурч деб билар эди...»

Дўстлар хотирасидан асарнинг бу сўнгги, аламли сатрлари бирма-бир жонланиб ўтди. Лекин бу сафар улар ўлмас асарни ўқиётган эмас, балки унинг ўлмас ижодкорини сўнгги манзилга кузатаётган эдилар.

ИККИНЧИ УЧРАШУВ

...Лутфуллахон севимли ёри яшаётган Қатортол қишлоғидаги Хирмонтепа кўчасини, ҳатто уйини ҳам қидириб топган бўлса-да, энди нима қилишини билмай, боши қотди... Қишлоқ чойхонасига кириб, нон билан чой сўради. Чойхоначи йўловчи меҳмоннинг илтимосини бир зумда бажарди. Ҳатто меҳмоннинг бу ерлик эмаслигини билгани учун чойни ўзи уч бора қайтариб, сўнг пиёлага қуйиб, ҳурмат билан унга узатди:

– Олинг, меҳмон! Хуш келибсиз бизнинг қишлоққа! Қадамингизга ҳасанот!.. – деди ва меҳмондан бирор нарсани сўрамаган бўлса ҳам, негадир ундан жавоб кутди.

Лутфуллахон бир оз хаёлланиб, сўнг деди:

– Раҳмат, ука! Одамшинаванда экансиз... Ўтиб кетаётган эдим. Қишлоғингизни кўриб болалигим эсимга тушиб кетди. Бирпас бўлса ҳам чойхонада ўтириб, ота-онамни, кариндош-уруғларимни ёд этай, дедим...

– Илмли, ўқимишли кўринасиз. Мабодо дўхтир эмасмисиз? Агар дўхтир бўлсангиз, қишлоғимизда қолинг. Яхши дўхтиримиз бор эди, яқинда шаҳарга катта қилиб олиб кетишди... – деди чойхоначи.

– Йўқ, дўхтир эмасман, – деди худди афсуслангандек Лутфуллахон. Лекин ичида «Ёлғонни Ўзи кечирсин!» деб қўйди. Кейин ахтараётган одами ҳақида бирор маълумот олиш ниятида сўради. – Қишлоғингизда ўша дўхтирдан бошқа яна ўқимишли кишилар бордир?

– Бор. Муаллимлар бор. Яқинда беш-олти нафар ёшларимиз ҳам институтни битириб келишади. Худо хоҳласа, қишлоғимиз маданий қишлоқлардан бирига айланади. Аммо-лекин Музайянахон деган бир аёл кўчиб келганидан кейин қишлоқ аҳлининг турмуши ўзгариб кетди. Музайянахоннинг таклифи билан қишлоғимизга шоирлар, олимлар тез-тез келиб туришибди. Яқинда Зулфияхон билан ҳам учрашув бўлди. Зулфияхон Музайянахон билан опа-сингил эканми, иккалалари қўш майиздек бўлиб шеърлар ўқишди, аёлларнинг қандайдир илтимослари бор экан, уларни ҳал қилишга ваъда беришди... Мана шунақа бизнинг қишлоғимиз...

– Зулфияхонни яхши биламан. Шеърларини ўқиганман... Яна Музайянахон, дедингизми? Бу аёлни ҳам эшитгандайман. Шу қишлоқда турадиларми?.. – ўсмоқчилаб сўради Лутфуллахон.

– Ҳа, қишлоғимизда туради. Ана, қаранг, – чойхоначи меҳмонни турғизиб, беш-ўн уй наридаги, тут шохлари соя солиб турган уйни кўрсатди. Ўша уй – Музайянахоннинг уйи.

Лутфуллахон Музайянахоннинг оилавий ҳаёти тўғрисида бирор маълумот берармикан, деган илинжда чойхоначига қаради. Аммо у ҳам бу борада бирор гап айтмади, Лутфуллахоннинг ўзи ҳам сўрашга ийманди. Йўловчининг чойхонада узок ўтириши ҳар хил гумонларни туғдириши мумкинлиги учун Лутфуллахон аста ўрнидан туриб, чойхоначига миннатдорчилик билдирди ва кўчага чиқа бошлади. Чойхоначи орқасидан:

– Меҳмон, нонни ҳам ушатмабсиз, бир пиёла чой ҳам ичмабсиз. Бу қандай бўлди? Яна ичмаган чойингизга пул ҳам ташлаб кетаяпсиз. Бу, бизнинг одатимизга тўғри келмайди, пулингизни олинг, меҳмон! – деди.

Аммо Лутфуллахон қўли билан қуллук қилиб, йўлида давом этди. У чойхоначи кўрсатган уйнинг қарши томонида тўхтаб, у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Эшик очик бўлса ҳам, ховлида ҳеч ким кўринмасди. Уйнинг катта ёшдаги эгалари ишга кетишган бўлса керак. Лекин эшик очик. Аммо на болалар кўринади, на чол-кампира... Нима қилсам экан, кутайми, кетайми?..

У кетай деса, шу ерга михланиб қолгандек кетгиси келмас, негаки, ахтара-ахтара, ниҳоят, бу дунёдаги ёлғиз севинчи, бахти, тақдирини топган эди... Кетмай деса, кап-катта кишининг, бўзчининг мокисидек, шу ерда айланиб юриши ноқулай. Кўрган киши нима дейди, ахир?! Қулмайдими, тентак экан деб ўйламайдими?..

Бир маҳал ўша уйдан бир бола чикди. Кўчанинг нариги томонида туриб у Лутфуллахонга, Лутфуллахон эса кўчанинг бериги томонида туриб унга узок тикилиб туришди. Ниҳоят, Лутфуллахон боланинг олдига бориб, сўради:

- Ўғлим, сен шу уйда турасанми?
- Ҳа, шу ерда тураман, амаки.
- Кимнинг ўғлисан?
- Аямнинг ўғлиман.
- Аянгнинг оти нима, ўғлим?
- Музайяна!

Лутфуллахонни титроқ босди. «Бу, менинг ўғлим эмасмикин? Ёки...» деган ўй унинг миясини пармалай бошлади...

Шу пайт ичкаридан «Фарҳод! Ҳой, Фарҳод!» деган чакирик овози эшитилди. Ҳали Фарҳод овоз келган томонга қараб «Лаббай!» дейишга улгурмаган ҳам эдики, бир аёлнинг шарпаси кўринди. Шарпа эшик томон юриб, Фарҳодга яқинлашиб келди-да, у суҳбатлашиб турган бегона кишига дастлаб бир назар ташлади, кейин нима учундир яна унга тикилиб, дафъатан «Лутфуллахон!» деб кичкириб юборди. «Фарҳод, аданг кепти, аданг! Хайрият, тирик экан!! Аданг, аданг кепти!!!» деб бакира бошлади. Сўнгра Лутфуллахонни қучоқлаб олганича ҳовлига бошлади...

...1930 йил – ўзбек маърифатпарварларига қирғин келган йил. Агар шу йилнинг ёз ойларида Самарқанддан поездда келиб, акамни кўриб кетай, сўнг Андижонга, бола-чақамнинг олдига борарман, деган Носир Саидов акасининг Ўрдадаги уйида ётиб қолмаганида, балки шу қирғин-барот рўй бермаган бўлармиди?.. Ўша кунни лағмон еган акасининг захарланиб ўлиши кимгадир кўл келди, назарида. Балки Обид Саидов захарланмай, ўз ажали билан ўлгандир... Лекин давлатнинг махфий идораси бир замонлар «босмачилар» орасига ташланган, ГПУнинг хуфияси бўлган кишининг ўлимидан ўз мақсади йўлида маккорлик билан фойдаланди. Маориф халқ

комиссарлиги тизимида хизмат қилган Носир Саидов билан бирга комиссарликдаги барча кўзга кўринган кишилар камокқа олинди. Ленинграддаги Шарқ институтида икки йил ўқиб, касалликка чалингани учун юртига қайтишга мажбур бўлган Лутфуллахон ҳам шу йилларда комиссарликда бўлим бошлиғи бўлиб хизмат қилаётган эди. Улар дастлаб Обид Саидовни захарлашда қатнашган кишилар сифатида хибсга олинди. Кейин улар комиссарликдаги гўё шоир Боту раҳбарлик қилган аксилинқилобий миллатчилик ташкилотига аъзо бўлганликда айбландилар. Тергов дастлаб Тошкентда, кейин Москвадаги машъум Бутирька турмасида олиб борилди. Аксар жабрдийдалар кийнок орқасида тухматдан иборат тергов кайдномаларига қўл қўйишга мажбур бўлдилар. Бир гуруҳ маорифчилар Москвада отиб ташланиб, ғарибу ғураболар маскани – Вагонково қабристонига дафн этилди. Қолганлари собиқ Иттифокнинг борса-келмас жойларига 10 йилга сургун қилинди.

Лутфуллахон шу машъум жойларда инсон зоти кўрмаган азобларни, таҳқирларни бошидан кечирди. Эндигина 27 ёшга кирган кирчиллама йигит ҳаётининг 10 йилини азоб-уқубатда ўтказиб, 1947 йилда озод бўлиб келган эди.

Лутфуллахон Музайянахонга она томондан қариндош эди. У ўз даврининг илғор кишилари таъсирида улғаяётгани учун ўзига муносиб қизга уйланишни истарди. Унинг яқин қариндошлари орасида шундай қиз бор эди. У бўлажак шоира ва фольклоршунос олима Музайяна Алавия эди. У Музайянахоннинг 20-йиллардаги машҳур шоир ва олимлардан бири, тоғаси Абдулла Алавий таъсирида илмли, маданиятли ва одобли қиз бўлиб улғаяётганини кўриб, унга бўлган ҳурмати кундан-кунга ортиб борди.

Хуллас, бир куни Музайянахоннинг муаллимаси Шамсижаҳон ая шогирдини холи топиб, унинг

қўлига бир хатни берди ва ўзи секингина хона эшигини ёпиб, сирли равишда ғойиб бўлди.

Музайянахон ёлғиз қолганида, секин тўрт буклоғлик қоғозни очди. Хат чиройли араб ҳарфлари билан ёзилган ва «Иффатли гўзал қардошим!..» деган сўзлар билан бошланган эди. Музайянахон эшикни очиб, ҳеч кимнинг қўққисдан кириб келмаслигига ишонгандан кейингина хатни катта ҳаяжон билан охиригача ўқиди. Лутфуллахон бу хатда ҳам зиёли, ҳам мусулмон кишига хос одоб ва маданият билан Музайянага ўз муҳаббатини изҳор қилган эди.

«Муҳаббат шундай бошланганми, билмайман, — деб ҳикоя қилган эди Музайяна опа адабиётшунос олима Махбуба Кодировага турмушга чиқиш тарихини эслаб. — Лекин менга тўла меҳр-муҳаббат билан ёзилган бу мактубни ёқиб, йиртиб ташлашга кўзим қиймади, сақлашга ҳам чўчир эдим. Ниҳоят, отам томонидан менга кўз тегмаслик учун битилган уч бурчакли духоба кўзтуморга шу мактубни энди ҳеч ким шубҳа қилмайди, беҳавотир, деб солиб, тикиб, сочимнинг орасига тақиб олдим...»

Шу орада Пискентда баланд-паст воқеалар бўлди. Паранжини ташлаган қизлар ҳаёти хавф остида қолди. Музайяна ҳам ҳеч кимга билдирмасдан, тоғаси билан бирга Самарқандга қочиб кетди. Бу воқеадан хатто Лутфуллахон ҳам беҳабар эди. Шу боис у Музайянанинг йўқолганини эшитиб, хавотирга тушди. Орадан бир қанча вақт ўтгандан сўнгина у севгилисининг Самарқанддалигини эшитиб, ўша ерга учиб борди. 1930 йил баҳор ойларида, Абдулла Алавий яшаган уйнинг каттагина боғида Музайяна билан Лутфуллахоннинг «қизил тўй»и бўлиб ўтди. Икки ёшнинг бахтли ҳаёти узок давом этмади. Орадан икки-уч ой ўтмай, маориф халқ комиссари ўринбосари шоир Боту бошчилигида маориф ходимларининг катта бир гуруҳи, жумладан, Лутфулла Алавий ҳам қамоққа олинди.

«Ўн йил... Мен ўн йил ичида қандай бало-офатларни кўрмадим. Аёл киши тирик ёки ўликлиги номаълум бўлган турмуш ўртоғини кутса, нари борса, икки-уч йил, борингки, беш-олти йил кутар. Ўн йил ҳам кутадами?.. Музайянахон, албатта, янги турмуш қурган. Унга хуштор бўлган кишилар кўп эди...»

Лутфуллахон уйга кириб, хонтахта атрофига солинган янги кўрпачага ўтириб, берилган саволларга жавоб қайтараётган бўлса ҳам, хаёлидан шу ўй тарқамади. Мезбон аёлнинг кўрсатган ҳурматларидан хурсанд бўлса-да, кеч кира бошлагани учун Музайянахоннинг беш-ўн дақиқадан кейин турмуш ўртоғи билан келиб қолиши мумкинлигини ўйлаб, кетишга ижозат сўради.

Мезбон аёл ҳайрон бўлиб:

– Қаерга кетасиз? Музайянахон билан кўришмай кетасизми? – деди. Ахир, у сизнинг омон-эсон келишингизни ўн йилдан бери кутаяпти-ку!

Лутфуллахон ўзига-ўзи: «Ростданми? Турмушга чикмаганми? Мени кутиб яшаяптими?..» деб савол берди. Унинг кўнглида кечаётган фикрлар, ўйлар курашини сезган мезбон аёл ўрнидан туриб, тоқчадаги сандикчани очди-да, қандайдир китоб ва дафтарлар орасидан бир нарса олиб, Лутфуллахоннинг қўлига берди.

– Мана, айтган гапларимнинг гувоҳи!

Лутфуллахон ранги ўчган, уч бурчакли ё тўрт бурчакли эканлиги ҳам номаълум бўлган нарсани қўлига олиб, у ёк-бу ёғини кўраётган эди, чириган иплар ўз-ўзидан тўкилиб, ичидан бир неча бор букланган қоғоз чикди. У титроқ қўллари билан қоғозни очди. Ва ундаги ранги ўчган ёзувни ўкиди: «Иффатли гўзал қардошим!..» Лутфуллахонни қаттиқ хаяжон босди. Музайянахонга севги изхор қилиб ёзган хатининг шу кунгача кўз қорачиғидек

сақланиб келаётгани унинг вафодорлигининг белгиси эди. У хатни дув-дув ёшлар тўкилиб бораётган кўзларига суртди...

Кўп ўтмай, Музайянахон савлат тўкиб кириб келди. Хона бирдан равшанланиб кетди. У хонага кириб келганида Лутфуллахон ёш йигитдек чаққон ҳаракат билан ўрнидан силжиб, бир оз эгилган ва икки кўлини кўксига қўйган ҳолда турарди...

Музайянахон кутилмаган учрашувдан хайратда қолди.

ҲАМОЙИЛ

...Чўлпон Тошкент-Андижон поездига чиқиши биланок ўриндиққа чўзилиб ухламоқчи, асабларига ором бермоқчи эди. Бўлмади. Вагоннинг торгина йўлаги бўйлаб у ёқдан-бу ёққа шовқин-сурон билан ўтаётган кишилар оқими алламаҳалгача тўхтамади. Кимдир ўзидан-да катта юкини кўтариб, ўтирганнинг ҳам, турганнинг ҳам бошию елкаларига уриб ўтса, кимдир халтасидаги уринган тарвузними ёки қовунними пуллаш, яна кимдир эса исирик тутатиб, дуо ўкиб, пул топиш умидида йўловчиларнинг қулоғини қоматга келтирарди... Қани, айтинг, шундай шароитда мизғиб бўлармиди?..

Кўп ўтмай, вагон чироқлари аста хиралашиб, кейин сўнди. Энди поезднинг бир маромдаги «такир-тукир»игина эшитилар эди, холос. Умумий вагонда кетаётган Чўлпон ёстиқни орқасига тираб, кўзини юмди...

...Камера эшиги шарақлаб очилди-да, назоратчи маҳбусга юки билан чиқишни буюрди. Сўнг уни навбатчининг олдига бошлаб борди, навбатчи по-

лис эса махбуснинг озод қилинганини эълон қилди. Махбус буни кутмаган эди, бир оз довдираб, саросимада қолди. Буни сезган навбатчи унга бир парча қоғозни узатди. Қоғозда Камоланинг аҳволи анча оғирлашгани битилган эди.

Жавоҳарлаъл ўша куниёқ дастлаб енгил машинага, кейин поездга ўтириб, Аллоҳободга борди. Шу куннинг эртасига, чошгоҳ пайти, самолётга чиқиб, Карачи, Бағдод ва Коҳира шаҳарлари орқали Александрияга учди. У ерда гидропланга тушиб, Бриндизи шаҳрига етиб борди. Бриндизидан поездга чиқиб, Базел томон йўл олди. Ниҳоят, Аллоҳободдан йўлга чиққанининг тўртинчи, Алмор қамоқхонасидан озод бўлганининг эса бешинчи куни, 9 сентябрь окшомида, Баденвейлер шаҳрига етиб келди. Бу, Швейцариядаги немис санаторийси эди.

Жавоҳарлаъл Камолани ўпиб, бағрига босганида, янада озгани, курак суяклари янада бўртиб чиққанини сизди. Камоланинг бутун кучини йиғиб, эрини ним табассум билан қарши олаётгани шундоққина сезилиб турарди. Дард уни енгиб қўйган, ҳатто Жавоҳарлаълнинг саволларига жавоб бериш учун ҳам унда, жичча бўлса-да, куч-мадор қолмаган эди. Жавоҳарлаъл Камолани савол бериб уринтирмасликка, аксинча, уни палатага ётқизиб, қизиқ-қизиқ воқеаларни айтиб бериш билан унинг қалбига мунаввар ҳис-туйғулар шалоласини қуйишга интилди. «Камолам, тезда тузалиб кетасан! Ҳаётдан умидингни узма! Худо хоҳласа, Индиранинг тўйини ҳам, невараларимизни ҳам кўрасан ҳали!! Унга биринчи «алла»ни ўзинг айтиб берасан!!» деб унинг хаёлот оламини нурли келажак хотиралари билан тўлдириб юборди. Буни қарангки, шу куннинг эртасига Камола соппа-соғ аёлдек, кулиб, ял-ял товланиб уйғонди. Жавоҳарлаъл ширин сўзнинг унча-мунча доридан ҳам каттароқ шифобахш кучга эга эканлигини эшит-

ган эди. Шу кун и у сўзнинг мўъжизакор кучини ўз кўзи билан кўрди. Энди у ўзининг шириндан-ширин сўзлари, қалбидаги Ганг дарёси мавжларидек тошиб-мавжланиб турган муҳаббати ила Камолани даволашга, ундаги яшаш учун кураш рағбатини оширишга бутун кучи билан киришди. Камолада рўй бе-раётган ўзгаришни кўриб, докторлар ҳам ҳайратлана бошлашди. Аммо Камоладаги бу ҳолат – алдамчи ҳолат бўлиши мумкин эди. Шу боис шифокорлар хавотирланганидек, Жавоҳарлаъл санаторийга тез-тез келиб, соатлаб суҳбатлашиб беморни уринтириб, чарчатиб, қўйиши мумкин эди. Жавоҳарлаъл шифокорларнинг маслаҳати билан Баденвейлердаги пансионларнинг бирига жойлашиб, кузнинг Камоласиз узун кунларини ўтказиш учун ўрмон ё далага чикиб кетадиган бўлди. Шундай пайтларда у табиатнинг бокира бағрида Камолани минг хил қиёфада кўз олдига келтирар, бирга яшаётганларига оз эмас, кўп эмас, йигирма йил бўлганига қарамай, ёрининг ақл-заковати ёки руҳий оламининг порлоқ жилваларини эслаб, ҳайратга тушарди.

Жавоҳарлаъл Камолани бутун қалби билан севади. Шунга қарамай, у ҳаётининг аксар қисмини бошқа нарсага – ишга, ҳинд халқини инглиз босқинчилари зулмидан озод қилиш ишига бағишлаб яшамоқда. Демак, у Камолани ёлғиз қолдириб, унга бериши лозим бўлган меҳрини, эътиборини аяган, «Мен улуг мақсад билан яшаяпман!» деб ўзини ўзи овунтирган, Камолани эса алдаган бўлиши мумкин. Бундан ташқари, ҳар икки йилдаги қамалишлари-чи? Шу қамалишлар чоғида Камолани – бу дунёдаги энг севимли ва азиз кишисини ёлғиз қолдирган-ку! Қачонгача уни ёлғиз қолдириб яшайди?!

Бу фариштасимон аёлни қарангки, эри ҳаётининг ярмини бошқа нарсага бағишлаб яшаётганидан аччиқланиш ўрнига, унинг халқ ва мамлакат

озодлиги йўлида олиб бораётган ишларига елкадош бўлишни истади. У ҳатто миллий курашда эрининг сояси бўлишга эмас, балки шу курашчилар сафидан ўзи ҳам мустақил ўрин эгаллашга интилди. У ҳатто эрига Тагор пьесасидаги Читра янглиф шундай сўзларни айтаётгандек бўлди:

— Мен Читраман. Мен қаршимга келиб, сажда қилишларини талаб қилувчи тангри ҳам, кимнингдир лоқайдлиги оркасида эзиб ташланувчи капалакдек ожиз бир жонвор ҳам эмасман. Агар сен менга: «Мен билан бирга хавф-хатар ва кураш йўлидан боргин!» деб бир оғиз сўз айтсанг, ёки агар сен: «Ҳаётимнинг бирдан-бир мақсади бўлган халқ олдидаги бурчимни ўташда менга ёрдам бергин!» десанг, менинг нималарга қодир эканлигимни ўз кўзинг билан кўриб, ҳайратга тушасан.

Аммо Жавоҳарлаъл бу фикрларни Камола-нинг тилидан эшитмади, балки бу сўзларни унинг кўзларидан ўқиб олди...

...Поезд бир сесканиб тўхтади. Орадан бир неча соат ўтган эди. Қайсидир бекатдан бир неча киши чиқди. Улардан бири Чўлпонни танидими ёки ярим тунда бошқа бирор ҳушёр йўловчига кўзи тушмадими, ҳар қалай, шоирнинг қошига келиб, салом берди. Бекатда Андижон поездининг келишини кута-вериб диққати ошган бу йўловчига қулоқ керак эди. Лекин Чўлпон енгини бир оз кўтариб, билагидаги соатни кўрсатди. Муродига етмаган йўловчи нохуш бир кайфият билан вагоннинг бошқа бўлагига ўтиб кетди.

Чўлпон яна кўзини юмди. У туш кўраётган ёки хаёл уммонига фарқ бўлган пайти эдими, униси ҳам, буниси ҳам бўлинди.

Аммо поезд қайсидир бекатдан ўтиши билан секинлашди-да, йўл очилгунига қадар «пинакка кетди»...

...Камола тузала бошлади. Чехраси кундан-кунга ёришиб борди. Бундан мамнун бўлган ва ёрининг янги туғилган оҳудек сакраб туриб кетишига ишонган, шу кунларда Хиндистон миллий конгрессига раис этиб сайланган Жавоҳарлаъл хатто Дехлига бориб, икки-уч ой конгресс ишлари билан шуғулланишни ҳам мўлжаллаб қўйди. Аммо шу кунларда санаторийда даволанаётган ирланд йигитининг вафот этиб қолиши унинг режаларини чипакка чиқарди. Йигит Камолага қараганда анча соғ, тетик, хатто ундан ўқтин-ўқтин хабар ҳам олиб турарди. Камоланинг руҳини, кайфиятини кўтарувчи сўзларни топиб айтар, шу ишидан ўзи ҳам завқланар ва Камоладаги ҳаётга бўлган муҳаббат гуллари кун сайин чаман бўлиб очилаётган эди. Йигитнинг кутилмаган ўлими Камолага қаттиқ таъсир қилди. У кечалари хонасида кимнингдир юраётганини, устидаги ерга оғиб тушган чойшабни кимдир тузатиб қўяётганини сизди. Лекин ўрнидан туриб, чироқ ёққанида, на хонада, на санаторий йўлагида бирор кимсани кўрмади. Бу ҳол бир неча бор такрорлангандан сўнг, унинг руҳиятида нохуш ўзгаришлар рўй бера бошлади. У Жавоҳарлаълдан бу ердан тезроқ олиб кетишини илтимос қилди. Жавоҳарлаъл ҳам Камоланинг Баденвейлерда ортиқ қолиши ўлим билан барабарлигини сезиб, уни Лозаннадаги машҳур санаторийлардан бирига олиб кетди.

Бу воқеа 1936 йил январь ойининг сўнгги кунларида рўй берди.

Лозанна Швейцариянинг бутун дунёга машҳур шаҳарларидан бири эмасми, бу ердаги санаторийни ҳам Баденвейлердаги шифогоҳга асло қиёслаб

бўлмасди. Ям-яшил ўрмон бағрида жойлашган санаторий ҳавосининг ўзиёқ ҳар қандай оғир хастанинг бир-икки ҳафтада оёққа туриб кетишида малҳам вазифасини бажарарди. Лекин Камола бу ўрмон ҳавосининг шифобахш кучини сезиб улгурмади. Шифокорлар қанчалик елиб-югуришмасин, унинг тақдири Баденвейлерда ҳал бўлган эди.

28 февраль тонготарида Камола севимли кизи Индиранинг қўлида жон берди. Жавоҳарлаъл пансиондан етиб келганида, унинг ҳаёт риштаси бир умрга узилган эди. Швейцариянинг бир неча ёндош шаҳарларида яшаётган ҳиндлар – Жавоҳарлаълнинг қуролдош дўстлари, ҳинд одатига кўра, Камолани Лозаннадаги крематорийга олиб бордилар. Куни кеча кулганида қизил гулдек очилган лаблар ҳам, Ганг мавжларини эслатувчи қоп-қора кўзлар ҳам бир зумда кулга айланди. Жавоҳарлаълга, кизи Индирага меҳр-муҳаббати қайнаб-тошган, турмуш ўртоғининг ижтимоий фаолиятига елкадош бўлиб, ҳинд халқининг озод бўлишини ўзининг ҳам мовий орзусига айлантирган Камола жажжи бир кўзачага жойланиб, Жавоҳарлаъл билан бирга уйига – Ҳиндистонга қайтди.

* * *

Эшик қўнғироғи жиринглади. Катя (Екатерина Ивановна) ошхонада ивирсинаётган бўлса керак, ҳадеганда чиқа қолмади. Бирор сониядан сўнг яна қўнғироқ, энди, асабийроқ чалинди. Катя қўлидаги сочикни жаҳл билан отиб, «Счась!» деб қичқирди-да, эшик томон югурди. Даҳлиздан унинг майинлашган овози эшитилди: «А, это вы, уважаемый Вадуд-ака?»¹ Бир оз ўтгач, яна унинг овози келди: «Стареете, Вадуд-ака, стареете. Раньше были более терпеливыми... Молоко ставила на огонь. Боялась –

¹ «Бу сизмидингиз, ҳурматли Вадуд ака?»

убежит»¹. Меҳмон кексароқ киши бўлса керак, товуши аниқ эшитилмади. Ичкаридан Чўлпоннинг синик овози келди:

– Катенька, кто пришел? Если за долгом пришли, скажи, что я еще гонорар не получил. Пусть не беспокоится. Наднях обязательно получу гонорар и тут же верну долг².

– Нет, не за долгом пришли. Это Вадуд-ака, Вадуд Самаркандский³!

Ичкаридан Чўлпоннинг овози эшитилди:

– Кто? Самарский? Какой еще Самарский⁴?

Чўлпон тўнини елкасига ташлаган ҳолда чиқиб, меҳмонни кўриб қолди.

– А, Вадуд домла! Сизмисиз? Мен шу атрофда ўралашиб юрадиган самаралик безорилардан бири келипти, деб ўйлабман. Келинг, келинг!! Камнамисиз? Дархонда, шундоқкина Тошкентнинг киндигида туриб-а?..

– Мен-ку, кунда-шундаман десам ҳам бўлади. Сиз-чи, хужрангиздан чиқиб, икки қадам юрсангиз, ўзингизни Дархондек хушманзара жойда кўрасиз! Сув шаркираб оқиб ётибди. Ҳаво топ-тоза. Катяхон билан кўлтиклашиб чиксангиз, ҳам оёғингизнинг чигили ёзилади, ҳам биз фақирларни зиёрат қилиб, меҳмон бўлиб келасиз.

– Тобим йўқ, дўстим, тобим. Биласиз, қанд хасталигига йўлиққанман. Кўзимга ҳеч нарса кўринмайди. Қаердан ҳам менга илашди бу лаънати хасталик!..

– Асабдан, ҳаммаси асабдан, Чўлпон!.. Худо сизни

¹ «Қариб бораяпсиз, Вадуд ака, қариб бораяпсиз. Илгарилари сабр-тоқатли эдингиз... Сутни оловга қўйган эдим. Тошиб кетади, деб кўрқдим».

² «Катенька, ким келди? Агар қарзни сўраб келган бўлса, айт, ҳали қалам ҳақини олганим йўқ, ташвишланавермасин. Шу кунларда, албатта, ҳакимни олиб, қарзимни ўша заҳотиёқ узаман».

³ «Йўқ, қарзни сўраб келишмаган. Вадуд ака экан, Вадуд Самаркандий».

⁴ Ким, самаралик? Яна қанақа самаралик?»

темирдан ясаган экан! Устингиздан шўронинг танкаси босиб ўтиб кетса ҳам, «финг» демай яшаяпсиз-а!..

Икки дўстнинг остонада суҳбатга тушиб кетганини кўрган уй бекаси меҳмонни ичкарига таклиф этди.

Уй каттароқ бир хонадан иборат. Ошхона ҳам, ётоқхона ҳам, ижодхона ҳам – ҳаммаси шу ерда. Ўртадаги тўртта стул билан битта стол эса – меҳмонхона. Чўлпон меҳмонни шу ерга бошлаб келиб, уринган Вена стулларига чўкишни таклиф қилди.

– Ўтган ҳафта йўқлаб келсам, йўқ экансиз. «Чўлпон Андижонга кетди», деди Катяхон. Андижон тинч эканми? Сингилларингиз, жиянларингиз эсон-омон юришиптими? Нима, тўй-пўй бормиди?

– Тўй, дейсизми? Шу замонда тўй бўладими, Вадуджон? Тўй қиладиган бойвуччалар аллақачон «кулоқ» қилиб юборилган. Энди тўйни ўйлашиб қилишади.

– Тўй билан азани тинч қўйса бўларди бу ҳукумат! «Янги ҳаёт» деб Даққи Юнусдан қолган урф-одатларимизни оёқ ости қилиш яхшиликка олиб бормас. Халқнинг қарғишига, худонинг ҳам қаҳрига қолади бу ҳукумат!

– Келинг, Вадуджон, сиёсатнинг қоронғи кўчасига кирмай, ўтган-кетганлар ҳақида, ажабтовур воқеалар ҳақида гаплашиб ўтирайлик. «Дўппи тагида одам бор», деб ота-боболаримиз бежиз айтишмаган. Тилдан эҳтиёт бўлсак, кам бўлмаймиз, биродар.

– Чўчиб қопсиз, дўстим, чўчиб қопсиз. Замон сизни ҳам енгиб қўйипти...

– Замоннинг енгганига ўн йилдан ошди, биродар. 23-йили Андижонга бориб, «Дархон» газетасини чиқарган пайтимдаёқ қўлим ҳам, тилим ҳам кишанланган эди. Шу кишанни парчалаб ташлашга қанчалик уринмай, кишансоз устаси фаранглардан эканми, янги-янги кишанларни ясаб, қўлимни ҳам,

тилимни ҳам устма-уст боғлаб ташлади... Одам зоти ҳамма нарсага чидар экан, дўстим, чидар экан...

Чўлпон бир оз сукут қилиб, сўнг давом этди:

– Чидамай нима ҳам қилсин?! Не иложи бор, ахир, инсоннинг?! Чидайди! «Дод» деса ҳам чидайди!! «Вой-дод!» деса ҳам чидайди!! Чидашга мажбур!!! Чидамай кўрсин-чи! Кўзининг олдида хотинини таҳқирлаб, бадном этади; бола-чақасини қийнаб, қон қақшатади; уруғ-аймоқларининг ҳам ёстиғини қуритади. Большевик дегани инсоний қиёфасини йўкотган, раҳм-шафқатнинг ранги рўйини кўрмаган, зарур бўлса-бўлмаса қон дарёсини оқизадиган жаллоднинг ўзи экан!.. Уруғи кўп экан большевикнинг! Бири ўлса, ўнтаси тирилиб турипти! Ўнтаси ўлса, мингтаси қилич кўтариб чикмоқда, биродар. Яна: «Замон енгиб қўйипти сизни», дейсиз. Бу бало билан ким олиша олади? Ким унга «бас!» дея олади, ким?..

– Ўзбекнинг пешонаси шўр экан, азизим!

– Нафақат ўзбекнинг! Қозок-қирғизнинг ҳам, озару гуржининг ҳам, ўриснинг ўзини ҳам пешонаси шўр экан, Вадуджон! «Ичдан чиққан балоба, қайга бо-рай давога?» деган мақол шундай машғум замонларда тўқилган бўлса ажаб эмас...

Шу пайт Катя дўстлар қошига яқинлашиб:

– Что вы так горячо обсуждаете? Жизнь – сложная штука. Никогда она не была сладкой¹, – деди худди дўстлар суҳбати мазмунини тушунган кишидек. Сўнгра стол устини артиб, дастурхон ёзди. Бир тақсимчада тўғралган нон билан косаларда қарам шўрва келтирди.

Вадуд Махмуд Катянинг қарам шўрвасини ёктириб қолган, ҳазми енгил таомлардан бўлгани учун бир қўлига қошиқ, иккинчи қўлига эса бир бурда қора нонни олиб, қарам шўрвани хўриллатиб ича бошлади. Чўлпон қорни очикқан бўлса-да, қошиқни косага ботирганча ҳаёл уммонига чўмди...

¹ «Нималарни кизишиб муҳокама қилаяпсиз? Турмуш – мушкул нарса. У ҳеч қачон ширин бўлмаган».

...Ўша куни поезддан тушиб, Қатортолдаги уйига етиб олиши билан нималарнидир титкилашга тушди. Севимли ака ва тоғанинг келганини эшитган сингиллар билан жиянлар бир зумда йиғилишди. Анчадан бери кўрмаганлари учун Чўлпонни ўраб олиб, ялаб-юлкашди. Тирикчиликлари ёмон кечмаётган бўлса керак, кўз очиб юмгунча қуюқ-суюқ солинган косалару лаганлар сандал устидаги патнисни тўлдириб юборди. Чўлпон сихат-саломатлигига, шифокорларнинг тавсияларига қараб, ундан-мундан тотиган киши бўлди. Марғуб тоғасига оғилдаги озғингина қўйни кўрсатиб, фотиҳа беришни сўраганида, жаҳли чиқди: у хурматнинг бундай ўзбекона тантанавор кўринишларини хуш кўрмас эди. Камтарона турмуш тарзига кўниккан шоир қариндош-уруғларининг ҳам маълум бир меъёр доирасида яшашларини хоҳларди. Унинг назарида, бева-бечораларнинг куни кеча Андижон кўчаларида очликдан ўлиб-чўзилиб ётганларини унутмаслик, бундан-да, шум, мусибатли, даҳшатли кунлар келиши мумкинлигини ёдда тутиш лозим эди. Нима учундир у эртанги кунни ўйлаганида, кўз олди қоронғилашар эди.

Чўлпон шу куни дастурхонга фотиҳа ўқилиши билан ҳамма хоналарни айланиб, қаердаки бир варақ бўлса ҳам, номи кўлёзма-ю, тепасига «Чўлпон» деган сўз ёзилган нарса бўлса, ҳамма-ҳаммасини йиғиштириб, Тошкентдан олиб келган жомадонига суқди. Кечга яқин аравада Ўшга йўл олиб, болаликдаги дўсти Шарафиддин Салоҳиддин ўғлининг уйига борди ва бир кеча тунаб, унга совға қилган китобларию Москвадан йўллаган хатларини олиб, яна Андижонга қайтди. Сингиллари ота уйида ақалли бир кун-ярим кун қолишини сўраб қанчалик ёлворишмасин, хуфтонда вокзалга чиқиб, поездда Тошкентга келди.

Мана, унинг — буюк ўзбек шоирининг умр бўйи ёзган китоблари: шеър, ҳикоя, қисса, драма ва ро-

ман кўлёмалари. У бу асарларини юрак қони билан ёзган. Уларнинг ҳар бирида унинг хаста юраги зарб бериб турибди. Аммо бу асарларнинг барчасида унинг она Ватанига, жонажон халқига туйган беадад меҳри билан бирга мустамлакачиларга бўлган, большевикларга бўлган ғазаб ва нафрати ҳам оловланиб турибди.

Чўлпон қоғозлардан бирини олиб ўқиди: *«Санъат ҳарамига бир ёввойи бўрон кирди... Олтин қадаҳ, биллур косалардан бир-икки жуфтини ағдариб кетди. Майлар тўкулди, косалар синди, қадаҳлар парча-парча бўлди...»*

Шоир бошқа қоғоздаги сатрларга кўз югуртирди: *«Кўм-кўк, гўзал ўтлоқларинг босилган. Устларида на пода бор, на йилқи. Подачилар қайси дорга осилган? От кишнаши, қўй маъраши ўрнига оҳ, йиғи...»*

У бошқа бир қоғозни олди: *«Кўнгил, сен мунчалар нега Кишанлар бирла дўстлашдинг? На фарёдинг, на додинг бор, Нечун сен мунча сустлашдинг?»...*

Чўлпоннинг олдида уйилган китоблар ва кўлёмалардан шундай оловли сатрлар отилиб-хайқириб тургандек бўлди. Агар бу китоб ва қоғозларнинг юздан бири Андижондаги сингиллари ёки Ўшдаги қариндошларининг уйидан чиқиб қолса борми, уларнинг хонумонларига ўт кетди, деяверинг. Шунинг учун Чўлпон «касримга қолишмасин», деб Андижон ва Ўшдаги «портловчи моддалар»ини Тошкентга олиб келган эди. Ана энди у шу асарларнинг ҳаммасини ёндиради. «Эпоха» папиросини ёндириб, кул қилганидек.

У чўнтагидан гугурт олиб, бир донасини чатнатиб ёндирди. Сўнг ўтни қоғозлардан бирига тутди. Қоғоз, худди истамагандек, секин тутай бошлади. Кўп ўтмай, йиртиб, ғижимланиб ташланган

қоғозлар қудратли гулханга айланиб, олов тиллари билан кўкка ҳамла қилди. Бу, шу қоғозларга битилган туйғулар, фикрлар, орзуларнинг сўнгги фарёди эди. Чўлпон шу оловли фарёдни томоша қилар экан, кўзларидан дона-дона ёшлар тўкилди. Беш-ўн дақиқадан сўнг гулхан пасайиб, олов тафтидан чет-четга учиб тушган майда қоғоз парчаларигина ёнмай, қовжираб турарди. Чўлпон уларни тўплаб, яна гугурт чертди. Ниҳоят, шоир рухий, ижодий ва ижтимоий ҳаётининг кўзгуси бўлган асарларнинг ҳаммаси ёниб кул бўлди. Чўлпон кулни тўплаб, олдиндан тайёрлаб қўйган халтачага солди. Шунча китоб ва кўлёзма асарларнинг кули кичик бир халтачага жо бўлган ва халтача ўлик сичкон боласидан ҳам енгил эди. Чўлпоннинг ич-ичидан қандайдир нотаниш бир йиғими, ўкирикми отилиб чиқаётгандек бўлди. Чўлпон оғзини катта очиб, шу йиғи-ўкирикни чиқариб юборишга шайланди. Лекин у: «Эй фалак!» деб қичқирди-да, хушидан кетиб йиқилди...

– Хаёл суриб қолдингиз?..

Вадуд Маҳмуд яна нималардир деди. Чўлпон бошини «дирк» кўтариб, хаёл дарёсида узоқ сузганини сизди. Меҳмон олдида ўзини ноқулай ҳис этиб, бир замонлар ёзган, аммо ўқтин-ўқтин эслаб юрадиган сатрларини айтди:

– Хаёл... хаёл... Ёлғиз хаёл гўзалдир. Ҳақиқатнинг кўзларидан кўрқаман. Хаёлдаги юлдузларким, амалдир, Оловимни алар учун ёқаман... Гўзал хаёл, кел, бошимда гул ўйнат, Меним исрик тилагимни эркалат!..

– Гўзал шеър! Чиндан ҳам, «ёлғиз хаёл гўзалдир»... Мен сизнинг 22–23-йилларда ёзган шеърларингизни ўқиганимда, улардан томиб турган кўз ёшларингизу

юрак қонларингизни кўриб, шу даврда шу жабрдийда юртда туғилганимдан, шу хунрезликларни амалга оширган мустамлакачиларга замондош бўлганимдан ҳазор-ҳазор пушаймонлар қиламан.

– Мени-чи, мени айтмайсизми? Дунё тамаддунига Кошғарийлар, Берунийлар, Форобийлар, Ибн Синолар, Навоийларни берган, Амир Темурдек соҳибқиронлари билан ер юзини титратган халқ Кауфманнинг тўртта тўпни судраб келган аскарларини кўриб, тумтаракай қочганини, булар ҳам майли-я, «оқ подшо» тахтдан йиқилгандан кейин оғзимиздаги ҳалол луқмани ҳам большевикларга бериб қўйганимизни эсласам, ер ёрилмайди – ерга кириб кетмайман. Шу қадар ношуд халқимизми-а, Вадуджон?! Худонинг шу қадар ожиз бандаларимизми биз – халқнинг зиёли деган пешонаси шўр фарзандлари?!

– Бизда айб йўқ, дўстим. Ҳар бир мамлакатнинг бошқа давлат томонидан босиб олинишига, аввало, подшолар айбдор бўлишади. Бизнинг подшоларимиз ҳарамни хурлар билан тўлдириб, улар билан айшишрат қилишдан бошқа нарсани ўйламай қўйишган эди. Ваҳоланки, XIX асрнинг эрта тонгидаёқ дунё айрим давлатлар ўртасида тақсимлана бошлаган. Кучли давлатлар кучсиз давлатларни юта бошлашган. Русия Улуғ Пётр давридаёқ Туркистонга кўз олайтирган эди. Кўр ҳам, қар ҳам Пётр халафларининг бугун-эрта Туркистонга замбаракдан пахта ўқ отиб, барабанини бўқиртириб келишини яхши билишган. Аммо бизнинг беғам подшоларимиз на замонавий қурул-аслаҳа билан қурулланиш, на лашкарларга замонавий ҳарбий билим бериш лозимлигини асло ўйлашмаган. Сиз билан биз эмас, подшоларимиз айбдор, Чўлпонжон, подшоларимиз!

– Айбни бошқаларнинг елкасига қўйишдан осон нарса йўқ дунёда. Агар биз – шоирлар, олимлар, фозиллар ўзаро бирлашиб, подшоларга вазиятни ту-

шунтирсак, ундай қилиш керак, мундай қилиш керак, эшигимизда ўриснинг генераллари мўйловини бураб турибди, десак, подшоларимиз ҳушёр тортмасмиди? Бирор чора-тадбир кўрмасмиди? Аксинча, биримиз подшоларга мадҳия ўқишдан бўшамади, иккинчимиз Ироққа, Арабистонга бориб, араб тилининг нахву саҳфига доир асар ёзиш билан машғул бўлди, учинчимиз подшонинг ғашига тегадиган ишлар қилиб, зиндонга тушди. Қани, айтинг, нега бизнинг ўзимиз ҳам бирлашиб, подшоларни, казо-казо амалдорларни келаётган бало-офатлардан воқиф эта олмадик?..

Чўлпон сиёсий мавзуларда сўзлаш қанчалик хавфли эканини яхши билган ва шундай баҳсу мунозаралардан қочишга интилган кишилардан бўлмасин, шароит унинг ҳам, Вадуд Маҳмуднинг ҳам дил жароҳатларини очишга мажбур қилган эди. Катя уларнинг нима тўғрисида сўзлашаётганларини аниқ билмаса-да, 1937 йил ёзида Ўзбекистонда истиқомат қилаётган қарийб барча зиёлилар хонадонига ўзгача ҳаво, ўзгача хавотир, ўзгача кўркев кириб келганини, Чўлпоннинг ҳам ўз тақдирдан хавотирланиб яшаётганини яхши биларди. Шунинг учун у эри билан меҳмон ўртасида кечаётган суҳбатнинг умумий йўналишини аллақачон илғаган, лекин «пешонага ёзилганини кўрамиз» деган фалсафа билан яшаётгани учун ортиқча ҳаяжонни ўринсиз, деб ҳисобларди.

Катя эри билан Вадуд Маҳмуднинг олдига келиб, деди:

– Хватит вам, ребята, мучиться. Если свыше нам дано жить – будем жить. Если не дано, умирать будем достойно¹.

Катянинг шу содда сўзларидан Чўлпон ҳам, Вадуд Маҳмуд ҳам енгил тортгандек бўлишди. Дарвоқе, минг хил нарсани ўйлаб, бошни оғритишдан нима

¹ «Азаматлар, ўзингизни ўзингиз қийнаганингиз етади. Агар арши аъло бизга яшашни раво кўрган бўлса, яшаймиз. Агар раво кўрмаган бўлса, мардларча ўламиз».

фойда?! Бир бошга – бир ўлим. Эртами ё кечми, ўлим бизни ўз бағрига олади. Бу, табиатнинг, ҳаётнинг темир қонуни экан, унинг қандай ҳолатда келишининг нима аҳамияти бор?!.

Ташқарида кечки шабада эса бошлагани учун Катя деразани очиб, хона ҳавосини янгиламоқчи бўлди. Дераза очилиши билан ташқаридан кирган шабада дераза ромига осилган ҳамойилни хийла тебратиб юборди. Одатда оналар ўн тўрт кунлик ойдек келинларига, бахтли-саодатли турмуш кечираётган фарзандларига кўз тегмасин, деб эшик ё дераза ромига дуо сўзлари ёзилган туморларни илиб қўйишарди. Вадуд Маҳмуднинг кўзи ҳамойилга тушиб, унинг нима эканлигини Чўлпондан сўради:

– Дўстим, деразага нимадир осиб қўйибсизми? Биринчи кўришим. Сингилларингиз «Акамизнинг боши тошдан бўлсин», деб дуойи каромат ёзиб беришдими ёки?

Ҳамойил...

...Жавоҳарлаъл Камоланинг хокини кўзачага солиб олганидан сўнг қизи Индира билан бирга Монтрёга бориб, шу ерда бир неча кун туришга мажбур бўлди. Шу вақтда узоқ-яқиндан хабар топган ҳинд ихтилолчилари Монтрёга келиб, Жавоҳарлаъл ва унинг қизалоғи Индирага чуқур таъзия билдирдилар. Сўнгра у КЛМ авиокомпанияси самолётида дастлаб Женевадан Марселга, ундан Римга, сўнгра Кохира, кейин Карачига, ниҳоят, Аллоҳободга етиб келди. Шу шаҳарларнинг ҳар бирида уни дўст-ёрлари, сиёсий арбоблар, консуллар кутиб олиб, унинг қайғусига шерик эканликларини маълум қилдилар. Жавоҳарлаъл дўстлари билан бирга Ганг қирғоқларига тушиб, кўзачадаги қимматбаҳо хокни тезоқар муқаддас дарё-

га сочди. Камоланинг хоки тўлқинлар бағрига сингиб, азиз ва табаррук ўтмишдошларнинг хоклари сингари, ўз ватанини сўнгги бор айланиб, адам саҳросига йўл олди...

— Вадуд-ака спрашивает, что в этом сверточке¹?

Чўлпон Катянинг овозини эшитиб, Вадуд Маҳмудга:

— Менинг хоким, — деди бошини кўтариб.

— Қанақа хок? Нималар деяпсиз, дўстим? — сўради Вадуд Маҳмуд нимадандир шубҳаланиб.

— Чиндан ҳам, бу халтага менинг хоким солинган! Менинг кўзларим, менинг юрагим, менинг сўзларимнинг хоки бу, Вадуджон!!

Чўлпон шу сўзларидан сўнг чуқур нафас олиб, сўнг давом этди:

— Мен омонат одамман, дўстим. Совет давлати бугун бўлмаса, эртага мени, албатта, отиб, хумордан чиқади. У сизни менчалик ёмон кўрмайди. Сиз, худо хоҳласа, тирик қоласиз. Дориламон кунларни кўрасиз. Шу ҳамойил сизга аталган. Агар омон қолиб, бир кунмас, бир кун замона зайли билан Ҳиндистонга бориб қолсангиз, Ганг дарёси бўйларига бориб, большевикларнинг ифлос оёғи тегмаган ўша муқаддас дарёга оқизинг. Менинг хоким ҳам, ҳиндистонлик азиз-авлиёларнинг хоклари сингари, Ганг дарёсининг кумуш тўлқинларига кўшилиб, ўйнаб-яйраб оқсин...

ҚАСАМЁД

...Хорижда таҳсил олиб, эндигина ватани — Бухорои шарифга қайтган Фитрат «Ойна» журналининг янги сонини кўриб, чехраси яшнаб кетди. Бу сонда Бехбудийнинг «Аъмолимиз ва муродимиз» деган

¹ «Вадуд ака: «Бу тугунчада нима бор?» деб сўраяпти.

мақоласи босилган эди. У устознинг «Ойна» журна-
лини нашр эта бошлаганидан хабар топиб, Самарқанд
шаҳри яна Шаркнинг маърифат ўчоқларидан бирига
айланиши ва катта доврўф қозонишига умид боғлаган
эди. Мақолани ўқиб чикқач, умидлари асоссиз эмас-
лигини сезиб, қувончи ичига сиймай кетди. Мақолада
ўткинчи тўю маъракаларга, хою ҳавасларга сарфла-
наётган жарак-жарак пулларнинг бир ҳовучи, ати-
ги бир ҳовучи ҳисобига болаларни Шарк ва Ғарб
мамлакатларидаги дорилфунунларга ўқишга юбориш
масаласи кўтарилган эди.

Фитрат XX асрнинг 10-йилларида Самарқандда
«бисмилло» деб калишини ечиб, поездга чикқан, сўнг
Когондан уйига маҳсичан кетишга мажбур бўлган
оми юртдошларини кўриб, худди шундай фикр-
ни хаёлидан ўтказган эди. Қани энди бухоролик,
самарқандлик, тошкандлик ёшлар ҳам нафақат Миср
ва Туркия, балки Олмонийе, Франсийе, Инглизстон
сингари мамлакатлардаги машхур дорилфунунларга
бориб, билим олиб, маърифатли, маданиятли киши-
лар бўлиб келишса!.. Ўзбек халкидан ҳам илм-фан
ва техниканинг турфа соҳалари бўйича юқори маъ-
лумотли ёшлар етишиб чикса!.. Қани энди уларнинг
саъй-ҳаракатлари билан юртимиз ер юзидаги илғор
мамлакатлардан бирига айланса...

Фитрат Бухоро халқ республикаси тузилиб, янги
ҳукумат раиси ўринбосари ва маориф халқ комис-
сари этиб тасдиқланган кунларда Бехбудийнинг ўша
мақоласини эслади. У эгаллаган лавозимлар хаёлот
осмонида дайдиб юрган орзунинг амалга ошиши-
га имкон берибгина қолмай, ундан шу эзгу ишга
рахбарлик қилишни ҳам талаб қилаётгандек эди.
У ҳукумат раиси Файзулла Хўжаевга шу масала-
нинг учини чиқарганида, жумхурият раҳбари уни
тўла қўллаб-қувватлади. Ҳатто шу масалада амирлик

хазинасидаги боъшавойлар томонидан ўғирланмай қолган тилладан фойдаланиш мумкин ва ҳатто лозим эканлигини ҳам айтди.

— Сен яхши биласан, — деди у, одати бўйича, Фитратни сенсираб, — отам Убайдуллаҳўжанинг ҳам, бухоролик номи етти иқлимга кетган бошқа бойларнинг ҳам Инглизтон, Олмония ва Фарангистонда дўконлари бўлган. Улар шу дўконларида хизмат қилган бухороликлар орқали бу масканларнинг Овруподаги энг тараққий этган мамлакатлар эканлигини яхши билишган. Отам раҳматлининг бирдан-бир орзуси мени Германиёда ўқитиш эди. Афсуски, орзусига етолмади. Энди, нокамтарлик бўлса ҳам айтай, сен билан мен — бухоролик ёшларнинг отаси бўламиз. Бу болаларнинг, аксар ота-боболаридек, оми бўлиб қолишларига ҳам, Ибн Сино, Берунийдек улуғ алломалар бўлиб улғайишларига ҳам биз Яратганнинг олдида жавобгармиз. Иккимизнинг ҳам орзуимиз бугундан бошлаб шу — ёшларни Оврупонинг энг илғор мамлакатларида ўқитиш бўлсин.

— Фарангистон билан Инглизстонни билмадим-у, аммо Олмонийё шу кеча-кундузда ўз илмию техникаси билан бошқа давлатлардан ўзиб кетган, — суҳбат улоғини олишга уринди Фитрат. — Замон биздан, биринчи навбатда, илм-фан ва техника бўйича, тиббиёт бўйича, саноат ва қишлоқ хўжалиги бўйича янги замоннинг муллаларини етиштиришни такозо этади. Бу қутлуғ ишни пайсалга солмай, шу йилдан бошлаб бухоролик ёшларни Олмонийёга ўқишга юборсак, айни муддао бўлурди.

— Бу оғир масала, — деди Файзулла Хўжаев кумуш қаламдаги йўғон қизил қаламни олиб. — Унинг минг бир хил мураккаб томонлари бор. Мен масаланинг ташкилий томонларини бўйнимга олай. Сен бугундан бошлаб бухоролик қобилиятли, зеҳнли-уқувли ёшларни рўйхатга олиш билан шуғуллан!

Файзулла Хўжаев «гап тамом» дегандек, қўлидаги қаламни столга «так» этиб урди-да, ўрнидан турмоқчи бўлди. Аммо Фитрат масаланинг яна бир муҳим жиҳати борлигини айтиб, уни ўтиришга мажбур қилди:

– Эшон, – деди у салмоқланиб, – тошкандлик зиёлиларнинг «Кўмак» деган жамияти бор. Билишимча, Ўзбек билим ҳайъати ҳам шу масала билан шуғулланишни мўлжаллаб турибди. Агар шу идоралар билан алоқа боғлаб, Оврупога факат бухоролик болаларимизни эмас, туркистонлик ёшларни ҳам юборсак, узоқни кўзлаб иш тутган бўлармидик...

Файзулла Хўжаев бир оз ўйлаб, сўнг маъкул деган маънода бош силкиди.

–...Ўрта Осиёда, – давом этди Фитрат, – ўзбеклар Туркистон аҳолисининг катта қисмини ташкил этади. Ўзбеклар бугун бўлмаса, эртага алоҳида жумҳурият бўлиб Русия таркибидан ажралиб чиқишлари мумкин. Бинобарин, туркистонлик ва хоразмлик ёшлар орасидан ҳам бўлажак Ибн Синою Берунийларни топиб, Оврупога ўқишга юборсак, шаҳару қишлоқлар, тоғу даштларда сочилиб яшаётган ўзбек халқини қовуштириш ишини бошлаб берган бўлармидик...

– Тўғри айтасан, Бухоронинг Афлотуни! – деб кулди Файзулла Хўжаев ва қўлидаги қаламни икки бармоғи билан айлантира туриб, сўзида давом этди: – Дарҳақиқат, бу хайрли ишни биз бошламасак, ким бошлайди?.. Мустамлакачиларнинг вазифаси доим халқларни бўлиб ташлаш бўлган. Бирини ўзбек, бирини козок, бирини сунний, бирини шиа, деб. Кейин уларни бир-бирига қарши гижгижлатаверишган. Тарих бизнинг зиммамизга улуғ вазифани юклади. Энди биз бир бобокалондан туғилган, аммо қилич билан бўлиб ташланган элатларни бирлаштиришимиз, улар ўртасидаги қондошлик ришталарини меҳр билан тиклашимиз даркор. Улар бирлашган ҳолдагина, илм-фан, ма-

даният ва техника чўққиларини эгаллаган ҳолдагина ўз юртларини илғор мамлакатлар қаторига олиб чиқишлари мумкин.

– Боракалло, Файзуллохон! Бухоронинг бахтига, менинг бахтимга омон бўлгин!.. Сенга ўгай кўз билан қараган кишиларнинг кўзлари ўйилиб тушсин!

– Яхши тилакларингиз учун раҳмат, устоз. Аммо дилингизга тугиб қўйинг: сизга бир ой муҳлат. Бир ойдан кейин Оврупога ўқишга борувчилар рўйхати менинг қўлимда бўлсин. Рўйхат қанча катта бўлса, шунча яхши! Шуни унутманг, ўзбекни Афлотуни!

Фитрат шу суҳбатдан сўнг Тошкентга қўнғирок қилиб, Туркистон Маориф халқ комиссарлиги билан боғланди. Комиссарлик Оврупога ўқишга борувчилар рўйхатини тайёрлашни Ўзбек билим ҳайъатига топширди. Ўзи Бухоро мадрасаларини битирган ҳамшаҳарларини йиғиб, кенгаш ўтказди; улардан ўқишга ҳавасманд фарзандларини Оврупога ўқишга юборишлари Бухоро учун, айниқса, ўзлари учун зарурлигини тушунтирди... Зарур ҳолларда жума-шанба демай, кўчама-кўча, уйма-уй юриб, зийрак болаларнинг Бухоро жумҳурияти ҳисобидан ўқиб, юқори малакали дўхтир, инженер, муаллим, агроном, бошқа соҳаларнинг «пир»и бўлиб келишларини айтиб, уларнинг келажакдаги ойдин ҳаётларини таърифлаб берди...

Нихоят, зўр машаққатлардан сўнг, бир ой эмас, икки ой деганда, талабалар рўйхати тайёр бўлди.

Энди масаланинг Масков билан боғлиқ энг машаққатли томони қолган эди...

...1922 йил ёзида Файзулла Хўжаевни «бурга тепди». Шифокорлар унга Германияга бориб даволанишни маслаҳат беришди. У олис сафарга боришдан аввал Масковга бориб, бояги ва бошқа масалаларни

ҳал қилмоқчи бўлди. Ўша йилнинг 6 сентябрида Масковдан Бухоро халқ шўро жумҳурияти Нозирлар кенгашига телеграмма келди. Жумҳурият раисининг телеграммасида бундай сўзлар битилган эди: «...Бугун Абдуқодир Муҳиддинов ва савдо бўлимининг докладини эшитдим. Жами бўлиб олтин ҳисобига бир миллион сўмлик мол сотилган, уч юз минг сўмлик газлама, темир, қанд, ёғоч, резина сотиб олиниб, Бухорога жўнатилган. Қолган пулга савдо-саноат нозирлиги топиригига биноан мол харид қилиш, бундан ташқари, Олмониёдан 200 ўринлик шифохона учун тўла жиҳоз ва дори-дармон сотиб олиш, бунда, албатта, 10 пуд хинин бўлишини назарда тутиш ҳақида буйруқ бердим...»

Бухоро учун ғоят муҳим бўлган шу сўзлардан аввал куйидаги сўзлар битилган эди: «Масковга етиб келишим билан соғлигим анча ёмонлашди. Давола-на бошладим. Кеча Ташқи ишлар халқ комиссари ўринбосари Карахан билан учрашиб гаплашдим. Бухоролик болаларнинг Олмониёга ўқишга боришига розилик олдим. Олмониёда ўқиши керак бўлган болаларнинг, шунингдек, Масковга ўқишга боровчиларнинг ҳам етиб келишини кутмоқдамиз...»

Мазкур телеграмма келиши арафасида Фитрат туркистонлик талабаларнинг бир гуруҳини Самарқандга олиб борган эди.

Мусулмон одатига кўра, ҳар бир фарзанд олис ёки яқин йўлга чиқишидан аввал марҳум ота-онасининг қабрларини зиёрат қилади. Фитрат назарида, шу ёшларнинг бобокалони Амир Темур эди. Туркистонлик ва бухоролик ёшлар унинг истак-хоҳиши билан Самарқандга бориб, Гўри Амирни зиёрат қилдилар.

Улуғ давлат арбобининг сағанаси хароб бир ҳолда эди. Лекин Фитрат Амир Темур ва унинг ўзбек халқи тарихидаги улуғ хизматлари тўғрисида ёшларга шундай жўшиб сўзлаб бердики, улар хаёлида,

Соҳибкироннинг қудратли руҳи сағана атрофида учиб юргандек бўлди. Фитрат «маъруза»дан кейин Қуръон сураларини тиловат қилди. Сўнгра ёшларга қасам сўзларини айтиб турди. Бўлажак талабалар Фитрат оғзидан учиб чиққан оловли сўзларни жон-жаҳдлари билан шундай такрорладиларки, ҳатто қасам сўзлари Гўри Амирнинг баланд гумбазини ҳам титратиб юборгандек туюлди.

Шу кунни туркистонлик ва бухоролик ёшлар Гёте ва Бетховен ватанига бориб, ўрта ва олий ўқув юртларида фақат «аъло» ва «яхши» баҳолар билан ўқиб, танлаган соҳалари бўйича зўр мутахассислар – дўхтирлар, инженерлар, иқтисодчилар, юристлар, агрономлар, электриклар... бўлиб келишга ва она Ватаннинг ҳур, обод ва ривожланган мамлакат бўлиши учун фидойиларча хизмат қилишга қасам ичдилар. Бу оддий қасам эмас, балки Гўри Амир олдида, Амир Темурнинг барҳаёт руҳи олдида, Оллоҳнинг гувоҳлигида ичилган ва ҳар бир сўзи кўкракларга ўйиб ёзилган қасам эди...

Ёшлар Гўри Амир зиёратидан чиққанларидан сўнг ҳам Устоз атрофида гирдикапалак бўлишда давом этдилар. Фитрат улар илтимоси билан ёшлик йиллари, Мир Араб мадрасасини тугатганидан сўнг Туркияга ўқишга боргани, ўша ерда кўрган-кечирганларидан бир-икки шингилини ҳикоя қилиб берди. Ёшлардан бири:

– Устоз, турк ёшлари билан учрашув сизда қандай таассурот қолдирган? Улардан бирортаси билан дўстлашиб, Бухорога қайтганингиздан кейин хатлашиб турганмисиз? – деб Фитратнинг хаёлига ҳам келмаган саволни берди.

Фитрат бир оз ўйлаб, ўша олис юртда таҳсил олган кезларини эслаб, деди:

– Ўша йилларда турк ёшлари орасида ҳам билимга чанқоқлари оз бўлмаган. Уларнинг бир қисми,

эшитишимча, ҳозир Оврупо мамлакатларидаги дорил-фунунлар, кутубхоналар, саноат корхоналарида хизмат қилишмоқда. Аммо ҳаёлим кечаю кундуз ўқишда ва мўлжаллаган асарларимни ёзишда бўлганлиги сабабли менда бирорта турк йигити ёки қизи билан дўстлашиш имконияти бўлмаган. Чунки, бирор одам билан дўстлашмоқчи бўлган киши у билан тез-тез кўришиб туриши ёки бирга яшаши лозим. Мен бундай бахтдан маҳрум эдим. Ватанимга фақат билим олибгина эмас, тенгдошларимнинг уйғонишларига ёрдам берадиган асарларни ёзиб келишим ҳам зарур эди. Мен ҳозир ҳам Туркияда «Мунозара», «Ҳинд сайёҳи», «Сайха» каби асарларни ёзиб келганимдан ва бу асарлар ёш ватандошларимнинг мудроқ кўзларини очганидан мағрурланиб яшаяпман...

– Устоз, нахотки, турк ёшларидан бирортаси сизда ўзининг билими, ақл-заковати, маданияти билан ҳавас ёки ҳасад туйғуларини уйғотмаган бўлса? – сўради бир қиз.

– Ҳасад уйғотмаган, – дарҳол жавоб берди Фитрат, – ҳавас уйғотган. Ҳавас бўлганда ҳам жайдари ҳаваслардан эмас. Тунда осмонни мунаввар қилиб турадиган Қутб юлдузига интилиш ҳаваси! Лекин бу ҳавасни уйғотган турк йигити эмас, япон йигити уйғотган! Ҳозир ҳам худди кечагидек эсимда... Бир япон йигити, туркларнинг сўзи билан айтганда, «шайтон арава»да ер юзини айланиб чиқмоқчи бўлган экан. Ўша йилларда шунга ўхшаш жаҳонгашталик эндигина бошланаётган эди. Шу йигит Хитой, Ҳиндистон, Эрон ва Афғонистонни икки филдиракли «арава»сида босиб ўтиб, бир куни Истанбулга етиб келди. Бу 1912 ёки 1913 йили рўй берган воқеа. Ўша даврда ёлғиз одамнинг дунё бўйлаб шундай ажабтовур сафарларга чиқиши ноёб ҳодиса эди. Шунинг учун ҳам япон йигитининг Истанбулга «шайтон арава»да етиб келиши катта шов-шув қозонди. Мен бу йигитнинг журъати ва жасоратига қойил қолдим. Бир

шаҳардан иккинчи бир шаҳарга эмас, бир мамлакатдан иккинчи мамлакатга «шайтон арава»да сафарга чикқан одам – филдиракнинг бузилиши, «арава»нинг ишдан чиқиши, ўзининг касал бўлиб, пулининг эса тугаб қолиши бор – ё эси паст, ёки ўз олдига катта мақсадни қўйган, кучли, иродали киши бўлади. Менда шу йигит билан, албатта, учрашиб, танишиб, у билан суҳбатлашиш истаги туғилди. Унинг «Истанбул» меҳмонхонасига қўнганини эшитган эдим. Бир дўстим билан уни ахтариб бордим. Исми Но Камо экан. Балки исми бир оз бошқачароқдир, аммо у бизга ўзини шундай деб таништирган. 26 ёшлардаги бу йигит курсида ўтириб, кимгадир хат ёзаётган экан. Хонада, унинг ёнида, икки филдиракли «шайтон арава»си турарди. У шу аравада уч йил давомида бояги мамлакатларни айланиб чикқан ва энди Фарангистонга кетишга шайланаётган экан. У бизни хурмат билан қарши олди... Ўтирдик... уч йил давомида Шарқ мамлакатларида кўрган-эшитган ажойиботларини сўзлаб берди. Суҳбат чоғида дилим танг бўлиб, сўрадим: «Биродар, бепул, беаслаҳа, ёлғиз шу икки чархли араванг билан Арабистоннинг жонни куйдирувчи чўлларида қандай ўтдинг? Фараз қилдикки, ўзингга таом топиб единг, ётар жой ҳам топдинг, лекин чумчуқни ҳам соғ қўймайдиган Саҳройи Араб чангалидан қандай халос бўлдинг?»... Шу ерда айтиб қўяй: унинг «шайтон арава»сига япон давлатининг кафолати бўлган байроқча илинган эди. Япон йигити менга қараб кулди-да, ўша байроқчани кўрсатиб:

– Шу байроқча мени сиз айтаётган хавф-хатардан, мушкулотлардан муҳофаза қилди! – деди.

Мен бу кучли жавобни эшитиб, титраб кетдим. Бир лаҳза сукут сақладим, лекин қатъий мағлубият менга оғир ботди. Қалбимда бир интиком туғиб, йигитни гапнинг зўри билан мағлуб қилиш мақсадида дедим:

– Биродар, аҳли ислом табиатан меҳмондӯст ва мусофирпарвар бўлади, шунинг учун сени хурмат қилишган. Лекин сен Фарангистонга саёҳат қилмоқчисан. У ерда сенинг ҳолинг мушкул бўлади. Зеро, овруполиклар ҳеч бир мусофирнинг ҳолига қарашмайди.

Но Камо хотиржамлигини бузмади.

– Бизнинг миллатимиз, – деди у, – ўзининг буюклиги ва шарафини бутун ер юзига таратган. Унинг бирор-бир вакили дунёнинг бирор нуқтасида мушкулотга дучор бўлмайди. Мен шундай қавм орасида ҳам бўлдимки, япон миллатидан бошқа бирор миллатнинг номини билмайди. Кейин мен борган баъзи мамлакатларда одамлар япон мамлакатини, япон халқини ифтихор билан тилга олиб, мактабда ўз болаларига дарс берадилар. Улар бизни араблардан ҳам кўра кўпроқ эҳтиром қиладилар...

Мен «шайтон арава»сига ўз давлатининг байроғини илган, уч йил давомида шу байроққа доғ туширмай, япон миллатининг бутун дунёда хурмат қозониб келган ва бундан кейин ҳам хурмат қозонажак миллат эканига ишонган, шу миллатнинг фарзанди бўлганлиги билан фахрланган ва бу шарафдан куч-қувват олган япон йигитига ҳавас қилдим.

Сизлар ҳам, азиз фарзандларим, ўкиб, ишлаб, камол топиб, ўзбек миллатининг шон-шавкатини дунё бўйлаб шундай кўтарингки, келажакда дунёга келадиган фарзандларингиз ўзбек миллатига мансуб бўлганлигидан, ўша япон йигитидек, мағрурланиб яшашсин.

Оқ йўл сизларга, азиз жигарларим!..

Фитрат сўнгги сўзларини айтаётганида, унинг кўзларидан ҳам, Оврупо сафарига отланган йигит-қизларнинг кўзларидан ҳам биллур томчилар тўкилмокда эди...

Афсуслар бўлсинки, Фитратнинг бу улур орзуси ушалмай қолди. Мустабид давлат Германияга ўқишга юборилган талабаларнинг 1924 йилдаёқ собиқ Иттифоққа қайтишларини қатъий талаб қилди. Кимки шу йили ёки кейин, ўқишни ботириб қайтиб келган бўлса, 1937 йилда Германиянинг жосуси сифатида отиб ташланди. Ўзларини шундай қонли келажак кутаётган ёшларнинг бир қисми Туркияда, қолган қисми эса Оврупо мамлакатларидан бошпана топишга мажбур бўлди.

Ойзаар

Киноқисса

1965 йил. Май кунларидан бири. Тошкент. Ишчилар шаҳарчасидаги Ойбек хонадони. Эрталаб.

Ойбек кизи Гулранг билан ҳовлида гуллар ора-
лаб юрибди. Икки-уч дона атиргулни қайчи билан
узиб, қизига узатади:

– Ма, ол, қиз-з-зим, – дейди у дудукланиб.

– Адажон, мана бу гулни ҳам узинг. Бирам чи-
ройли экан-а! – сўрайди кизи.

– Йўқ, онаси йиғ-ғ-лайди.

– Гулни ҳам онаси бўладими?

– Ҳамма нар-нарсани онаси бўлади, қиз-зим.

– Унда нега бу гулларни уздиз?

– Онаси-с-сидан сўр-р-р-адим. Онаси р-р-рухсат
берди.

– Яна сўранг, жон адажон, яна сўранг, шу гулни
ҳам узайлик.

– Йўқ. Онаси йиғ-ғ-ғ-лаяпти. Эшит.

Булбулнинг сайраган овози эшитилади.

– Бу булбул-ку!

– Булбул гул тил-лини билади. У бош-шқа гулни
уз-зманг! Гул-лар онаси йиғ-ғ-лайди, деяпти.

Шу пайт Гулранг уйдаги телефоннинг жирингла-
ган товушини эшитиб қолади.

– Ойижон, телефон! – қичкиради Гулранг.

Хона ичи. Телефон жиринглашда давом этади.
Зарифахоним шошиб келиб, гўшакни кўтаради.

– Эшитаман.., – дейди у. – Ҳа, Ойбек хонадо-
ни... Ҳа, менман... Ваалайкум ассалом... Қаерданман,
деяпсиз? Телестудиядан?... Хўп... Эртага... Намунча
шошмасанглар... Майли, кутаман.

Гўшакни қўйиши билан телефон яна жиринглайди.

– Эшитаман... Ҳа, Ойбек газетангиз учун шеър
ёзиб қўйган. Олиб кетишингиз мумкин.

Зарифахоним телефондан узоқлаша бошлайди. Шу пайт телефон ўзгача оҳанг билан жиринглаб кетади. У яна қайтиб, гўшакни кўтаради:

– Эшитаман. О, Чингизжон, сизмисиз? Тани-япман, Мухтор оға билан бирга келган эдингиз... Раҳмат... Мухтор оға ҳаёт бўлганида, албатта, табриклаган бўларди... Унинг учун ҳам қутлаб, яхши тилаклар билдирганингиз учун миннатдорман... Афсус, Ойбек ҳали ҳам бемалол гаплаша олмайди... Эзгу ниятларингизни, албатта, етказаман... Сизнинг ўрнингиз бўлак... Ўзингиз келиб, уни бағрингизга босинг... Раҳмат... Келинимизга ҳам бизнинг саломимизни етказинг...

Гўшак қўйилиши билан яна телефон қўнғироғи. Зарифахоним:

– Хулкар, телефонни олинг. Агар бошқа шаҳарлардан қўнғироқ қилиб қолишса, мени чақирасиз.

У қўшни хонага киради. Хонтахта ёнидаги оромкурсида ўтирган Ойбекка қараб:

– Чингиз Айтматов қўнғироқ қилди. Ўзининг, Мухтор Авезовнинг ва яна қайсидир қирғиз ёзувчисининг номидан табриклади. «Юбилейга бормоқчи эдим. Аммо Москвага чақириб қолишди. Москвадан қўнғироқ қилаяпман, деди. Ойбек домлага самимий табрик сўзларимни етказиб, менинг номимдан кучоклаб, ўпиб қўйинг», – деди.

Ўпиш учун тараддудланади. Ойбек хижолатда. Зарифа опа унинг олдига келиб, кучоклаб яноғидан ўпади.

Зарифа опа:

– Бу, Чингиз Айтматов номидан.

Сўнг билинар-билинемас лабидан ўпади.

– Буниси ўз номимдан.

Аста адиб оёқлари ёнига чўкиб, қўлларини силайди. Улар хаёлининг кўринмас қушлари олис-олисларга парвоз қилади.

1924 йил кузи. Хазонрезгилик. Навоий номидаги билим юртининг ҳовлиси.

Зарифа билим юртининг эшигидан чиқиб, шошиб кетаяпти. Шу чоғ Муса (Ойбек) тенгдошлари даврасидан айрилиб, унга етиб олмоқчи бўлади.

– Зарифа!.. – чақиради у.

Зарифа «хўш» деган маъно билан ортига қараб қўяди-да, йўлида давом этади.

– Зарифа, тўхтанг! – дейди Муса унга етиб олиб.

– Менга гапингиз борми? Айтинг, шошиб турибман.

Муса гапни нимадан бошлашни билмай, тараддудланади. Ниҳоят:

– Сизни ҳамма рассом қиз, деяпти...

Зарифанинг чехрасида «нима қипти?» деган савол аломати пайдо бўлади.

Муса:

– Шу пайтгача ўзбек қизларидан рассом чикмаган. Биринчи ўзбек рассом қизи билан танишаётганимдан хурсандман.

Кулиб, қўлини узатади. Зарифа ҳам қўл узатмоқчи бўлганида, қўлидаги жилд ерга тушиб, ичидаги дафтар-китоблар сочилиб кетади. Ҳар иккиси энгашиб, китоб ва дафтарларни олмоқчи бўлишади.

Ойбек энгашган холда, кулиб:

– Кечирасиз, айб менда.

Зарифа уни ноқулай вазиятдан қутқариш ниятида, чўккалаган холда қўлини узатади.

– Зарифа, ҳаваскор рассом!

Ойбек (қўлини узатиб):

– Ойбек, ҳаваскор шоир.

Уларнинг бир-бирига узатилган ва жипслашган қўллари. Қўллар секин-аста кўтарилар экан, Мусанинг олисдаги жўралари кўринади.

Мусанинг синфдошларидан бири:

– Тоҳир ўз Зухросини топди!

Иккинчиси:

– Аммо биз яхши дўстимиздан айрилдик!

Учинчиси (Тентак):

– Алвидо, дўстлик!..

Учаласи:

– Алвидо, содик дўстимиз!.. (Кулишади.)

Ойбек билан Зарифа тикланиб олишади.

Ойбек:

– Аслида исмим Муса. Муса Тошмуҳаммад ўғли. «Ойбек» тахаллусини Қори амаким қўйиб берганлар..

– Қори амаким? Қори амакингиз ким бўладилар? Эсон ака эмасми?

– Йўқ, катталар Мунаввар қори, дейишади. Отангизнинг жонажон дўстларидан.

– Эшитмаган эканман. Ҳай, майли. Шоир бўлсангиз қандай яхши-я! Шоирлар ойдан, юлдузлардан илҳом олишади, дейдилар дадам.

– Ҳа, шоирларнинг қўли нимага етмаса, ўшанга интилиб шеър ёзишади. Аммо менинг шоир бўлишимга ҳали анча қовун пишиғи бор. Шоирлик (осмонга ишора қилиб) у ёқдан, дейишади.

Зарифа суҳбатни қандай давом эттиришни билмай, каловланади. Сўнг ёдига тушиб:

– Мен шошиб турувдим. Бошқа мактабга ҳам қатнайман. Узр.., – дейди.

Муса худди Зарифа ҳозироқ учиб кетиб қоладигандек, шошиб:

– Мана бу – машқ дафтарим. Малол келмаса, шу шеърлар ёнига расм чизиб берсангиз.

Зарифа дафтарни олишга улгурар-улгурмас, Мусанинг бошқа синфдошлари югура келиб, Зарифани шодон овозлар билан ўраб олишади.

Муса ёлғизланиб қолади.

Ўша кунлар. Саидносирбойнинг уйи. Оқшом.

Зарифа дераза оша ховлидаги гулларга бокиб, бояги дафтардаги шеърлар тагига расм чизмоқда. Биз дафтар варағидаги қизил гулни, ундан юқориروقда эса, дарахт навдасининг осилиб турганини кўрамиз. Рангли қалам ушлаган нозик қўл ҳаракат қилишда давом этиб, навда устига булбул расмини чизади.

Зарифа бу ишга шундай берилиб кетганки, ҳатто отасининг келиб, расмларни унинг елкаси оша кўраётганини ҳам сезмайди.

Отасининг овози:

– Кимнинг дафтари бу, қизим?

Зарифа жинойт устида қўлга тушган кишидек эсанкираб қолади. Сўнгра майин овоз билан дейди:

– Ойбекнинг.

Саидносирбой дафтарни қўлига олиб, варақлайди.

– Бармоғини тишлаб, хаёл билан юрадиган болани кўрардим, техникум ҳовлисида. Ўшани дафтарими?

– Ўшани.

– Исми Ойбекми?

– Тахаллуси. Қори амакиси қўйиб берган эмишлар.

Озгина сукутдан сўнг отасининг овози:

– Шунақа дегин, қизим.

Куз фаслининг сўнгги кунлари. Кундуз. Шаҳар кўчаларидан бири.

Билим юртидан чиққан ўқувчилар бир-бирлари билан гурунглашиб кетишмоқда. Улар орасида Зарифа ҳам бор.

Шу пайт Муса билим юрти эшигидан устози Эсон афанди билан бирга чиқиб, у билан хайрлашади-да, ўртоқларига етиб олади. Унинг имоси билан курс-

дошлар бир зумда таркалиб, Муса билан Зарифани ёлғиз қолдиришади. Бу аён «фитна»дан хижолатга тушган Зарифа ўзини шошаётган қилиб кўрсатади.

Муса:

– Қаерга шошаяпсиз?

Зарифа:

– Студияга.

Муса ё яхши эшитмайди, ёки талмовсираб сўрайди:

– Нима «...дия»га?

– Тасвирий санъат студиясига. Кечикяпман, Ойбек ака. Соат 2 да машғулотим бошланади.

– Мени кўрганингизда доим шошаётган бўласиз... Шошган қиз... – Муса сўзини давом эттирмайди.

Зарифа Ойбекнинг сўзини давом эттиради:

– ...Эрга ёлчимайди.

Ойбек ўнғайсизланади:

– Шошган қиз – тошган денгиз, – демокчийдим. Қайси бир шоирда шундай сатр бор.

– Аммо мен чиндан ҳам шошяпман, Ойбек ака. Студияда интизом қаттиқ. Машғулотга кечикадиган ё унда-бунда келадиганларни ҳайдаб юборишади.

Ойбек:

– Сизни ҳайдашмайди. Студиядаги биттаю битта ўзбек қизи – сизсиз, ахир.

Зарифа:

– «Биттаю битта ўзбек қизиман», деб кечикадиган бўлсам, бир кунмас, бир кун «Иззатинг битди, тахта-ўқловингни йиғиштир!» дейишмайдами, Ойбек ака?!

Ойбек:

– Сизга гап уқтириб бўлмайди. Ади десам, бади деб турасиз.

Зарифа жавоб бермайди.

Синфдошлар Муса билан Зарифани кузатар эканлар, улардан бири (Тентак) бўйнида осилиб турган жилдини чалиб, аста хиргойи қилади:

*Том бошида тогора,
Тогорада зогора...*

Бир оз сукутдан сўнг давом этади:

*Зогорани ёполмай,
Чолу кампир овора.*

Синфдошлар ярим овоз билан қўшиқни хор бўлиб такрорлашади:

*Том бошида тогора,
Тогорада зогора.
Зогорани ёполмай,
Чолу кампир овора.*

Ойбек Зарифага сездирмаган ҳолда синфдошлар турган тарафга қўлини мушт қилиб кўрсатади. Сўнгра гапни қисқа қилмоқчи бўлиб:

– Майли, агар чиндан-да шошаётган бўлсангиз, мана бу хатни олинг, – дейди Зарифага тўрт буклоғлиқ қоғозни узатар экан.

Зарифа:

– Кимдан?

– Бир одамдан. «Зарифага бериб қўй!», деганди. Кейин ўқиб, кимданлигини билиб оласиз.

– Кимлигини айтмасангиз, олмайман...

Дарахтларнинг заъфарон барглари теварак-атрофга тўкилиб турибди.

Зарифа хатнинг кимданлигини сезиб тургани учунми... энгашиб, ҳозиргина тўкилган бир тилларанг баргни олади.

Барг Зарифа қўлида чирпирак бўлмоқда.

Ойбекнинг овози:

– Ўзимдан. Фақат мен кетгандан кейин... ўқинг. Илтимос.

Зарифа баргни ўйнаб туриб, Ойбекка аста қарамоқчи бўлганида, у аллақачон узоқлашган эди...

Ойбек тенгдошлари ёнига яқинлашиб, улардан бири (Тентак)ни урмоқчи бўлади.

– Тентак! – дейди у жаҳл билан. – Ашулангни катта холангни уйида айт! Зоғорани ўша холанг бир кўзи йўқ чоли билан ёпади. Ҳозир сени ҳам бир кўзли қилиб қўяман!

Яна уришга шайланади. Тенгдошларидан бири:

– Кечир, Мусавой. У ҳам, биз ҳам ҳазиллашмоқчи бўлгандик. Оғир олма.

Қўшиқ айтган йигит (Тентак):

– Мен сени ҳазилни кўтарасан деб ўйлаган эдим. Муса:

– Тентак! Ҳазилни ўрни-жойи бўлади. Ҳар қандай ҳазилинг бўлса, ёлғиз қолганимизда айт. Зарифани олдида мен билан уни зоғорачи чолу кампирга ўхшатиб, ашула айтасанми?

Тенгдошларидан яна бири:

– Бу, ўзинг айтгандек, тентак-ку, Мусавой!.. Тентакнинг ҳазилига жаҳлинг чиқмасин, оғайни!

Кимнингдир овози:

– Тентак бўлса ҳам, кўнгли тоза уни...

Ойбек:

– Тоза тентак, дегин?

– Ҳа, топ-тоза тентак!

Кулишади.

Хат худди олов янглиғ Зарифанинг қўлини куйдиргандек бўлади. У кетиб борар экан, хатни дам жилдига солади, дам олиб ўқимоқчи бўлади. Ниҳоят, Ойбекнинг ҳам, синфдошларининг ҳам ғойиб бўлганига ишонч ҳосил қилгач, бир дарахт панасига ўтиб, ўқий бошлайди.

Куз шабадаси дарахтлар баргини аста қоқмоқда.

Зарифанинг хатни ўқиётган овози:

*Савдонинг ипаги қалбим ўради,
Рухимда булбуллар дард-ла йиғлади,
Севгилим, хаёлинг мангу боғлади,
Шу ўксиз кўнглимга нега боқмадинг?*

Ойбекнинг овози:

*Хаёллар уфқида, гўзал юлдузим,
Кўрмасам дард сочар қонли кўзларим,
Энди боқ менга эй, оташин шеърим,
Шу ўксиз руҳимга нега кулмадинг?*

Биз дарахтларнинг учлари оша паға-паға оқ булутларнинг само денгизида аста сузиб юрганини кўрамиз. Ахён-ахёнда булутлар орасидан қуёш чехраси кўриниб қолади ва шу пайт худди унинг кўзларидан тушаётгандек шода-шода нурлар чангли дарахтлар орасидан таралиб кетади. Илоҳий манзара...

Аммо бу, Зарифанинг хатни ўқиётган пайтидаги ҳолатими ёки тушими, англаш мушкул.

Ойбек овози:

– Зарифа, мен сени севаман! Мен учун дунёдаги энг гўзал қиз сенсан! Биласанми, буюк итальян шоири Петрарка барча сонетларини Лаурага бағишлаган. Мен барча шеърларимни фақат сенга бағишлайман, севгилим! Сен менинг шеърларимда менинг Лаурам бўлиб қоласан! Келгуси авлодлар сени менинг шеърларим орқали билиб, сени кўкларга кўтаради. Мана бу шеърларимни қабул э-э-э-эт!..

Шу пайт осмондан Ойбекнинг Зарифага бағишланган шеърлари ёғила бошлайди. Сўнг улар капалакка айланиб, Зарифа атрофида парвона бўлади.

Бир маҳал оқ булутлар қорайиб, момагулдурак гулдурайди, чакмоқ чақади. Шиддат билан бошланган ёмғир симфонияси бир оздан сўнг секинлашади.

Қаердандир Ойбек пайдо бўлиб, Зарифаси билан бирга ёмғир қўшиғига ҳамоҳанг ўларок рақсга тушади.

– Зарифа! Мен сени севаман! – дейди у.

Аммо бу реал ҳодисами, Зарифа ёки Ойбекнинг ҳаёлими, – буни билмаймиз. Балки билишимиз ҳам шарт эмасдир...

Ўша кунлар. Саидносирбойнинг уйи. Оқшом.

– Зарифа!..

Зарифа аста кўзини очиб, ҳушёр тортмоқчи бўлади.

– Зарифа, сенга неча марта айтганман: оқшом пайти ухламагин, деб. Оқшом пайтида ухлаган одам боши оғриб, оғир бўлиб туради. Тунда ухлай олмай, қийналади, қизим. Тур, тура қол!

Зарифа ўрнидан туриб, ўзига оро беради.

– Шоир боланинг устозлари келадиган бўлишди. Туриб, ойингга қараш, оппорим. Опа-сингилларинг аллақачон ишга тушиб кетишган, – дейди Саидносирбой.

Зарифа дарҳол туриб, меҳмонхонани йиғиштиришга тушади. Таҳмондан янги кўрпачаларни олиб ёзади. Ҳар ер-ҳар ерга болиш ташлаб, хонтахта устидаги дастурхонни янгилайди. Ликопчалар келтириб, уларга тоқчадаги сандикчадан ёнғоқ-майиз дегандек ноз-неъматларни олиб солади.

Кўп ўтмай, эшик томондан Саидносирбойнинг товуши эшитилади:

– Қани, қани, келинглари! Қадамларингизга ҳасанот, азизлар!

– Ассалому алайкум, Саидносирбой! Уринтириб қўймадикми? Эсон афанди нозик табиат киши эмасмилар, «Шу охир замонда ҳам меҳмонга борадими?» –

деб оёқ тираб олдилар, — қаҳ-қаҳ отиб кулади Мунаввар қори.

Меҳмонлар кўринади.

Эсон афанди Мунаввар қорига қараб:

— Қори ака, кўриб турибсиз, ГПУ дегани икки кишининг орасига битта одамани кўйиб турипти. Бу одам қулоғига чалинганини кўшиб-чатиб етказиб турганида, биз ҳам огоҳ бўлайлик. Меҳмондорчиликларга барҳам берайлик, ўзимиз ҳам бола-чақамиз билан тинч яшайлик, дейман-да! Бўлмаса...

— Хўш-хўш?..

— Бўлмаса, Саидносирбойдек улуғ одамнинг уйида ҳам сиздек, — ёнидагиларга ишора қилиб, — азизларни кўраман, ҳам Саидносирбойнинг замонавий таълим-тарбия олаётган қизларини кўриб, бошим кўкка етади. Қолаверса, таталаб турган қорним ҳам тансиқ таомларнинг дийдорига тўяди.

Кулишади.

Мунаввар қори:

— Сиз ҳам, Эсон афанди, Абдулҳамид шоир ҳам, худога шукур, ГПУнинг одамлари эмассиз. Каминанинг ҳам ГПУдан уч-тўрт маҳалла нарида юришимни яхши биласиз. Агар бугун ҳам гап-сўзларимиз ГПУга етиб боргудек бўлса.., — бир оз сукут қилгач, — Саидносирбойдан кўрамиз-да! Бизни бекорга уйига таклиф қилмагандир...

Меҳмонлар маза қилиб кулишади.

Саидносирбой:

— Қани энди ГПУ менга ишонса! Биринчи бўлиб орамиздан чиққан тулкиларни тутиб берган бўлардим, қаҳқаҳа отади. — Агар шундайлар бўлмаса, сиз, қори ака билан Эсон афанди, тинчгина дарсингизни бериб, Абдулҳамид шеърларини ёзиб, мен бўлсам, савдосотиғимни қилиб юрган бўлардик.

— Майли, табаррук остонадан хатлаб ўтдик. Ҳамма майда-чуйда гаплар кавушимиз чангидек шу остонадан буёғига ўтмасин... Қани, Саидносирбой, ўзингиз

бошланг, – дейди Мунаввар қори.

Зарифа уларни меҳмонхона эшиги олдида кутиб олиб, эшитилар-эшитилмас овоз билан салом беради. Сўнг қўлини кўксига қўйган ҳолда таъзим қилиб чиқиб кетади.

У зиёфат давомида чой, суюк ва куюк таомларни эшик олдида олиб келиб, секингина «Адажон!» деб қўяди. Сўнгра Саидносирбой уларни меҳмонхонага олиб киради.

Зарифа яна нималарнидир кўтариб меҳмонхонага яқинлашаётган пайтида биз Чўлпоннинг дутор чертиб, «Галдир»ни майин ва ёқимли овози билан айтаётгани ва меҳмонларнинг ора-сира «Яшанг, шоир!», «Саломат бўлинг!», «Дард кўрманг!», «Зап овозингиз бор-да, Чўлпон!» деган хитобларини эшитиб қоламиз.

Зарифа онаси ва опа-сингиллари ўтирган хонага қайтиб:

– Чўлпон ака ашула айтаяптилар. Бирам овозлари ёқимли эканки... Меҳмонлар мактаб-мактаб эшитишяпти, – дейди.

– Вой, мен ҳам бориб эшитиб келай, – деб турмоқчи бўлади синглиси.

– Ўтир, Шарифахон! Уят бўлади, – дейди онаси қатъий.

Шарифа:

– Эшитгим келяпти. Мен ҳали Чўлпон акани ўзини ҳам кўрмаганман. Мана бу бир коса ковунни олиб бориб, эшитиб келай, ойи, – деб ялинади.

– Отанг чақирса борасан, – дейди онаси ижозат бермай.

Шу пайт отасининг «Зарифа! Зарифахон!» деган майин овози кулоққа чалинади. Зарифа билан бир-

га Шарифа ҳам «дик» этиб ўрнидан туради. Онаси Шарифага:

– Отанг сени эмас, Зарифани чақиряпти. Зарифа, сен югур, – дейди.

Зарифа югуриб боради.

– Сени Чўлпон амакинг сўраяпти, – дейди меҳмонхона эшиги олдида кутиб турган отаси. – Одоб билан, салом бериб кир. Амакингни саволларига ўйлаб жавоб бер. Кимни фарзанди эканингни унутма, қизим.

Аввал отаси, кейин Зарифа меҳмонхонага киришади. Зарифа ҳаяжон оғушида. Икки қўлини кўксига қўйиб, титроқ овоз билан салом беради.

Отаси:

– Абдулхамид, Яссавий ҳазратларининг Туркистондаги мақбараси расмини мана шу қизим ишлаган. Исми Зарифаой.

– Зарифаой!.. Исми ҳам ўзидек гўзал экан қизингизни. Бахтли ота экансиз. Саломат бўлинг, Саидносирбой ака, – дейди Чўлпон ўрнидан туриб. Сўнгра деворда осифлик турган расмни кўрсатиб, давом этади. – Зарифахон, қизим! Шу расмни ўзингиз ишладингизми ёхуд устозларингиз кўмак беришдими?

– (Секингина)Ўзим.

– Баракалла, қизим! Худо сизни ноёб истеъдод билан ёрлақан экан. Шу вақтга қадар ўзбек қизларидан мойранг билан ишлайдиган бирорта рассом чикмаган эди. Оврупода ҳам машҳур Леонардо да Винчию Рафаэлларнинг ёнида бирорта рассом аёл бўлганидан беҳабарман. Шояд миллатимиз ичидан чиқаётган сиздек ажойиб қиз маданиятимиз тарихига биринчи ўзбек рассом қизи бўлиб кирса!

– Яқинда шу расм Янги шаҳардаги бир кўрғазмада намоёиш қилинди. Иттифоқо Тошкентга келиб қолган

хорижий меценатлардан бири расмга ишқивоз бўлиб қолипти. Мунча марка бераман, сотинг, деб қизимга бир даста пул кўрсатипти.

Зарифа уялиб, ерга қарайди.

– Зарифа, – давом этади отаси, – оғзи қулоғида, хурсанд бўлиб келиб қолди. Мен рухсат бермадим. «Агар тақдирингга рассом бўлиш ёзилган бўлса, ўзбек тасвирий санъати равнақи йўлида хизмат қилгил. Асарларинг ҳам ўзбек музаларию ўзбек хонадонларини безатсин, – дедим.

– Кўп доно инсонсиз, азизим, – дейди Мунаввар қори. – Саломат бўлинг. Мен ҳам ҳазрат Аҳмад Яссавий мақбарасининг расмини кўриб, ҳайратга тушаяпман. Шу ушоққина қизингиз шундай мухташам асарни яратган бўлса, сиз фақат кимсан Саидносирбойдек машхур маърифатчи ишбилармонгина эмас, биринчи ўзбек рассом қизининг отаси бўлиб ҳам тарихда қолгайсиз.

– Қани энди миллатимиз пешонасига офтоб тегиб, шундай истеъдодли йигит ва қизларимиз Рим, Берлин, Фориж, Лондун сингари шаҳарлардаги машхур музаларга борсалар. Улуғ итолиён ва ҳолланд рассомларининг асарларини кўриб, улардан сабоқ олсалар, – гапга аралашади Эсон афанди.

Чўлпон токчадан ниманидир ахтариб, ахийри, бир қоғозни топиб олади ва унга нималарнидир ёзади.

Саидносирбой:

– Қори ака, бир дуо қилсангиз. Шояд қизим сиз азизларнинг ёруғ орзуларингизни рўёбга чиқариб, яхши рассом бўлиб, эл-юртга хизмат қилса, – деб мурожаат қилади Мунаввар қорига.

Зарифа ҳайратда. Унинг бошида қандайдир тантанавор куй жаранглайди. У Мунаввар қорининг нима деяётгани, қандай дуо сўзларини айтаётганини мутлақо эшитмайди. У фақат Мунаввар қорининг

пичирлаётганию меҳмонларнинг қўлларини фотиҳага очганларини, сўнгра Чўлпоннинг бояги қоғозни унинг қўлига тутганини кўради, холос.

Зарифа гаранг бир холда опа-сингиллари қошига боради. Шарифа қизиксиниб сўрайди:

– Дадам нимага чақирган эканлар? Меҳмонлар билан бирга ўтириб, ашула эшитдингми?

Зарифа нима дейишни билмайди. Шарифа унинг қўлидаги қоғозни кўриб қолиб, юлиб олади.

Чўлпоннинг овози:

*Азиз синглим, менинг кўнглим тентакдир,
Шунинг учун умрим бутун эртакдир.
Эртак эмас, бир ярамас хаёл, денг,
Маним учун, таним учун малол, денг...*

Шарифа қоғозни кўрсатиб, Зарифадан сўрайди:

– Чўлпон ака сенга бағишлаб шеър ёздими?

Зарифанинг бошида хамон ўша тантанавор куй жаранглаб турипти.

Ўша жой. Ярим кеча. Меҳмонлар тарқалишган.

Бехосдан эшик тақиллайди. Сўнгра эшик тамбалланмагани учунми, нотаниш кишилар ҳовлига такаллуфсиз кириб келишади.

– Мирджалилов! Ты дома? – кичкиради улардан бири.

Саидносирбой уйдан чиқиб, ҳовлида кожанка кийган ГПУ ходими билан икки милтиқли кишини кўради.

– Хизмат, – дейди у нотаниш кимсаларга яқинлашиб.

– Син Мирджалилов? – сўрайди кожанкали киши.

– Ҳа, мен Миржалилов бўламан.

– Биз синга килдик... За тобой пришли. Одевайся!

– Что я плохого сделал? Тихо работаю, торгую. Против советской власти ничего не имею. Наоборот, помогаю, как могу.

– Соловьем потом запоешь, в ГПУ. У нас нет времени твои песни слушать. Тебе пять минут на переодевание и... прощание.

Бегона тилдаги жовур-жувурни эшитган кизлар деразадан қараб туришган экан, Саидносирбой уйга кириши билан унинг бўйнига ташланиб, ташвиш билан сўрашади:

– Тинчликми, адажон?

– Нимага келишипти?

– Сизни опкетишгами?

– Юбормаймиз, адажон, юбормаймиз!..

Уйнинг бир чеккасида Саидносирбойнинг хотини билан онаси нима дейишларини билмай, қизарган кўзларини артиб туришибди.

– Ваҳима қилманглар. Мана, беш-олти йил бўлди, мен ҳукумат билан, ҳукумат мен билан муросаи мадорада яшаяпмиз. Бирор гапи бордир, ҳукуматнинг. Ҳукумат бўлганидан кейин кимнидир чакиради, ундай қил, мундай қил, дейди-да, – юпатмокчи бўлади Саидносирбой.

– Ишқилиб, ҳукумат деганингнинг нияти яхши бўлсин. Оллоҳ ўз паноҳида асрасин сени, болам! – онанинг тили аранг калимага келади.

Саидносирбой уйдан чиқар экан, болалари чуввос уриб «этаги»га ёпишади.

Ташқаридан кожанкали кимсанинг овози эшитилади:

– Что, спишь что ли? Выходи скорей. Нам до утра работы хватает.

Ўша кунлар. «Зарафшон» меҳмонхонасидаги номер. Қиём пайти.

Ойбек кўзи тўрт бўлиб деразадан кимнингдир ўтишини кутмоқда.

Ниҳоят, изостудия томон кетаётган Зарифани кўриб, кўчага отилиб чиқади-да, унга етиб олади.

– Зарифа, сизни кутиб турган эдим. Туни билан ухламай чиқдим. Хатни ўкидингизми?

Зарифа жавоб бермайди. Ойбек унинг ташвишли ҳолатини тушунмай, сўрайди:

– Нега хафасиз? Бирор ножўя иш қилиб қўйдимми? Нега индамайсиз?

– Йўқ, Ойбек ака, – дейди Зарифа. – Ҳеч бир ножўя иш қилмагансиз. Фақат...

– Нима «фақат»?

Зарифа жавоб бермайди. Ойбек тутқади:

– Нима «фақат»? «Сиз менга муносиб эмассиз!» демоқчимисиз?

– Йўқ, Ойбек ака. Ундай деманг..

– Нима дейишим керак бўлмаса? Қани, айтинг!

– Мен сизни... сизни жуда ҳурмат қиламан. Сиз яхши шоир бўлиб, эл-юртга таниласиз. Мен сиздек шоир билан таниш бўлганимдан сўнгги нафасимгача фахрланиб юраман.

Ойбек жаҳли чиқиб, сенсирай бошлайди:

– Бу нима деганинг? «Сенинг йўлинг бошқа, менинг йўлим бошқа», деганингми бу? Сени бир умрга севиб қолганимга, наҳотки, ишонмасанг?

– Эҳ, Ойбек ака, Ойбек ака!.. Ҳозир севгининг вақtimi?! Балки сиз учун вақтидир, афсуски, мен учун...

Зарифа йиғлаб юборади.

Ойбек хайрон.

– Нега йиғлайсан? Бизнинг ёшимизда йиғлаш эмас, ёшлик ва муҳаббат нашъаси билан яшаш ярашади. Тушунсанг-чи! Севгининг кўринмас кабутари

инсон қалбига бир марта келиб қўнади. Агар у келганда қалбнинг эшигу деразаларини тақа-тақ михлаб ташласанг, қолган умринг армонда ўтади. Севги – нондек азиз нарса. Уни оёқ ости қилган одам кўр бўлади, кўр...

– Ойбек ака, нималар деяпсиз ўзи? Юрак-бағримни каламушлар кемириб ётганини билсангиз эди... Балки ўзингиз... ўз ихтиёрингиз билан мени ташлаб кетган бўлармидингиз?..

Шу пайт кучли шамол бошланади. Дарахтларнинг учларидаги қуёш нурлари сўниб, табиат қандайдир зулмат қўйнига киради. Шамолнинг увуллаган овози узоқ давом этади. Сўнгра секин-аста кун ёришиб, шамол тинади.

Ҳозирги Амир Темур хиёбони. Кундуз.

Ойбек ҳазин бир кайфиятда кетаётган Зарифага етиб олади ва унга хушнуд бир ҳолда китобча узатади.

Зарифа:

– Севдигингиз Таваллонинг шеърларими? Раҳмат. Аммо ҳозир шеър ўқийдиган кайфиятда эмасман.

Ойбек:

– Бу менинг илк китобчам. Ундаги шеърлар сенга аталган, Зарифа!

Зарифа китобчани олади.

– «Туйғулар»... Қандай жозибадор ном! Сизнинг туйғуларингиз...

– Менинг сенга бўлган туйғуларим, – қўшиб қўяди Ойбек.

– Муборақ бўлсин, Ойбек ака!..

Ойбек сукут қилади. Зарифа китобчани очиб, ўқийди:

– «Зарифага энг сўнгги армуғоним»...

Зарифа «сўнгги» сўзини талаффуз қилар экан, гўё чакмок чакиб, унинг оловли тиғи Зарифанинг кўксига санчилгандек бўлади.

Икки ўт ўртасида қолган Зарифа китобчани Ойбекка қайтариб беришни ҳам, олиб кетишни ҳам билмайди. У лол ҳолатда...

Ўша кунлар. Кечки пайт. ГПУ идораси жойлашган кўча. Қуёш ботаётган пайт.

Ойбек олдинроқда, Зарифа орқароқда келишмоқда. Ойбек ГПУ биноси олдида у ёқдан-бу ёққа бориб келаётган посбонни чалғитиш ниятида унинг рўбарўсида тўхтаб, ботаётган шафаққа завқ билан тикилиб қолади. Ва ўзича шеър ўқийди:

– «Прости, небесное светило, Прости, веселая природа...»

Посбон:

– Что сказал? Иди своей дорогой, парень! Нашел где любоваться закатом.

Ойбек ўзини эшитмаганга олиб, шеър ўқишда давом этади:

– «Куда, зачем стремлюся я? Что мне сулит судьба моя?..»

Посбон:

– Вот дерьмо. Сейчас покажу, что сулит тебе судьба...

Шу пайт Зарифа бинонинг ер ости қавати деразасидан отилган қоғозни чакконлик билан илиб олади ва ҳеч нарсa бўлмагандек йўлида давом этади.

Улар бир оз изма-из юриб, сўнг Анҳор ёқасига келишади. Зарифа хатни очиб ўқийди: «Қизим, қоғозларимни ёқиб юбор. А.га ҳеч нарсани берманглар».

Зарифа:

— Тавба. «А» ким бўлди экан? Нимани бермас-
лигимиз керак?

Ойбек:

— «А»нинг кимлигини ойинг билсалар керак.
Эҳтиёт бўлинглар, Зарифа. Эсон афанди айтганидек,
замон нозик.

1926 йил, май. Саидносирбойнинг уйи. Эрта тонг.

Зарифа чўчиб уйғонади. Унинг хаёлида кечаги
воқеалар бирма-бир жонлана бошлайди...

...Битирув кечасидан кейин Зарифа билим юр-
тидан хуш кайфиятда чиқиб кетар экан, «Зарифа!»
деган товушни эшитади.

— Иқбол, сенмисан?

— Билим юртини тугатганинг билан чин қалбдан
қутлайман, Зарифа!

— Сени ҳам чин қалбдан табриклайман, Иқбол!

— Агар қутловинг чин қалбдан бўлса, ҳозир уйи-
мизга кирасан. Дугоналарим келишади.

— Узр, Иқбол, уйга боришим керак. Ойим кут-
яптилар.

— Уйинг қочиб кетмайди. Сен «Наримонов»ни
тугатдинг, мен «Зебинисо»ни. Бу, қувончли воқеа.
Бугун байрам қилиб, дугоналар билан хурсандчи-
лик қилмасак, қачон хурсандчилик қиламиз! Қариб-
чуриганимиздами?!

— Иложим йўқ, Иқбол...

— Ярим соат ҳам вақтинг йўқми? Одам одам-
га ғанимат, Зарифа. Ёшлик ҳам ғириллаб ўтади-
кетади...

Зарифанинг хаёли қоронғилашади. Қоронғиликдан:

— ўзининг шароб кўтариб, қадах сўзини айтаёт-
гани;

– дотор чалиб, куйлаётгани;
– бир-икки йигитнинг рўпарасига келиб қолгани;
– улар кистови билан раксга тушгани кўз олди-
дан бир-бир ўтади...

Зарифанинг ички овози:

«Нима қилиб қўйдим? Қайси шайтон урди мени? Нега онам ичмаган, опа-сингилларим ичмаган шароб-ни мен ичдим?.. – деди ўзига-ўзи. – Уят эмасми, Зарифа! Нахотки, ўзингни идора қила билмасанг! Энди Ойбекнинг юзига қандай қарайсан, Зарифа?..»

Зарифа руҳий изтироб гирдобиди қийналади.

Одатда шундай вазиятга тушган одам ўз хатти-ҳаракатларини оқлаш учун асос ҳам топади.

Зарифанинг ички овози:

«Нима қилибман? Бирор ёмон иш қилдимми?! Дадам қамалди, деб уйда кўмилиб ўтиришим керак-миди?.. Ойбек олдида бирор гуноҳим йўқ-ку. Йў-ў-ўқ!.. Йў-ў-ўқ!..»

Зарифа ўрнидан туриб, ҳовлига чиқади, ариқ бўйида юз-қўлларини ювади.

Шу пайт эшик очилиб, бир бола кириб келади ва «Сизга бериб юборишди», деб унинг қўлига хат тутқазади.

Зарифа шу заҳоти хатни очади.

Ойбек овози:

«...Зарифа! Кет, кет, кет! Алдамчи кўзларинг кўзларимга тушмасин! Кўнглим тонг чоғида шафак-лардан нур, ҳаёт олган, тоза, соф чечакларни тилайдир. Юришингда, туришингда, кулишингда сиёҳ ҳаёлимни ойдинлаштирадиган бир нур каби кўрган бўлардим. Афсуски, у нур бир саробдан бошқа нарса эмас экан, энди англадим. Май базмида бузук хонимлар каби соқий бўлиб иштирок этишинг кўп яхши нарса. Сенинг шу муҳитда кўрдигим, билдигим «цивилизация» қизларидан фарқинг йўқ...

Маъносиз севги занжирларини афсонавий қаҳрамонлар сингари уздим.

Хайр энди!!!»

Зарифа боши айланиб, ҳушидан кетади.

*Орадан ўн-ўн беш кун ўтган. Трамвай бекати.
Оқшом.*

Зарифа Шайхонтоҳурда трамвай келишини кутиб турибди. Нима учундир одамлар сийрак. Худди бутун олам Ойбексиз бўм-бўш қолгандек... Ҳатто унинг севимли ойи ҳам кўринмайди.

Шу пайт қарши томондан трамвай келади. У тўхтаб, кетаётган пайтда Зарифа трамвайда Ойбекни кўриб қолади. У анча маъюс, ўзгарган, эркаклик сиёҳи ургандек эди. Ойбек хаёл билан кетаётган бўлса керак, Зарифани кўрмади. Кўрганида ҳам тушмасди, албатта. Трамвай юриб кетгач, Зарифа яна бир бор Ойбек ўтирган жойга қарамоқчи бўлди. Унинг назарида, Ойбекнинг ёнида бошқа бир қиз ўтиргандек эди. Зарифага келган шу хаёлнинг ўзиёқ унинг юрагига найза бўлиб санчилади.

Нахотки, Ойбек уни кечирмайди? Нахотки, энди у бошқа бир қизга кўнгил қўяди? У, Зарифа, бунга қандай чидайди? Қандай чидаши мумки-и-ин?..

1927 йил кузи. Шаҳар кўчаларидан бири. Кундуз.

Зарифа кўчада кета туриб, дафъатан Иқболни учратиб қолади.

– Зарифа, бормисан, азизим! – сўрашади Иқбол.

– Ўзинг яхшимисан, Иқбол? – жавоб беради Зарифа.

– Кўрганим яхши бўлди. Кеча Ленинграддан, Ойбекдан хат келди, Темучинга. «Дўст-ёрларга са-

лом айт», дебди. «Тошкентни соғиняпман», дебди. Сени соғинаётган бўлса керак.

– Қайдам.

– Биласанми, Плеханов номидаги Халқ хўжалиги институти – зўр институт. Ойбек шу институтни тугатганидан кейин зўр ишга жойлашади.

– ...

– Қўлдан чиқарма уни, Зарифа. Агар сенинг ўрнингда бўлганимда, мен аллақачон қанот чиқариб, унинг кетидан Ленинградга учган бўлардим.

Иқбол яна нималардир дерди. Аммо Зарифа унинг сўзларини эшитмасди. Унинг хаёлида Ойбекнинг Ленинградда, Нева соҳилларида, худди Пушкин сингари антиқа плашч кийиб, бошига цилиндр қўндириб, қўлида ҳасса ушлаб-ўйнатиб юргани жонлана бошлайди.

Ленинград. Куз. Нева бўйлари. Тун.

Ленинграднинг фусункор манзаралари. Нева дарёси. Ярим тун. Кўтарилган кўприклар.

Ойбек ана шу ажиб манзарани ётоқхона деразасидан кузатиб, турли-туман китоблар билан тўла стол ёнига келиб ўтиради ва ёза бошлайди.

Ойбекнинг овози:

*Кўзлари чўлпондек нозли севгилим!
Бир қараш ташладинг, мен севдим сени.
Хаёлинг эсларкан қонайди дилим,
Ёлборай, гўзалим, унутма мени!*

Зарифанинг шу шеърни ўқиётган овози:

*Бир тола сочингми бўйнимнинг боғи?
Темир занжир каби, уза билмаймен.*

*Қонларга бўялсин шоир ётоғи,
Мен бир кун ханжар-ла қалбни тилгаймен.*

Тошкент. Саидносирийнинг ҳовлиси. Кундуз.

Ўрик навдалари ҳил-ҳил пишган мевалардан эгилиб, салом бериб турибди. Кимнингдир қўли баланроқ шохни эгиб, ундаги меваларни теради. Биз бу қўл орқали унинг эгасини дарахт шохлари орасидан аранг кўрамиз. У бояги ғамнок сўзларни нечундир шодмон бир кайфиятда хиргойи қилиб, ўрик термоқда:

*Қонларга бўялсин шоир ётоғи,
Мен бир кун ханжар-ла қалбни тилгаймен.*

Шу пайт Зарифанинг кўзи дарахт ёнида унга ҳавас ва меҳр билан қараб турган Ойбекка тушиб қолади.

– Сиз...

– Ҳа, мен... ханжар-ла қалбини тилка-пора қилган Ойбек.

Зарифа сакраб дарахтдан тушади. У усти-боши чанг бўлгани учун қандай кўришишни билмай турганида, Ойбек уни оловли бағрига тортади.

– Қўйиб юборинг, аям кўриб қолади.

– Момагулдуракни гулдуратиб, чакмоқни чакнатиб дажжол келиб қолса ҳам, энди сени қўйиб юбормайман, Зарифа. «Ҳаёт курашдан иборат», – деган эди Чўлпон ака. Севги ҳам ҳаётнинг бир қисми. Гўзал қисми. Севги учун ҳам курашиш керак, – дейди у Зарифасини кучоклаб. Сўнгра:

– Юр, энди билим юртининг боғига борамиз, – дейди.

– Менимас, билим юртини соғинганман, денг, – нозланади Зарифа.

– Аввало сени, кейин биз ўқиганимиз билим юртини соғинганман, Зарифа. Билим юрти ҳам мени-да соғинган кўринади. Борганинга кўрасан.

Зарифа бир зумда юз-қўлини ювиб, кийиниб чиқади. Улар қўл ушлашиб билим юртининг кадрдон боғи сари йўл олишади.

– Мана, «лицей»имизга ҳам келдик, – дейди Ойбек.

Сўнг уни кутиб турган синфдоши Маҳмудни кўрсатиб, давом этади.

– Мана бу, биласан, менинг дўстим Пушчин.

– Пушкин билан Наталига саломлар! – дейди Маҳмуд ҳазилни давом эттириб.

– О, Ойбек ака келажакда ўзбек Пушкини бўлишлари мумкин-у, аммо мендан ҳеч қачон Наталья чикмайди! – дейди Зарифа.

– Нега энди чикмас экан? Сен ўз Пушкинингни қийнашда аллақачон Наталини доғда колдиргансан! – кулиб сўзлайди Ойбек.

– Унақа деманг, Маҳмуд ака ишонишлари мумкин.

– Маҳмуд аканг ишониши мумкин. Аммо Пушчин эмас!

Кулишади.

Маҳмуд «мехмонлар»ни боғнинг ўртасида тайёрланган жойга бошлаб бориб, ҳазил аралаш дейди:

– Биз, оми ўзбекларни кечирасизлар, Александр Сергеевич билан Наталья Николаевна! Четан стол-стулларимиз йўқ, ерга жой солдик.

– Что ты, «мой первый друг, мой друг бесценный»! Так лучше. Мы в Царском селе любили полежать на земле и, очарованные красотой ночного неба, читали стихи, – ҳазилни ўзга бир оҳангда давом эттиради Ойбек.

– Возможно, мой Пушкин, очарованный красотой русских женщин, читал стихи, им посвященные, – дейди Зарифа.

– Твой Пушкин писал стихи, посвященные только тебе, моя Натали, – жавоб беради Ойбек.

Кулишади.

– Қани, ўтиринглар.

Махмуд Ойбекнинг Зарифани соғинганини сезиб:

– Мен чой дамлаб келаман. Сизлар гурунглашиб ўтиринглар, – дея уларни ёлғиз қолдириб кетади.

У хийла узоқлашиши билан Ойбек Зарифани бағрига тортади.

Мовий осмон. Шўх қушлар парвози ва навоси.

СУХАНДОН овози: Ойбек Нева бўйларида ярим оч, ярим яланғоч ҳолда яшаб, сил касаллигига йўлиққан эди. Шифокорлар: «Агар яшашдан умидинг бўлса, иссиқ ўлкангга қайт! Ўша ерда соғайиб кетасан», – дейишди.

Ойбек шу куни Зарифани қанчалик соғинган, унинг гилос лабларидан бўса олишни қанчалик истаган бўлмасин, ўзига эрк бермади. У Қримдаги санаторийларнинг бирида бир неча ой ётиб даволанди... 1929 йилнинг айни ёз ойларида Ойбек билан Зарифанинг тўйи бўлиб ўтди.

Шоирнинг муҳаббат кемаси сувости тошлари орасидан омон-эсон чиқиб олди.

1930 йилнинг ёз ойлари. Саидносирбойнинг уйи. Оқшом.

Ойбек уйга кириб келиши билан хотинига юзланиб, «буюради»:

– Зарифа, кийин!

– Нима гап? Қаерга?

– Бугун университетни тугатганлигим тўғрисида диплом олдим. Бу, бир. Мени университетнинг икти-

сод кафедрасида ассистент этиб олиб қолишди. Бу, икки. Университетнинг сен ўқиётган кишлоқ хўжалик факультети Пахтачилик институтига айлантирилди. Бу, уч... Аянг қандай пазанда бўлмасинлар, шу уч воқеани ювмасак, гуноҳ бўлади. Қани, хали ҳам ясанмай турибсанми? Кийин!

– Намунча шошмасангиз. Сабр қилинг, ҳозир кийиниб чиқаман.

Бир мунча фурсатдан сўнг Зарифа ясан-тусан қилиб чиқади. «Тохир ва Зухралар» уч қувончли воқеани «ювиш» учун йўлга чиқишади.

Улар Шайхонтохур кўчасига чиққанларида таниш аравакаш учраб қолади.

Аравакаш:

– Мусавой! Бормисан, оғайни? Хайрият, сени ҳам кўрар кун бор экан! – қувониб кетади аравакаш йигит.

– Ия, ўзингмисан, Тентак? – дейди Ойбек ҳам қувониб. Кейин Зарифага тушунтиради. – Танидингми, билим юртида бирга ўқиганмиз. Раҳматли отаси вафот этганидан кейин ўқишни ташлаб, аравакашлик қилган. Лақаби Тентак эди.

Тентак хиргойи қила бошлайди:

*Том бошида тоғора,
Тандир тўла зогора...*

Кулишади. Ойбек «Тентак»ка қараб.

– Ҳозир, қаердасан, Тентак? Нега кўринмай қолдинг?

– Туз-насибамни териб юрибман, Паркентда. Бугун бир келин-куёвни олиб келгандим, Тошкентни кўрсатгани. Кўкчада зўр ошхона бор экан. Овқатланишяпти ўша ерда. Ҳозир бориб, тагин олиб кетаман. Сизларга йўл бўлсин?

– Бизлар ҳам бирор дурустрок кафегами, ошхонагами...

– Ўша ошхонадан зўри йўк, бу дунёда. Ўтиринглар, бир зумда олиб бораман. – Зарифанинг хоҳламаётганини сезиб, давом этади. – Шу аравамни денг бир ўриснинг машинасига алмаштирмадим. Қанча ялиндди паркентлик бир ўрис. Устига бир қоп ун, бир қоп гуруч ҳам бераман, деди. «Йўк», дедим. Аравани менга ўхшаган йигитнинг гулларига чиқарган, дедим. Ортимдан чанг қолдириб юришни ёмон кўраман, дедим. Қани, ўтиринглар! Мана бундай атлас кўрпачалар қайси ўриснинг мошинасида бор, айтинг?

– Кел, Зарифа, шу Тентакнинг ҳам гапига кирайлик.

Улар аравага ўтириб, Кўкча томон йўл олишади.

Биз мусиқа фониди уларнинг нима ҳақида суҳбатлашиб бораётганларини билмаймиз. Ора-орада биз аравакашнинг:

*Чу, отим, учқур отим,
Ўзимга тенгқур отим.
Сен учмасанг шамолдай,
Менга йўқ ҳузур, отим.*

*Дўппимни кўкка отдим,
Эски дўстимни топдим.
Кўкка эмас, Кўкчага
Чу, отим, учқур отим –*

деган ашуласи эшитилиб туради.

Ниҳоят, арава Кўкча гузарига етиб келади.

Ойбек Зарифани аравадан кўтариб олиб, ерга туширади. Шу пайт Кўкча қабристонидарвозасидан чиқаётган муштипар бир аёлга кўзи тушиб қолади. У ҳамма нарсани унутиб, аёлга тикилади. Кўзларида ёш томчилари пайдо бўлади.

Аравакаш:

– Мусавой, кара, анави кампир Шаҳодат бибиға жуда ўхшаб кетар экан-а! Худди раҳматли ойингнинг ўзи-я! – дейди.

– Ким, кимни айтяпсиз? – сўрайди Зарифа.

– Анави кампирни, – жавоб беради «Тентак».

Зарифа карагунича кампир кўздан ғойиб бўлади.

Ойбек хаяжонда. У ҳеч нарсага карамай, ҳатто «Тентак» билан ҳам хайрлашмай, қабристон сари йўлланади.

Бир оз юргач, орқада хайрон бўлиб турган Зарифага:

– Сен ошхонага кириб, жой олиб тур. Мен тезда қайтаман, – дейди-да, қабристон оралаб кетади.

У «Онажон! Онажон!!» деган сўзлар билан бир эски қабрга яқинлашади. Юзларидан оқаётган кўз ёшларини артиб, тиловат қилади. Сўнг ўрнидан туриб, қабрни ўт-ўланлардан тозалайди.

Онасини эслаётган Ойбекнинг овози:

...Қаҳратон қиш... Совуқ... Титрар қўлларинг,

Тутолмас игнани... Ўлик бир кеча...

Илиқ нафаслари сўнган танчага

Ётқизгач бизларни, олиб китобинг –

Ўқирдинг ичингда. Мендан-да уйқу –

Қочарди. Боқардим маъюс, жимгина

Болалик севгим-ла, олтин севгим-ла...

У онлар кўнглимдан ўчмайди мангу...

Ойбек она руҳи билан хайрлашиб, кетиш учун чоғланиб турганида, қаршисида... унинг янгиланган жароҳатига малҳам бўлишни истаган Зарифа маъюс бир ҳолда турарди.

Ойбекнинг кўз олди қоронғилашади.

1932 йил. Ойбекнинг Арпаоя кўчасидаги уйи.
Ярим кеча.

Ойбек ним ёруғ хонадаги хонтахта ёнида ўтириб, нимадир ёзмокда.

Зарифа бешикка суянган ҳолда пинакка кетган. Унинг оёқлари ёнида қандайдир китобча. Биз унда лотин ҳарфлари билан ёзилган «Ойбек» ва «Дилбар – давр қизи» сўзларини ўқишга улгураимиз.

Ойбек ёзишдан тўхтайди. Қорнини бир-икки силаб, хона бўйлаб юради. Ниманидир ахтаради. Сўнгра Зарифани оҳиста уйғотади:

– Зарифа! Ҳой, Зарифа!

Зарифа чўчиб кўзини очади.

– Қорним таталаб кетяпти. Бирор нарсанг борми? – сўрайди Ойбек.

– Қайдам. Ҳозир қараб кўраман.

Зарифа идиш-товоқларни қараб чиқади.

– Бир сиқим арпа қолган экан. Ёғ ҳам. Ҳозир қовуриб бераман, – дейди у.

Зарифа чакқон ҳаракат билан арпани ёғда қовуриб, бир лycopчада олиб келади. Ойбек «есам-микин-емасаммикин» деган хаёл билан аста тотина бошлайди.

– Кеча адангиз келган эдилар. Бечора озиб, чўпдек бўлиб кетибдилар. Очарчилик курсин. Ҳам-манинг тинкаси қуриган, юриш у ёқда турсин, га-пиришга ҳам мажоли йўқ. «Келин, бир бурда нон топиладими? Кечадан бери ичимга туз кирмади», – дедилар. Аксиға олиб, бир бурда ҳам нон қолмаган экан. Қаердан ҳам қоларди, ҳаммаси ўлчоғлик бўлса... «Адажон, озиб-ёзиб бир келганингизда, бир бурда нон ҳам топиб беролмадим. Кечирасиз, адажон!» – дедим. «Кечирмай нима қилардим, қизим, хўроз ҳамма жой-да бир хил қичқиряпти», – деб чиқиб кетдилар, – деди Зарифа.

Ойбек Зарифанинг сўзларини диққат билан эшитган бўлса-да, «чурк» этмай, ликопчани суриб қўяди.

– Нега емадингиз? Бемаза эканми?

– Эрталаб ўзинг еб, Омонга ҳам берарсан, – дейди Ойбек.

Зарифа ликопчани олиш учун караса, бир лаган ошни бир ўзи паққос туширадиган Ойбек очарчилик даврининг «арпапалов»идан бир-икки чўқим олган экан, холос.

Зарифа қачон бу кунлар ўтаркин, деган хаёл биланми девордаги йиртма тақвимни йирта бошлади. Тақвимнинг 1, 2, 3, 4, 5... рақамлари ёзилган варақчалар тўкилиб тушади.

1936 йил. Ёз ойлари. Чимён. Чошгоҳ

Сой бўйи. Шабада дарахт барглари билан ўйнашади. Барглар 1, 2, 3, 4, 5... рақамлари ёзилган варақчалар янглиғ тўкилиб, сувда оҳиста оқиб кетади. Биз варақчаларнинг бирида «1936» рақамини кўриб қоламиз.

Ёзги чойхона. Чойхонага кираверишда тепарокқа: «Чимён чойхонасига хуш келибсиз!», пастрокда «Пушкинчи таржимонларга чой навбатсиз берилади» деган ёзувлар осифлиқ. Унинг пастроғига эса кимдир «Қимиз билан қимрон – навбати билан!» деб ёзиб қўйган.

Ғафур Ғулом бу ёзувларни ўқиб, катта қизил қалам билан: «Ичиб қимизу қимрон, Шеър ёзинг хирмон-хирмон!» деб ёзиб қўяди. Сўнг ўчоқ бошига бориб:

– Қани, Абдулҳамид, Ойбекни кутамизми ё ота-боболаримизнинг айтганларини қиламизми? – дейди.

– Ота-боболаримиз нима дейишган экан? – сўрайди Ҳамид Олимжон.

– Шуни ҳам билмайсанми? Билмасанг, билиб қўй. (*Фафур Фуломнинг иссиқлангани сезилиб туради.*) Узоқ йўл босиб, дарёю тоғлар ошиб келган меҳмонлар энг азиз меҳмонлар ҳисобланади. (*Керилиб.*) Улар орасида менга ўхшаган улуғлари ҳам бўлади. Шу улуғлар оёғи тагига бир бўрдоқини ташлаб, жиз-биз тайёрлангунча меҳмонлар бир чинни-бир чинни қимиз билан сийланади. Шундай оқлик билан кутиб олинади меҳмон, окоси жонидан.

Ҳамид Олимжон икки қўлининг бармоқларидан «О» ҳарфини ясаб, чиқиб кетади.

– Ота-боболаримиз хўп ақлли бўлишган-да, Фафур, – дейди Шайхзода. – Ҳар бир сўзларининг ҳам, урфу удумларининг ҳам тагида қанчадан-қанча маъно бор-а!

– Нимасини айтасан, Шайх! Улар бизлардан юз чандон ақлли бўлишган. (*Бир оз сукутдан сўнг.*) Биласанми, нима учун сенга ўхшаб соч қўйишмаган?

– Ҳалол бошдаги ҳаром туклар... ўрмонга айланиб кетмаслиги учун!

– Билмас экансан. Илҳомнинг қачон келишини биласан-а? Ўша пайтда илҳом эмас, сену менга арши аълодан йўл-йўриқ келади. Илмли одамлар буни ахборот, дейишади. Ана шу арши аълодан келадиган ахборот йўли топ-тоза бўлиб туриши учун соч қўйишмаган, мулла йигит! парвардигорнинг шабада-си ҳам, офтоби ҳам, кўккламу куз ойларидаги ёмғири ҳам инсон зотининг бошини янгилаб туради...

Биз Ғ.Фуломнинг шу сўзларидан сўнг қўшни сўрида ўтирган Зарифа, ўғли Омон ва Зулфияни кўрамиз. Улар узоқ йўлдан келишлари биланок юз-қўлларини муздек сувда ювиб, энди дастурхон ёзишга шайланиб туришибди. Зарифа сўз қотади:

– Фафур ака, ўша ота-боболаримизнинг: «Аввал иқтисод, кейин сиёсат» деган пурҳикмат сўзлари ҳам бор. Омонжон «Адамни соғиндим, тезроқ борайлик!» деб эрта билан чой ҳам ичмаган. Бу ёқда Зулфия-хон... юкликлар...

Ғафур Ғулом Зарифанинг сўзини бўлиб:

– Шунини айтаяпман-да, келинжоним, узоқ йўлдан келган меҳмонларни одам деган чойхонадаги шиорлар билан кутиб олмайди, деб. Ҳамид бўлса, ота-боболарнинг удумларини эшитиши билан Ойбекни қидириб кетди. Шоир одам шу паллада ўтовнинг ичида дам солиб ўтирадимми!

Зарифа:

– Ойбек аканинг одатини яхши биласиз. Кечаси билан ишлаб, эрталабга яқин икки-уч соат ухласалар-ухлайдилар, бўлмаса йўқ. Тоғ этакларида гул териб юргандирлар. Ойим чалпак пишириб берган эдилар. Келинг, шундан татиб турайлик. Зулфия-хон, олинг, тортинманг. Чакалоққа ҳам озик бўлади. (*Бошқаларга.*) Қани, сизлар ҳам марҳамат қилинглар!

Ғафур Ғулом:

– Юр, Шайх, Зарифахоннинг аяси Туркистонда донғи кетган пазанда. Унинг чалпагини емабсан – дунёга келмабсан!

Шайхзода:

– Агар Зарифахоннинг аяси чалпакнинг донгдор пазандаси бўлса, мен донгдор шинавандасиман. Аммо мен товоққа қўл узатишим билан, нима учундир, чалпаклар қўлимга қўшоқлашиб илинади-да, товоқ бир зумда бўм-бўш бўлиб қолади. (*Кулишади. Омонжонга қараб.*) Омонбек, мен учун ҳам сен е. Тезроқ катта бўл. Худо хоҳласа, Зулфия холанг қиз туғса, уни сенга ўзим келин қилиб олиб бераман.

Ғафур Ғулом:

– Ҳай-хай, Шайх, бунақа башорат қила кўрма. Инсон зоти борки, биринчи фарзандининг ўғил бўлишини истайди.

Зулфия хижолатланади. Шайхзода жавоб беришга шайланиб турганида, Ғафур Ғулом Ҳамид Олимжон билан Ойбекнинг келаётганини кўриб, дейди:

– Пилдир-пис – ёпиқ оғизнинг расмини чиз!

Ҳамид Олимжон (*келиб*):

– Мана, суюнчи беринглар, Ойбекни топиб келдим.
Ойбек:

– Йўқ, мен ўзим Зарифанинг келганини сезгандек шу томонга келаётган эдим.

Ойбек дастлаб ўғли Омонни қучоқлаб, даст кўтарди. Сўнгра уни кўтарган ҳолда Зарифахоннинг қошига бориб, уни ҳам бағрига босади. Ҳамид Олимжон билан Зулфия суҳбатга киришади.

– Мана, Шайх, кўрдингми буларни? Сенга нима дегандим? Ойбек билан Ҳамидни кўргани ёлғиз ўзимиз борайлик, демаганмидим? – ҳазиллашади Фафур Фулом. – Бу икки (*Зарифа билан Зулфияни кўрсатиб*) фариштани кимсан Навоий ҳазратларининг Фафур ал-Фулом Шоший-Қоратоший деган невараси опичиб келганини ҳеч ким хаёлига ҳам келтирмади. У ёқ-бу ёққа қараб қўйгин: биз икки бечорага ҳам бирорта қизми-хотинми топилиб қолмасмикин?

Бу сўзларни эшитган Ойбек Фафур Фуломга яқинлашиб, унга қучоқ очади.

– Азизим, бормисан, омонмисан? – сўз бошлайди Ойбек.

– Сенинг ҳам, Ҳамиднинг ҳам хотинларингни соғинганларингни билиб, уларни олиб келдим, оғайни. (*Қучоқлаб, кўз ёш қилади.*)

– Раҳмат, дўстим. Чиндан ҳам, келининг Зарифаойни, айникса, Омонжон тойчоғимни жуда-жуда соғинган эдим.

– Ҳа, мен шунақа, девор бўлмаса, кўчани кўрадиган авлиёсифат одамларданман. Айникса, «Евгений Онегин»ни таржима қилаётганингда, Пушкиннинг муҳаббат ҳақидаги жўшқин сатрларини ўқиб, иситманг чиқиб кетмасин дедим.

– Тўғри қилибсан. Татьянанинг Онегинга ёзган хатини таржима қилиш осон бўлмади. Таржима қиляпман-у, кўз олдимда Татьяна Зарифага айланиб қолгандек

бўлаверди. Ҳатто Татьяна билан Онегинни жуфтлаштириб қўйгим ҳам келди. Аҳмоқ Онегин!..

– Жуфтлаштирмай чакки қилибсан. Татьяна билан Онегин бир-бирини севиб, бу дунёдан муҳаббат қабу-тарлари бўлиб ўтишганида, китобхонлар маза қилиб ўқиган бўларди романни. Сен ёзган қисмни русчага ўзим таржима қилдириб берардим. «Евгений Онегин» Пушкин ва Ойбекнинг асари бўлиб қоларди.

Шайхзода:

– Мен бу икки улуғ шоирнинг асарини озар тилига таржима қилиб берардим.

Ойбек Фафур Фуломга юзланиб:

– Қўйсанг-чи ҳазилни! Ундан кўра ўзингдан гапир: нима қилдинг, нима ёздинг?

– Менинг ўтовим бўлмаса, сенга ўхшаб тонгга қадар ишлайман, деб яланг оёғим билан ерни кавламасам...

– Ҳай-ҳай-ҳай, яна менинг томорқамга тош отаяпсан.

– Кириб кўрдим. (Зарифага қараб.) Эрингиз ўтовнинг тагини оёқлари билан пармалаб ташлабди.

Зарифа кўлидаги чалпагини Омонга бериб, дейди:

– Дўстингизнинг одатлари шунақа. Оёқяланг ўтириб ишлашни севадилар. Оқотадаги боғимизда «Бахтигул ва Соғиндиқ»ни ёзганларида, бутун кучларини оёқларига берармидилар, билмадим, эрталаб қарганимизда, оёқ излари Қор одамнинг изларидай ерни ўйиб кириб кетган бўларди.

Кулишади. Ойбек:

– Қари сўзидан, йигит изидан билинади, азизлар. Ҳамма кулади.

Ҳамид Олимжон:

– Зарифахон, мен ҳам, Пушкин асарларини таржима қилиш учун бу ерга келган бошқа шоирлар ҳам Ойбекнинг нафақат таланти, балки меҳнаткашлигига

ҳам қойил қолиб турибмиз. У девдек ишлар экан! Мен унинг олдида (*истаган сўзини тополмай*) ...дев-ча бўлиб қолдим. Бу, адабиётимизнинг бахти.

Ғафур Ғулом:

– Зарифахондек исми жисмига мос қизга уйлангани – Ойбекнинг катта бахти! (*Ҳамид Олимжонга қараб.*) Сенинг Зулфияхонга уйланганинг ҳам – катта бахтинг, Ҳамид! Худо хоҳласа, яқин кунларда Ойбек билан Зарифахоннинг ўғли Омонтойдек ажойиб бир ўғилчанинг отаси бўласан.

Ҳамид Олимжон:

– Раҳмат, дўстим, айтганинг келсин. Лекин яқинда туш кўрдим. Раҳматли адам: «Абдулҳамид, ҳолва муборақ бўлсин. Тагин «хотиним қиз туғди», деб ўпкаланиб юрма. Қизлар – бу дунёнинг фаришталари. Қиз бола меҳрли бўлади. Уни оқ ювиб, оқ тара», – дедилар.

Шайхзодада қандайдир ўзгариш. У Ғафур Ғуломга қараб қўяди.

– Мана, Ғафур, биз ҳам девор бўлмаса, кўчани кўрадиган йигитларданмиз, – дейди у.

Ҳамид Олимжон:

– Нима, сен ҳам туш кўрганмидинг?

Шайхзода:

– Йўқ, менда сезишми ёки бошқа бир туйғуми бор. Баъзи бир воқеаларни олдиндан сезгандек бўламан.

Ғафур Ғулом:

– Авлиё бўлиб кет-э!

Шайхзода:

– Авлиёликка йўл бўлсин. Лекин дадам, дадамнинг дадаси, дадамнинг дадасининг дадасида ҳам олдиндан айтиб бериш хислати бўлган. Мен нафақат Зулфияхоннинг қиз туғишини... – сўзлашда тўхтаб қолади.

Ҳамма хавотирда. Кимдир: – Айтинг, яна нимани сезаяпсиз, бирор хунук воқеа бўладими?

Шайхзода: – Йўқ, йўқ. Асло хавотирланманг.

– Айтинг бўлмаса!!

– Ҳамид... Ойбек билан қуда бўлади!

Ҳамид Олимжон:

– Ҳайтовур! Қўрқиб кетувдим. Агар сенинг башоратинг тўғри чикса, мен дунёдаги энг бахтли кишилардан бири бўламан, Шайх!

Зулфия ҳам ўзини тутолмай, дейди:

– Мен ҳам. Шояд башоратингиз тўғри чикса, Шайх ака!

Зулфия шу сўзларни айтади-ю, дарров Зарифахонга қараб қўяди. Зарифахон:

– Агар Зулфияхон қиз кўрса, мен Омонжон вояга етган кунида Ҳамид аканинг хонадонига жон деб совчи бўлиб бораман!

Ойбек:

– Қани, Фафур, шу яхши ниятлар рўёбга чиқиши учун ўзинг чиройли қилиб бир дуо қил!

Фафур Фулом «Омин!» деб қўл кўтариши билан тантанавор куйлар чор атрофни тўлдириб боради...

Фафур Фулом (*куй тўхтагач, Ҳамид Олимжонга*): – Мана энди ота-боболарнинг яхши удумларини қилинглар.

Ҳамид Олимжон:

– Мен тайёрман. – Ўрнидан тура бошлайди.

Фафур Фулом:

– Сен тўхта. Сен келин тарафсан. Бунақа пайтда куёв тараф хизматда бўлади. Қолаверса, Ойбек учун яна бир хушхабар бор.

Ойбек:

– Хушхабар? Қандай хушхабар?

Фафур Фулом Зарифахонга маъноли қараб қўяди.

Зарифа:

– Ойбек ака, отам бадаргадан соғ-омон қайтиб келдилар!

Ойбек кучли ҳаяжонда.

Ғафур Ғулом:

– Адолат қиличи эгилади, букилади, лекин синмайди, Ойбек. Қайнотанг – ўзбек халқининг машҳур маърифатпарвар ва тадбиркор фарзанди Саидносир Миржалил ўғли шўро давлатининг азобгоҳларидан омон қайтиб келди!

Ойбек азбаройи хурсанд бўлганидан довдираб қолади.

Ғафур Ғулом (Ойбекка):

– Шу икки хушхабардан кейин белингга камишдан белбоғ боғлаб хизматимизда бўласан, дўстим. Битта бўрдоки қўй, бир меш қимиз...

Тантанавор, кўтаринки ҳолат.

1937 йил. Май ойининг сўнгги кунлари. Ойбекнинг Оқотадаги боғи. Ярим кеча.

Камера юлдузли осмондан секин-аста ой нурида чўмилаётган боққа «назар ташлар» экан, Ойбекнинг овози эшитилади:

*...Шоир чиқди, қалбни ёқар ғам,
Фикрларни қучар жаҳаннам.
Тун... Қорага бурканиб шаҳар
Ухлар эди тингандек кадар.
Ўтар эди бир маҳалладан,
Эшитди у кичик кулбадан...*

Қайнотаси Саидносирбой билан сўрида суҳбат қуриб ўтирган Ойбек куни кеча Москвада ёзиб тугатгани «Навоий» достонини ўқишда давом этади:

*Биров гўзал бир оҳанг ила
Шоир шеърин ўқир оҳиста.
Шеърларининг узоқ ва яқин
Ўлкаларда шухрат топганин...
Билар эди...*

Ойбек ўқишни тугатиб, Саидносирбойнинг мазкур асарга бўлган муносабатини билиш истагида зимдан унга қарайди.

Саидносирбой бир оз хаёл суриб, сўнгра дейди:

– Мен бирлан мудҳиш камерада бир ўрис йигит ётган эрди. Тинёнов деган машҳур рус адабининг биродари эркан. У шу Тинёновнинг Пушкин ҳақидаги рўмонини кўп мактади. Иттифоқо қамоқхона кутубхонасида шул китоб бор эркан. Ҳалиги йигит илтимос қилиб, шу китобни камина учун олдирди. Мен бир ҳафтада ўқиб чикдим. Дуруст рўмон эркан, тафаккурим кўп мунаввар бўлди. Алишер Навоий ҳазратлари ҳақида ҳам шундай рўмон ёзиш лозим, ўғлим. Ҳозир ўқиган достонингдан шу нарса равшан бўлдимки, сен Навоий ҳазратларининг ҳаётини яхши ўрганибсен. Аммо Навоий бирлан Султон Ҳусайн Бойқаронинг кадрдон дўст бўлганини доимо ёдингда тут. Агар улар ўртасида бўлган дўстликни фирқанинг синфийлик ҳақидаги таълимоти асосида тасвир этсанг, ҳақиқат озор чекур... Менинг кутубхонамда Навоийнинг бир қанча асарлари бор. Ўқиб, ўрган!

– Мен сиз айтган китобларни аллақачон мутолаа қилганман, ота. Аммо Навоий ҳазратлари ҳақида роман ёзиш осон эмас. Мен ҳали бундай асарни ёзишга тайёр эмасман. Аммо дилимда... – дея изхори дил қила бошлайди Ойбек.

– Кўз кўрқоқ, қўл ботир, деган гап бор, ўғлим. Чўлпон чарчаб қолди. Фитрат адабий ижоддан бадарға қилинди. Абдулла Кодирӣ эса, шўробоп асарлар ёзиш ниятидами, билмадим. Хуллас, Навоий ҳазратлари ҳақида рўмон ёза билгувчи сендан бошқа ёзувчини кўрмайпман, азизим.

Саидносирбой шу сўзларни айтиб, хонтахта устидаги Навоийнинг катта ҳажмдаги асарини Ойбекка беради.

– Мана бу асар мендан сенга совға.

Ойбек китобни қўлига олиб, ўпади.

Саидносирбойнинг овози:

– Сенга Оллоҳ Навоий ҳақида рўман ёзишни,
менга эса ўқишни насиб айласин, омин!

*1937 йил. Сентябрь ойи бошлари. Ойбекнинг
Оқотадаги боғи. Ярим кеча.*

Яна ҳаво ўзгариб, осмон қора булут билан
бурканмоқда. Яна осмонда қора қушлар жавлон
урмоқда...

Ойбекнинг туши:

Нимкоронғи залда йиғилиш давом этмоқда. Чирок
ўчгани учун уч-тўрт жойга шам қўйилган. Шовқин-
сурон орасида овозлар эшитилади:

– Ойбек буржуа лирикасини тирилтиришга уринди.

– Ойбек – Чўлпоннинг «думи»!

– Ойбек Қўқон мухториятининг хазиначиси, шўро
давлатининг ашаддий душмани Саидносирбойни фош
қилиш ўрнига у озод бўлиб қайтгандан кейин уйига
киритиб, у билан опоқ-чапоқ бўлиб яшайпти!

– Ойбек дўсти Миркарим Осим билан бирга Тур-
кияга қочиб кетмоқчи бўлган!

– Ойбек камоққа олинсин!..

Йиғилиш раиси кўнғироқ чалади. Зал бир оз
тинчланади.

Йиғилиш раисининг овози:

– Ойбек Ўзбекистон шўро ёзувчилари сафидан
ўчирилсин, деган таклифни ўртага қўяман... Раҳмат.
Туширинг... Қарши – йўқ. Бетараф – йўқ. Ойбек
Ўзбекистон шўро ёзувчилари сафидан яқдиллик би-
лан ўчирилади.

Овоз:

– Ойбек зални бўшатиб қўйсин энди!

– Ойбек ака...

Ойбек сўнгги овозни эшитиб, уйғониб кетади.

– Ойбек ака! Уйғонинг. Ёмон туш кўраётганга ўхшайсиз, – дейди Зарифа.

Ойбек ўрнидан туриб ўтиради. У аянчли ҳолатда теvarак-атрофга назар ташлайди. Шу пайт олисдан машина товуши эшитилади.

Ойбек:

– Келишяпти!

Зарифа:

– Ким? Ким келиши керак?

Ойбек бир оз сукутдан сўнг:

– Мени олиб кетгани. Союздан ўчирилган ёзувчиларни ўша кунёқ олиб кетишган!

Зарифа даҳшатда. Аммо Ойбекни юпатмоқчи бўлади:

– Бу ердан ҳовли-жой олганимизни ҳеч ким кўрмаган. Топишолмайди сизни. Дадамни яна олиб кетишганининг ўзи етади бизга. Ётинг, соат энди уч бўлипти.

Ойбек ётади. Зарифа уни ўраб-чирмаб, кўксига бошини қўяди. Бир оз мизғишади.

Яна қандайдир товуш эшитилиб, уйғониб кетишади:

Ойбек:

– Келишяпти!..

Зарифа диккат билан қулоқ солиб, сўнг дейди:

– Тракторни овози. Шудгорга эрта киришар экан, булар.

Ойбек:

– Зарифа! Шунини билиб қўй. Шўро давлати олдида ҳам, эл-юрт олдида ҳам заррача гуноҳим йўқ. Аммо кимларни ёстиғини қурутмаяпти бу давлат... Мен камашларидан ҳам, отиб ташлашларидан ҳам қўркмайман. Бир жонга бир ўлим бор. Азроилнинг қачон ва қандай келиши аҳамиятсиз. Аммо худодан тилаб олган бир-биридан ширин учта фарзандим

бор. Мушукдек ухлаб ётишларига қара. Мени «халқ душмани»га чиқаришса, сизларнинг аҳволингиз не кечади? Шундан қўрқаман, Зарифа!

Зарифа:

– Яхши ният қилинг, Ойбек ака! Зора давлатнинг ақли кириб, мамлакатга керакли одамларни асраш лозимлигини тушунса... Бу кетишда ким тирик қолади?..

Камера секин-аста улардан узоқлашади.

Ой булут орасига кирган тим қоронғи кеча. Бундай кечада ҳатто мева дарахтлари ҳам ваҳимали бўлиб кўринади, тунги турли-туман товушлар эса қулоққа совуқ эшитилади.

1940 йил. Зарқайнар кўчаси. Тепаликдаги чойхона.

Ойбек Зарқайнар кўчасида бир неча дўст-ёрлари билан бирга гурунглашиб келмоқда.

Шу пайт газета сотувчи бола улар ёнига югура келиб, қичкиради:

– Тўртта газетам қолди, акаҳонлар! Биттадан олсангиз, пулим уч сўм бўлади. Ойимга, укаларимга нон сотиб олиб бораман!

Ойбек:

– Ойинг ким бўлади, ўғлим? Отанг йўқми?

– Отам, – йиғлаб юборади бола. – Отам.

– Отангга нима бўлган?

– Отам... камоқда...

Ойбек боланинг бошини силаб:

– Хафа бўлма, ўғлим. Боши омон бўлса, отанг, албатта, қайтиб келади. Ма, буни ол, пулинг ўн сўм бўлсин, – дея болага пул беради.

Бола хурсанд. Ойбекка миннатдорчилик билдириб, югуриб кетар экан, даммадам ўгирилиб, орқасига – Ойбекка қараб қўяди.

Ойбек газеталарни дўстларига улашар экан, хаёлидан шу сўзлар ўтади: «Агар омон қолмаганимда, менинг болаларим ҳам, газета сотиб юрган ёки бирор болалар уйида яшаётган бўлишармиди...»

Ғафур Ғулом Ойбекка қараб дейди:

– Ҳа, хаёл суриб қолдинг?.. Мана шу тепаликдаги чойхонага чиқиб қўя қолайлик. Иссиқ чой ҳам, муздеккина ичимликлар ҳам бўлади, шу ерда. «Қутлуғ қон» романингни шундай ювайлики, бир умрга эсимизда қолсин.

– Яхши, яхши! – дейди Ойбек.

Дўстлар ҳазил-ҳузул ва кулги билан тепаликка кўтарилишади. Ойбек қатор турган бочкаларни кўриб, таниш пивофурушдан сўрайди:

– Ғафур аканг билан Шайхнинг пивоҳўрлигини яхши биласан, ука. Манави икки аканг ҳам пакана бўлишига қарамай, ярим бочкангни ичиб қўйишади. Хуллас, бир бочкангни сотиб оламиз.

Пивофуруш:

– Э, бор бўлинг-е, Ойбек ака. Шунча йил пивофурушлик қилиб, бунақа танти мижозни ҳали кўрмаган эдим. Бир бочка пиво сизлардан айлансин!

Дўстлар бир бочка пивони думалатиб, бир чеккага олиб боришади. Пивофуруш уларнинг бочкасига махсус ускуна ўрнатиб беради.

Ойбек дўстлари билан бир кружкадан пивони ичиб бўшатганларидан сўнг уларга қараб, дейди:

– Ғафур, ёдингда бўлса, қайси бир дostonим чоп этилганидан кейин, қалам ҳақиға Оқотадан бир боғни сотиб олган эдим. Колхоз боғни тортиб олди. Бошқа боғ қилиш ҳавасим ҳам қолмаган. Кел, бугун «Қутлуғ қон»дан келган қалам ҳақиға бир базми жамшид қилайлик...

– Тўғри ўйлабсан, ошнам! Бошимизга тушаётган савдоларни шундай йўллар билан унутиб турмасак, йигит ёшимизда жувонмарг бўлиб кетишимиз ҳеч гап эмас.

– Фақат битта илтимосим бор сизлардан. Бугун ҳаммангиз ҳам меҳмон, ҳам соқий бўласиз. Бало-офатлардан омон чиққан, – теварак-атрофдаги ғарибу ғураболарни кўрсатиб, – мана шу қора кўзларни би-и-ир меҳмон қилайлик.

– Хотамтойлик мана бундай бўлади. Яшасин хотамтойлик! – дейди Шайхзода.

– Қойил-е! Жамшид ҳам сизчалик Хотамтой бўлмаган! – дейди Миркарим Осим.

– Базми Жамшид деганлари шунақа бўлади ўзи! – дейди Фафур Фулом.

У Ойбекнинг саховатидан таъсирланиб, жўшиб, теварак-атрофда ўтирган кишиларга қараб, дейди:

– Биродарлар! Эшитинг! Бугун Ойбек акангизнинг Хотамтой бўлган кунлари! Яхши одамлар учун мана шу ичимликдан текинга ўз қўллари билан қуйиб бермоқчилар. Агар чарчаб қолгудек бўлсалар, ёнларида мана биз, аканг қарағайлар тайёр турибмиз. Кепқолинг, биродарлар, ўзим биринчи бўлиб бошлаб бераман!

Ёзги кинотеатрда намоёиш этилаётган фильмнинг узук-юлук овози эшитилиб туради.

«Ҳамза» театридан чанқаб чиққан артистлар бўлса керак, икки киши рақсга тушиб, хиргойи қилиб келади:

Биринчи киши:

*Бугун кўрмай кинони,
Эслаб Хайём, Синони,
Ичинг муздек пивони,
Ҳай, ёр-ёр, айланай.*

Иккинчи киши:

*Бугун кўкдан тўлин ой
Атрофга сочар чирой,
Ойбегимиз – Хотамтой,
Ҳай, ёр-ёр, айланай.*

Иккаласи:

*Ойбегимиз Хотамтой
Хай, ёр-ёр, айланай.*

Кружка кўтариб келаётган кишиларнинг шодон кийкириклари...

Урушнинг бошланишини акс эттирган кино кадрлари. Самолётларнинг бомба ташлаётган овозлари. Вайрон бўлаётган шаҳар ва қишлоқлар тасвири.

СУХАНДОН: Минглаб кишиларни ўз домига тортган 37-йилдан кейин халқ эндигина эркин нафас ола бошлаган бир пайтда инсоният тарихидаги энг даҳшатли уруш – Иккинчи жаҳон уруши бошланди. Урушнинг дастлабки кунлариданок юзлаб хонадонларга «қора хатлар» оқиб кела бошлади. Юз минглаб болалар етим, юз минглаб аёллар бева, минглаб шаҳар ва қишлоқлар эса кимсасиз вайрона бўлиб қолди.

1942 йил. Эски шаҳар бозори.

Бозор олувчи ва сотувчилар билан тўла. Сотувчилар бир жойда турмай, ўз молларини мактаб, зич оломон орасидан ўтиб турибдилар. «Кеб қолинг, чиройли этик, пишиқ этик», «Калиш-маҳсининг яхши-си бор», «Гимнастёрка, кимга керак гимнастёрка?», «Пичок керакми, ханжар керакми?», «Примус бор, примус!», «Безгакнинг дориси! Безгакнинг дориси!», «Устара бор, устара!», «Писта чақинг, писта!» деган турли-туман овозлар.

Ойбек бир сотувчидан сўрайди:

– Ёғ бозори қаерда, онахон?

Онахон:

– Ёғ бозори тепада.

Ойбек олувчилару сотувчиларнинг калин қатори оша тепалик сари талпинар экан, бир бечорахол аёлнинг қаршисидан чиқади.

Аёл:

– Мулла ака, гилам керак эмасми? Шу гиламчани олинг.

Ойбек:

– Синглим, кеннойингиз ёғ олиб келинг, деганди...

Аёл:

– Ёғ олмоқчиман, денг, – йиғлаб юборади.

Ойбек:

– Йиғламанг, синглим, нега йиғлайсиз?

Аёл йиғи аралаш:

– Болаларим ёғнинг нима эканлигини эсдан чиқариб юборишди, мулла ака. Ҳали ҳам ёғда овқат қилишадими?..

Ойбек:

– Нега қилишмасин, синглим?

Аёл йиғлаб:

– Болаларнинг адасидан «қора хат» келган. Боқишга ноним, сотиб олишга пулим йўқ. Уйда мана шу гиламча қолди, холос. Шуни сотсам, бир-икки кун болаларим очлик азобидан қутулган бўлармиди. Шу етим болаларим ҳурмати, «қора хат»и келган отаси ҳурмати, жон мулла ака, шу гиламчани сотиб ола қолинг.

Ойбек кўзларида пайдо бўлган ёшни аёлга билдирмай, тескари қараб артади. Қўлидаги бор пулни аёлнинг қўлига тутқазиб:

– Гиламча ҳали ўзингизга керак бўлади, синглим. Мана шу пул мендан сизга озгина ёрдам бўлсин. Олинг!

Аёл:

– Йўк, пулингизни олмайман. Текин пул топишга одатланган эмасман, мулла ака! Гиламчани сотиб олинг, дуо қиламан. Бошингиз омон бўлсин, фарзандларингиз илоҳи етимлик азобини кўрмасин, мулла ака!

Ойбек гиламчани олиб, бозор ичидан урилиб-сурилиб чиқиб кетмоқда.

Аёл овози:

– Барака топинг, мулла ака! Илоҳи сизга ўхшаган саховатли одамларнинг боши тошдан бўлсин!

Ўша куз кунларидан бири. Ойбекнинг Ишчилар шаҳарчасидаги хонадони.

Эшик кўнғироғи чалинади. Аммо меҳмон эшик очиклиги боис уч-тўрт қадам юриб келади. Кўнғирок овозини эшитган Зарифахоним (энди бу ажойиб аёлни Зарифахоним деяйлик) меҳмонни узоқдан кўриб:

– Кўнғирок чалмай киравермайсизми, Миркарим ака? Келиб юрган уйингиз. Қачонгача тортинасиз? – дейди.

– Ойбек уйдами? – секин сўрайди меҳмон.

– Уйдалар. Кираверинг. Кечаси билан ухламай ишладилар. Ҳали ҳам ёзиб-чизиб ўтирган бўлсалар ажаб эмас.

Зарифахонимнинг шу сўзларидан кейин меҳмон хона эшигини ийманибгина очади. Папирос тутунидан бўлак ҳеч нарса кўринмайди. Сўнгра:

– Ойбек, шу ердამисиз? – деб сўрайди у аста.

Эшик очилиши билан хонага куёш нури кириб келади. Бун кўрган Ойбек ҳайратланиб:

– Миркарим, сенмисан? Кун чикдими? – сўрайди.

– Кун чиқиши ҳам гапми! Офтоб найзага келган!

– Бун қара-я, ишлаб ўтириб, тонг отганини ҳам билмай қолибман.

Дўстлар самимий кўришишади.

Бир оздан сўнг Зарифахоним дастурхон ёзиб, уларни меҳмонхонага таклиф этади.

– Ҳали ҳам тунни тонгга, тонгни тунга улаб иш-
лаяпсизми, Ойбек? Бундай иш йўсинига темир ҳам
чидамайди. Ўзингизни аянг, (*секингина*) Абдулла
ака, Чўлпон акалар ёзиб улгурмаган асарларни ёзиш
сизнинг гарданингизда. Шунинг ёдда тутинг, дўстим!

– Шунинг учун ҳам қаттиқ ишлашимиз керак,
Миркарим, бу омонат дунёда.

– Абдулла ака ёзда деҳқончилик қилиб, фақат
қиш ойларида асарларини танчада ўтири-и-иб ёзарди.

– Ким билади дейсан. Агар Абдулла ака... –
қандай ифодалаш лозимлигини ўйлаб, – бу дунёнинг
бевафолигини билганида ёз ойларида ҳам қаламини
қўлдан туширмай ишлаган бўлармиди.

Миркарим Осим елка қисиб қўяди.

Ойбек:

– Эрта-индин фронтга бораман. Ўзбек жангчила-
рига совға-салом олиб борадиган делегацияга қўшиб
қўйишди мени. Кетгунимга қадар «Навоий»ни қўлдан
чиқарсам, деган ниятим бор. Ким билади, ўт-олов
ичига бораман...

– Чакки қияпсиз, Ойбек. Одамлар фронтдан ко-
чишни ўйласа, сиз фронтга талпинасиз. Худди фронт-
га борганингизни кўриб, Гитлер икки қўлини мана
бундай қилиб кўтарадигандек.

Кулишади.

– Ёшсан-да, Миркарим, қисқа ўйлайсан. Биз шу
уруш ҳақида Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» рома-
нига ўхшаган асарларни ёзишимиз керак. Уруш май-
донида жон бериб жон олаётган жангчиларимиз жа-
соратини авлодларга биз ёзиб қолдирмасак, ким ёзиб
қолдиради?! Ҳали кўрасан, урушдан кейин рус ёзув-
чилари ўз миллатидан чиққан қаҳрамонларни кўкка

кўтариб, том-том романлар ёзади. Шунда тирик қолган жангчиларимиз биздан ўпқаланишмайдими? Ҳалок бўлганлари-чи?..

– Сизга бас келиб бўлмайди, Ойбек. Аммо Зарифахон...

– Нима Зарифахон?

– «37-йилдан аранг омон қолганлар. Айтинг, урушга бормасинлар. Шу ерда туриб ҳам уруш ҳақида асар ёзишяпти-ку!» – деяпти. Бундай ўйлаб қараса, гапида жон бор.

– Биламан, Миркарим, Зарифа: «Эрим фронтда ўлиб кетиши мумкин», деб чўчияпти. Ўзим ҳам болаларимни етим қилишни хоҳламайман. Аммо ёзувчининг халқ ва адабиёт олдида бурчи бўлади. Бурч! Шу бурч менга тинчлик бермаяпти... Кел, қўй, яхши гаплардан гаплашиб ўтирайлик, – Чой қуйиб узатади. – Балки радиода яхши концерт бордир.

Радионинг мурватини бурайди.

РАДИО ОВОЗИ. ...Жангчиларимиз Москва остоналарида душманнинг кўп сонли ва яхши қуролланган қисмларига қарши қаҳрамонларча курашиб...

1943 йилнинг февраль ойи.

Ойбек Воронеж яқинидаги кичик бекатларнинг бирида ҳарбий ва ноҳарбий кишилар билан тўла поезддан тушади.

РАДИО ОВОЗИ. ...бир неча километрга чекинишга мажбур бўлдилар.

Ойбекнинг кўзи вокзалдаги устунлардан бирига ўрнатилган радио карнайига тушади.

РАДИО ОВОЗИ. ... Бошқа фронтларда айтарлик ўзгариш бўлмади.

Вайрон бўлган шаҳар харобалари. Бузилган уйлардан бирининг омон қолган мўрконидан кора дуд буркиб турибди.

Аёзли ва дудлардан хиралашган кун. Дорга осилган, ерда ўлиб ётган кишилар, мажақланган қуроляроғлар... Даҳшатли сукунатни олисдаги портлашлар овози ўқтин-ўқтин бузиб туради.

Юриб кетаётган Ойбекнинг совукдан ва уруш даҳшатларини кўриб титраган овози:

*...Қошлар, киприклар қирон –
Юраман ҳушсиз, ҳайрон.
Қорним оч, эсга келмас
Халтамдаги гиштдек нон.*

*Куйган уйларда увлар
Қиш қуюни бетиним.
Танҳо кезаман. Йиғлар
Юрагимда ватаним.*

Шу пайт Ойбекдан бир оз нарига снаряд келиб портлайди, еру кўк олов ва тупроқ гирдобиди қолади.

Қоронғилик.

Бир оздан кейин телефон овозлари эшитилади:

– Алло, алло! Зарифа, бу менман!

– Алло, алло! Эшитилмаяпти. Ойбек ака (*йиғи овози*), сизмисиз?

– Алло, Зарифа!

– Алло, алло! Ойбек ака (*яна йиғлаб*), мен сизни эшитмаяпман. (*Йиғи аралаш.*) Соғ-саломатмисиз? Бизлар ўлиб бўлдик-ку! Артистлар келганига икки ой бўлди. Сиз қаерда қолдингиз? (*Йиғлаб.*) Тирикмисиз?

– Алло, алло, Зарифа, мен Москвадаман!

– Алло, нима деддингиз?

– Ваше время кончилось. Разъединяю...

– Алло...

Тин-тин-тин...

1945 йил, 9 май. Ойбек хонадони. Оқшом.

Олисдан Ғалаба куні шарафига отилаётган мушаклар овози эшитилиб, радиодан тантанали муסיқа шалоласи шодон оқмоқда.

Ойбек гулзор орасида юриб, бир дона қизил гулни узади-да, уни қизи Гулранг кўтариб келаётган гулдонга солади.

— Адажон, яна гул узамизми? Бугун байрам. Гулдон тўла бўлса, одамнинг баҳридили очилади, — дейди Гулранг.

— Йўқ, қизим. Бу гулни атаган жойим бор.

Ойбек, унинг ортидан қизи секин-аста ижодхонага кирадилар. Ойбек ёзув столининг чеккасида турган снайпер йигитнинг расми ёнига гулдонни қўяди.

— Бу, фронтда қаҳрамонларча ҳалок бўлган ўзбек йигити. 96 та душманни отиб ўлдирган. Мен фронтда унга бағишланган шеъримни ўқиб берганимда, раҳматли хурсанд бўлганидан шу расмни менга ҳадя қилган эди.

Ойбекнинг кўзида бир-икки ёш томчилари пайдо бўлади.

— Адажон, йиғлаяпсизми?

— Йиғламай бўладими, қизим! Ўлик жангчиларимиздан пайдо бўлган тепаликлар эсимга тушиб кетди. Ғалаба уларники! Биз бу Ғалабага заррача ҳам ҳисса қўшмаганмиз!

Шу пайт Зарифахонимнинг чакирган овози эшитилади:

— Гулранг, адангни олиб чиқ! Ош сузаяпман. Омонбек, укаларингни топиб кел. Ҳали ҳам кўчада ўйнаб юришганга ўхшайди.

Ойбек қизи билан етаклашиб меҳмонхонага киради. Дастурхон тўкин бўлмаса ҳам, яхшигина безатилган. Бир зумда оила жам бўлади. Ойбек графиндаги мусалласдан ўзининг ва Зарифахонимнинг

биллур кадахларига куяди. Зарифахоним болаларнинг биллур жомларига лимон ичимлигини куя туриб, Ойбекка қарайди. Ойбек кадах кўтариб, дейди:

– Голиблар учун! Ҳалок бўлган ва жанг майдонларидан тирик қайтган голибларимиз учун!

Зарифахоним адибнинг сўзини давом эттириб:

– Ғалаба учун! Бундан кейин уруш деган балони кўрмаслик учун! – дейди.

Шу пайт эшик қўнғироғи жиринглайди.

Зарифахоним:

– Омонбек, чик, хат-пат келганга ўхшайди.

Омон чиқади. Ойбек ва Зарифахоним биллур косаларни яримлатиб, энди қошиқни ошга ботирганларида, Омон қайтиб келиб, дейди:

– Адажон, сизни бир ҳарбий киши чақиряпти.

– Уйга таклиф қилмадингми? Яхши одам ош устига келади.

– Рус киши.

Ойбек билан изма-из Зарифахоним ҳам ҳовлига чиқади.

Ойбек ҳарбий кишини кўриб, ранги оқариб кетади.

– Что случилось?.. В такой час.., – дейди у ҳарбийга.

– Извините, Муса Ташмухамедович. Понимаю, в такой день... Но... велели привести вас.

Ойбек ранги оқарган ҳолда:

– С вещами?.. – деб сўрайди.

– Не думаю. Все-таки праздник.

Зарифа Ойбекни кучоқлаб олади:

– Юбормайман! Кимнинг сизда иши бўлса, ўзи келсин! (*Офицерга қараб.*) Что вы себе позволяете!.. В такой день...

– Успокойтесь, Зарифа Саиднасыровна! Возможно, нарком хочет с ним поговорить о литературных делах. Айбек ведь руководитель Союза советских писателей Узбекистана.

Ойбек бир оз ўзига келади.

– Майли, Зарифа, байрамни давом эттириб туринглар. Мен бирор соатда қайтиб келаман. Хавотир олма.

Ойбек офицер билан чиқиб, «ЭМКА» русумли машинага ўтиради.

Тошкент кўчаларининг машина деразасидан кўринишлари.

Машина ички ишлар идораси олдига келиб тўхтади.

НКВД бошлиғининг қабулхонаси. Ойбекни олиб келган офицер қабулхона котибига:

– Доложите наркому: задание выполнил.

Котиб комиссарнинг олдига кириб кетади. Сўнг чиқиб, офицерга:

– Вы можете идти. А вы (Ойбекка) посидите. Вот вам газеты, почитайте.

Ойбек девордаги соатга қарайди: кечки 7:05.

Соат «чик-чик»лари.

Девордаги соат: 8:05.

Ойбек безовталанади.

Зарифахоним соатга қарайди: 8:05. Безовта бўлиб у ёқ-бу ёққа юради. Болалар ҳам, ўзи ҳам овкатга яқинлашмайди.

Девордаги соат: 9:05.

Ойбек ўрнидан туриб, хонанинг бир чеккасида юра бошлади. Соат «чик-чик»лари. Ойбек қўлларининг бармоқлари асабий титрайди.

Зарифахоним соатга қарайди: 9:05. Шу пайт қаердандир пашша пайдо бўлиб, гиншиган товуш

чиқариб учади. Зарифахоним четрокдаги стул устида ётган газетани ғижимлаб, пашшани тутиб ўлдирмокчи бўлади. Пашша учиб кетади.

Девордаги соат: 10:05.

Ойбек котибга жаҳл билан:

– Разрешите, я позвоню Усману Юсупову. Скажу ему, что в НКВД Узбекистана работают...

Котиб:

– Вы не забывайте где находитесь!

Ойбек ғазаб билан бақиради:

– Это вы не забывайте ГДЕ находитесь!

Зарифахоним соатга қарайди: 10:05. У қўлидаги газетани ғазаб билан стол-стулларга уради. Газета йиртилиб, парча-парча бўлиб сочилади. Бу парчаларнинг биридан Сталиннинг кўзи, бошқасидан мўйлови, бошқасидан Ғалаба ордени... кўзга ташланади. Зарифахоним жаҳл устида ўзи сезмаган ҳолда бу парчаларни оёғи билан ғижимлаб ташлайди.

Шовқин-суронни эшитган НКВД бошлиғи эшикни қия очиб, ғазабланган Ойбекни кўради ва номига котибни қойийди:

– Как ты обращаешься, дурак, с членом ЦК, с руководителем писательской организации. (Ойбекка.) Заходите.

Ойбек халқ комиссари орқасидан унинг хонасига киради.

Комиссар стул елкасига илиғлиқ ички кийимга ўхшаш латтани олиб, хосхона сари йўл олади. Хосхона эшигини очиб, уни кимгадир узатиб қайтади. Сўнг Бухоронинг банорас тўнига ўралган ҳолда юмшоқ курсига ўтириб, Ойбекка жой кўрсатади.

Папирос тутатиб, дудини Ойбек томонга пуфлаб, сўзлай бошлайди:

— Как дела, председатель? Как настроение у ваших писателей?

Ойбек сўзламокчи бўлади, аммо нарком эшитишни хоҳламагандек ўрнидан туриб, дераза олдига боради.

Тунги Тошкент.

Бошлиқ деразадан шахарга караган ҳолда сўзлайди:

— Пришла долгожданная Победа! В эту Победу мы, чекисты, внесли большой вклад, большо-о-ой вклад. Победили врага! Внешнего врага, конечно. Но внутренние враги все еще живут (*Ойбекка яқинлашиб.*) Таких немало и среди писателей, которыми ВВ руководите. А вы сидите спокойно, пока они, как ползучие змеи, не поднимут голову. Вам не хватает политического чутья, товарищ Айбек! (*Бир оз сукут қилиб.*) Вот я вас вызвал для того, чтобы вы, как советский писатель, как руководитель Союза советских писателей Узбекистана, помогли нам, доблестным чекистам.

Жавоб кутаётган кишининг назари билан Ойбекка қарайди.

Ойбек:

— Что вы хотите от меня?

— Чтобы вы совместно с партийной организацией составили список врагов Советской власти, (*Ойбекнинг хавотирланганини кўриб*) вернее, недоброжелателей.

— Я таких не знаю. Война показала, что писательская организация Узбекистана состоит только из писателей-патриотов.

— Перестаньте кривляться! Писать стихи о Родине — это одно, а думать о буржуазном рае — другое.

— Я верю в искренность любви и верности наших писателей к Родине, к Сталину.

Бошлиқ столни уриб, бакиради:

– Слушай, писака! Чтобы к завтрашнему утру у меня на столе был список врагов-писателей! Солидный список!! Понял?

Ойбек:

– Вы можете меня посадить, но я задание ваше не могу выполнить!

Бошлиқ урмоқчи бўлиб Ойбекка яқинлашиб келади.

1947 йил баҳори. Кенг лолазор дала.

Машина бепоён лолазор дала яқинига келиб тўхтайди. Машина ичидан адибнинг кенжа фарзандлари Бекжон, Гулранг ва Суюн қийқириб тушиб, ўша захоти лолазор бағрига ошиқадилар. Олисдан лола тераётган болаларнинг:

*Лолалар, гул-лолалар,
Қип-қизил шалолалар,
Ойижонимга сизни
Терамиз биз, болалар.*

*Лолалар, гул-лолалар
Олов бўлиб ёналар.
Дадажонимга сизни
Терамиз биз, болалар,*

деб ашула айтаётгани эшитилади.

Ҳайдовчи билан Омон машина юкхонасидан шолчаю кўрпачаларни тушириб, жой хозирлашади. Ойбек бир кўлида термос, бир кўлида болалар коптоғини кўтарган ҳолда гўзал манзарани томоша қилади. Сўнг кўрпача устида ёнбошлаб, теварак-атрофга сук

билан қарайди. Зарифахоним бир кўлида дутор, бир кўлида қандайдир тугун кўтариб, Ойбек қошига келади.

Зарифахоним:

– Кўклам кунлари Туркистонга бораётганимда шу лолазор далани кўриб, ҳар сафар хавас қилардим. Қани энди севимли ёрим, бир-биридан ширин фарзандларим бўлса-ю, шу ерларга келиб, лола сайли қилсак, ором олсак, деб орзу қилардим.

– Чиндан-да гўзал жой, Зарифа! Бундай оромбахш жойларимиз кўп. Уларни кўриб, жаннатмонанд юртда яшаётганингдан ғурурланиб кетасан, киши. Қани энди сенинг ҳам, менинг ҳам ишимиз озайиб, болаларни шундай жойларга тез-тез олиб келсак...

Зарифахоним бирор юмушни мўлжаллаб кетмоқчи бўлади.

– Ўтир, дам ол! Қолган ишни болалар қилишади. Роса чарчадинг. Сен бечоранинг бошингга не кунлар тушмади. Ҳеч нарсага парво қилмай, бир институтдан иккинчисига елиб-югуриб ишладинг. Минглаб шогирдларинг бор. Биринчи ўзбек аёл рассоми ва кимёгар олимаси сифатида тарихда қоласан. Бу, катта гап.

– Академик-адибнинг рафикаси бор-йўғи фан номзоди бўлганига ор қилмасангиз бўлди.

– Нега ор қиларканман. Мен сен билан бир умр ифтихор қиламан. Сен бўлмаганингда, «Қутлуғ қон»ни ҳам, «Навоий»ни ҳам ёзмаган бўлармидим. «Ёзинг», деб қистаб-никтаб турдинг.

– Фадеев: «Зарифани Москвага, докторантурага юборинг», деганди. «Хўп», деганингизда, фан доктори бўлиб келган бўлармидим.

– Ҳозир ҳам унча-мунча фан докторидан кам эмассан. Академикнинг хотинисан. Мени ака-демик дейишса, сени ҳамма опа-демик, дейди.

Зарифахоним кулади, унга қўшилиб Ойбек ҳам кулади.

Ойбек:

– Кел, яхшиси, дотор чертиб, бирор ашулангни айт.

Шу пайт даста-даста лола кўтариб, болалар келишади. Улар қўлларидаги гулдасталарни ота-оналарига бериб, уларни кучоклаб ўпишади.

Ойбек:

– Раҳмат, юлдузчаларим. Биз чол-кампириларни кўп хурсанд қилдинглар.

Зарифа опа:

– Нега энди чол-кампири бўларканмиз? Айни кучга, ақл-заковатга тўлган пайтимиз.

Болалар чувурлашиб:

– Ойижоним кампирмаслар! Сиз ҳам, дадажон, чолмассиз. Чолларнинг оппоқ соқоли бўлади.

Ойбек:

– Ҳазиллашдим, қақилдоқлар. Ойижонинглар ҳали ҳам 18 ёшли, орзу-ҳавасли қиз. (*Зарифахонимга.*) Қани, болаларнинг ойижониси, ашулангизни бошланг.

– Нимани айтай?

– Яхшисини.

Зарифахоним дотор чертиб, ашула айтади.

Ойбек хаёлида ёшлик йиллари жонланади.

Хиёбон. Окшом. Ойбек ва Зарифа куюк дарахтлар тагидаги таниш «скамейка»га бориб ўтирмоқчи бўладилар. Шу пайт кўзлари ўтиргич суянчиғига ўйиб ёзилган сўзларга тушади: «ОЙБЕК+ЗАРИФА». Бу сўзлар тагида уларнинг қисқартмаси ҳам бор: «ОЙЗАР», деган.

Ойбек:

– Ҳа, шайтонлар, ҳали тўхтаб туринглар! – дейди.

Сўнгра бунга эътибор бермай ўтириб, Зарифани энди бағрига босмоқчи бўлганида теварак-атрофдан тенгдошларининг «Ойзар», «Ойзар», «Ойза-а-ар» де-

ган сўзлари худди ашуладек жаранглаб кетади. Зарифа уялиб, қочади. Ойбек унинг ортидан «Зарифа, тўхта!» деб югуради.

Зарифахоним:

– Нимани ўйлаб қолдингиз?

Хаёл оғушидаги Ойбек сесканиб тушади.

– Ёшлигимизни эсладим. Ўша хиёбонни, ўша ўтиргични, синфдошларнинг ўша ҳазилларини.

– Ўшанда бирдан ёмғир ёғиб қолган эди. Роса увиганман.

– Ҳозир ҳам ёғадиган кўринади. Осмонда қора булутлар тўпланаяпти.

Ойбек шу сўзларни айтиб улгурмасидан, чакмоқ чақиб, момагулдурак гулдурайди. Кўклам жаласи бошланади. Болалар шодлиги чексиз. Ойбек билан Зарифахоним пана жой ахтаришга тушишади.

1949 йил. Ёз ойларида бири. Ойбек хонадони.

Зарифахоним икки-уч ҳафтадан бери тўшакбанд бўлиб ётибди.

Рус врачлари беморнинг қўлини ушлаб, қон томирига узоқ қулоқ солади. Бемор оғзини қошиқча билан очиб кўради. Ўпкасини эшитади. Берилган дориларга, хасталик варақасига кўз югуртириб чиқади-да, Ойбекка дейди:

– Больной нужен полный покой. Никаких таблеток. Накачали ее таблетками. Дайте на ужин кусок хлеба и пиялушку куриного бульона. А на утро тоже – кусок хлеба и пиялушку кислого молока. Попозже – яблоко и свежие фрукты. Только немного. Утром навещу.

Врач портфелини олиб, бемор билан хайрлашади ва йўлакка чиқади.

– Дорогой Айбек, – дейди у шифокорга нажот-талаб кўзлари билан қараб турган Ойбекка, – диагноз, поставленный Азизом Максудовичем, верный. Методика лечения тоже... верная. Но... как видите, больная день ото дня, как свеча, угасает.

– Доктор, скажите правду, есть надежда на выздоровление? Уже три недели, как она...

– Надежда умирает последним. Будем надеяться на чудо, дорогой Айбек, на чудо.

Ойбек боши айланиб, деворга суяниб қолади.

Врач:

– Что вы, что вы! Будьте мужчиной. Ваше такое состояние перейдет и в вашу супругу. А это очень не желательно. Ох, как не желательно.

Врач сомон шляпасини бошидан олиб, хайрлашиб кетади. Ойбек ўзини ушлаб олиб, бир неча дакиқадан сўнг Зарифахонимнинг олдига киради.

Зарифахоним:

– Дўхтир нима деди? Узоқ гаплашиб қолдингиз.

Ойбек:

– Хавотир олманг, хотинингиз отдай бўлиб кетади, – деди.

– Ишонмайман.

– Ишон, Зарифа, ишон! Сен тезда соғайиб кетасан!

– Айтганингиз келсин, илоҳим.

– Биласанми, Зарифа, аввалги табиблар хастанинг тезроқ соғайиши учун «Наво» куйини тавсия этишган. Созандалар хаста ётган хонага кириб, шу куйни чин кўнгилларидан ижро этганларида, ундан хаста руҳига малҳам бўлувчи садолар таралар экан. (*Бир оз сукут қилиб.*) Мен бир пайтлар сенга Ҳумоюн Мирзонинг бедаво хасталикка чалинганини айтиб берган эдим. Бобур Мирзо севикли ўғлини қандай машҳур табибларга кўрсатмасин, хастанинг аҳволи кундан-кунга оғирлашган. Шунда у ўғлининг атрофида уч бора ай-

ланиб: «Эй, қудратли парвардигор! Бу дунёдаги ҳар бир жонзотга жон бағишлайдиган ҳам, жон оладиган ҳам ёлғиз ўзингсан! Ҳумоюн Мирзо – менинг бу дунёдаги бирдан-бир умидим. Мендан кейин ишларимни давом эттирадиган ҳам шу фарзандим бўлади. Шунинг учун унинг хасталигини менга бергин-у, менинг саломатлигимни унга ато эт!» – деган-да, сўнг тиловат қилган. Шундан кейин Ҳумоюн Мирзо ҳеч нарса кўрмагандек соғайиб кетган.

Ойбек кўшни хонага чиқиб, патефон олиб киради. Патефонга «Наво» куйи ёзилган лаппакни кўяди. Хонага мумтоз халқ куйининг латиф садолари оқа бошлайди.

Ойбек хаста хотини атрофида уч маротаба айланиб, кўкка қараб муножот қилади: «Эй, қудратли парвардигор! Бу дунёдаги ҳар бир жонзотга жон ато қиладиган ҳам, жон оладиган ҳам ёлғиз ўзингсан! Зарифа турмуш ўртоғимгина эмас, суянган тоғим азиз фарзандларимнинг меҳрибон онаси, хонадонимнинг фариштаси бўлади. Шунинг учун ҳам сендан унинг хасталигини менга бериб, менинг саломатлигимни унга бағишлашингни сўрайман!»

Шундан кейин Ойбек пичирлаб тиловат қилади.

Нима учундир ёз ойи бўлишига қарамай, оний чакмоқ чақиб, кутилмаганда шиддат билан ёмғир ёға бошлайди.

Биз чакмоқ ва ёмғир товушлари оша Зарифахонимнинг ётган жойида, «Йўқ, йўқ, нималар деяпсиз! Бас қилинг!» – деган сўзларини эшитамиз.

1951 йил, апрель.

Ойбек билан Зарифахоним шаҳар кўчалари бўйлаб машинада кетишмоқда.

Бир маҳал Зарифахоним йўлкада кетаётган бир кишини кўриб қолиб, ҳорғин ҳолда кетаётган адибдан сўрайди:

– Анави киши ким эди, танийсизми?

– Қайси?

– Хув, йўлкада кетаётган. Ориққина киши.

– Танимайман.

– Уюшмаданман деб келганди кеча. Киритмай, тўғри қилган эканман. Газетага ўраб олиб келган гилосини бўшатсам, шу газетада «Навоий» романи «оқ калтак-кўк калтак» қилинган экан. Бу ифлоснинг мақсади шу тухматномани сизга кўрсатиш бўлган.

– Қўявер, эътибор берма. Буни унга бошқалар ўргатган.

– Кимлар?

Ойбек жавоб бермайди. Унинг кўз олди қоронғилашиб, хаёлида сўнгги ойларда кечаётган воқеалар жонлана бошлайди:

Мажлисда масъул лавозимдаги рус аёлларидан бири қўлини пахса қилиб гапирмоқда:

– Известный писатель Айбек дошел до того, что даже не уплачивает профсоюзные взносы. Посмотрите его профсоюзную карточку. Во дворе февраль, а он даже за январь месяц не платил взносы!..

Қоронғиликдан Марказком минбаридан сўзлаётган котибнинг овози эшитилади.

– Ёзувчилар уюшмаси раиси Ойбек сиёсий ҳушёрлигини мутлақо йўқотди. Унинг таҳрири остида нашр этилган «Ўзбек поэзияси антологияси» ҳам, «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслиги ҳам сиёсий хатолар билан тўла...

Яна қоронғиликдан овозлар:

– Ойбек – миллатчи! Ойбек «Навоий» романида тожик ва қozoқ халқлари вакиллари камситиб, уларнинг салбий образларини яратган!

– Ойбек Покистонга борганида Афғонистондаги ватангадолар билан бирга ўша ерда қолмоқчи бўлган!..

– Ойбек Ёзувчилар уюшмаси раислигидан бўшатирилсин!..

Машина Ҳукумат боғига етиб келади.

– Ойбек ака, келдик, – дейди Зарифахоним.

– А, дарров-а, – хайрон бўлади адиб.

– Сиз хаёл денгизига фарқ бўлганингизда Ҳукумат боғи ҳам гапми, божангиз яшаётган Қаршига ҳам етиб борган бўлардик.

Кулишади.

Ойбек билан Зарифахоним машинадан тушишади.

Кўркам боғ. Дарахтзор.

Улар аста юриб, мухташам бино сари йўл олишади. Шинам йўлакдан ўтиб, люкс-хонага киришади. Сергей Бородин хотини Роза опа билан бирга Ойбек ва Зарифахонимни хуш кайфиятда кутиб олади.

Бородин Ойбек билан қучоқлашиб кўришар экан, дейди:

– Ассалом алайкум, Айбек Ташмухамедович! Я рад вас видеть живым и здоровым... (*Зарифа опага қараб.*) О, здравствуйте, Зарифаханум. Вы все цветете. Тыфу, тыфу, тыфу!

– Как приехали, Сергей Петрович! Я тоже очень рад нашей встрече. Как наши московские друзья? – сўрайди Ойбек.

– От имени ваших московских друзей я еще раз обнимаю вас, дорогой Айбек.

Ойбекни қулоқ ёзиб бағрига босади.

Ойбек билан Бородин қўлёзмалар ёйилган катта стол ёнига бориб жойлашишади. Зарифахоним билан Роза опа хонанинг бошқа чеккасидаги креслода ўтириб сухбат қуришади.

Қўлёзма варақлана бошлаганда кўзимиз «Ветер золотой долины» сўзларига тушади. Бородин билан Ой-

бек мазкур романни рус тилига таржима қилиш жараёнида туғилган савол ва масалалар атрофида узок суҳбатлашиб, нималарнидир қайд этиб борадилар.

Нихоят, Бородин қўлёзма солинган папкани ёпиб, дейди:

– Вот всё, дорогой Айбек! Теперь мы можем позволить себе отдохнуть. Тем более наши молодые друзья давно ждут нас в столовой.

Бородин Ойбекни, Роза опа эса Зарифахонимни қўлтиқлаб, ошхона сари йўл олишади.

Ошхонада бир оз қизиб олган Ҳамид Фулом, Шухрат, Туроб Тўла устозлар сари пешвоз чиқадиладар. Телевизордан мусиқа садолари янграб тургани учун биз уларнинг сўзларини эшитмаймиз. Меҳмонлар дастурхон атрофидан жой олишлари билан Ҳамид Фулом ўрнидан туриб, қўлда қадах кўтарган ҳолда дейди:

– Азиз дўстлар, Сергей Петровичнинг Тошкентга келишлари биз учун катта байрам. Мен Сергей Петровични москвалик ёзувчилар орасида ҳам, Тошкентда ҳам кўп кўрганман. Бу улуг зот қаерда ҳозир бўлсалар, ўша ерда яхши кайфият, яхши давра бўлади...

– Давай, Ҳамид, поднимем первый тост за Айбека, за гордость узбекской культуры! – Ҳамид Фуломнинг сўзини бўлади Бородин.

Ҳамма мамнун бир ҳолатда, ўрнидан туриб, қадах кўтаради.

Ойбекда қандайдир ўзгариш. У қўлини қадахга олиб боради-ю, уни ушлай олмайди. Зарифахоним бу ҳолнинг боисини тушунмай, Ойбекка аста дейди:

– Сергей Петровичнинг ҳурмати, озгина ичинг.

Ойбек жавоб бермайди.

– Нега индамайсиз? – сўрайди Зарифахоним.

Ойбек бошқа қўли билан оғзини кўрсатади.

– Нима килди? Нега гапирмаяпсиз?

– Ттт...лим.

Ойбек ишламай қўйган ўнг қўлини ушлаб ука-ламоқчи бўлади. Тили калимага келмайди. Зарифа-хоним дахшат ичида кичкириб юборади.

– Тез машина чакиринг! Ойбек хаста бўлиб қолди. Тили ишламаяпти! Эй, худо!!!

Хамма саросимада. Зарифахонимнинг сўнгги сўз-лари худди момақалдирок янглиғ акс садо беради.

Касалхона.

Ойбек каттагина палатада бир ўзи ётибди. Қошида Зарифахоним.

Зарифахоним:

– Дўхтирлар «Ойбек ака ором олсинлар», деб чиқиб кетишди. Энди ухланг. Хеч нарсани ўйламанг. Худо хоҳласа, (*кулиб*) отдай бўлиб кетасиз.

Зарифахоним ўрнидан турмоқчи бўлади. Ойбек кўзи билан «ўтир», дегандек ишора қилади. Зарифахоним ўтириб, Ойбекка қарайди. Ойбек: «Гапириб ўтир, мен ухламайман», демокчи бўлади.

Зарифахоним:

– Нимани гапирай?

Ойбек:

– Унн..

Зарифахоним:

– Тушунмадим.

Ойбек:

– Унн...

Зарифахоним бир оз ўйлаб, англагандек:

– Унсин холамними?

Ойбек «ҳа» дегандек ишора қилади.

Зарифахонимнинг ички овози:

– Ухлашдан кўрқяптилар... уйғонмаслигим мумкин, деб.

Зарифахоним ҳикоя қила бошлайди:

– Кунларнинг бирида Унсин холамнинг юраги уришдан тўхтаб, вафот этган. Қариндош-уруғлар чор атрофдан етиб келишган. Қий-чув. Маҳалла аҳли холамини тобутга солиб, кўтарай деб турибди...

...Унсин ўз тўшагида ухлаб ётибди. Шу пайт бир нуроний киши келиб, уни уйғотади:

– Қизим, туринг. Сизни Ҳазрат чақиряптилар.

Унсин нотаниш чолни кўриб, ўрнидан туради-да, зудлик билан кийиниб олади. У чолдан кимлигини, қаерга олиб бормокчи бўлганини сўрамокчи бўлади. Аммо тили калимага келмайди. Чол Унсиннинг қўлидан ушлаб, қоронғи кўчалару уйларнинг бузилган деворлари орасидан узок олиб ўтиб, ниҳоят, бир уйга етиб келади. Тўрда ўтирган ғоят салобатли Ҳазратга Унсинни кўрсатиб, дейди:

– Ҳазрат, мана, айтган қизингизни олиб келдим.

Ҳазрат Унсинга тикилиб қарайди. Сўнгра бошини чайқаб, чолга дейди:

– Хато қилибсиз, азизим. Тонг ёришмасидан дарҳол уйига элтиб қўйинг. Бу бечора қизнинг уволига қолманг тағин.

Чол Ҳазратга таъзим қилиб, яна Унсиннинг қўлидан етаклаб, бояги қоронғи йўллар билан уйига олиб келади.

Унсин ётиб ухлашда давом этади.

Зарифахоним:

– Унсин холам ташқаридан келган йиғи-сиғи овозидан уйғониб кетади... Орадан анча вақт ўтгандан кейингина холам ўзининг ўлиш ва тирилиш тарихини сўйлаб берган.

*Орадан бир-икки йил ўтган. Касалхонами ё
адибнинг уйими – номаълум.*

Деразага баҳор ёмғири урилиб, ҳовлида ўсиб
турган гуллар ва дарахтларни гоҳ кўрсатиб, гоҳ
кўрсатмай туради. Хаста Ойбек деразадан ҳовлига
қараган ҳолда кўлидаги копток билан ўнг кўлининг
мускулларини ҳаракатга келтирмоқчи бўлади.

Хонага Зарифахоним киради. Ойбек ёзган шеър-
ни олиб ўқийди:

*Хастамен... Фикрга, туйғуга тўлиб,
Ой менга ҳамқадам – сокин юрамен.
Соғайсам бир кун ёзамен тўйиб,
Ҳисларга қалбимни қўшиб ёзамен.*

Орадан яна бир неча йил ўтган.

Ойбек тунги кўчалар бўйлаб секин-аста қадам
ташлаб бормоқда.

Унинг ҳазин овози:

*Кечалар юрурмен телбадай ҳориб,
Бошимда ой борур – менга ҳамқадам.
Хаёллар учади машғалдай ёниб,
Тўйиб ёзажакмен бир кун соғайсам...*

Қора денгиз бўйлари.

Денгиз тўлқинлари асовланиб, соҳил сари ҳамла
қилмоқда. Бутун дунё худди шу денгиздан иборат-
дек гўё. Тўлқин устига тўлқин миниб, денгиз ўз
қудратини намоёиш этмоқда.

«Аве Мария»ни ёдга солувчи майин мусиқа оҳанг-
лари таралиб, тўлқинлар қўшиғи тинади. Бизнинг

назаримиз соҳилда пайдо бўлиб бораётган қандайдир кўринмас кишининг изларига тушади. Биз шу излар ортидан денгиз ёқалаб юрамиз.

Зарифахонимнинг овози:

– Ёдингда борми, Ойбек ёшлик йилларида сенга мурожаат этиб: «Эй, парвардигор, мен нима қилсам, ҳаётимни қандай қурсам, сенга манзур бўламан ва сен мушкул кунларимда мендан ўз марҳаматингни аямайсан?» деб сўраган эди. Шунда сен: «Эл-юрт учун куйиб-ёниб хизмат қилсанг, мен доим бошингни силаб юраман», – деган эдинг? Ойбек худди сен айтгандек яшади. Аммо сен унинг тили сўзлашдан, кўли ёзишдан қолганини кўриб туриб, уни аро йўлда ташлаб қўйдинг. Мана, ҳозир ҳам шу соҳилда унинг ёлғиз ўзи кетиб борапти».

Шу пайт Ғойибдан садо келади: «Йўк, Зарифаой! Мен Ойбекни ташлаб қўйганим йўк. Ҳозир ҳам мен у билан биргаман. Сен кўраётган бу излар унинг излари эмас. Булар, менинг изларим. Мен Ойбекни кўтариб кетаяпман, Зарифа!...»

1965 йил. Май ойининг сурурли кунлари. Ойбек хонадони.

Телестудия ходимлари камераларини кўтариб кириб келишади. Улар билан бирга Фотограф ҳам келган. Телережиссёр «хе» йўк, «бе» йўк операторга буйруқ беради:

– Камерани бу ерга ўрнатинг. Ойбек домланинг фарзандлари билан хонадан чиқиб келишларини оласиз. Бу, сюжетнинг энг охириги кадри бўлади.

Сўнг хона эшигини очади. Унинг овози:

– Зарифа опа, биз келдик!

Бирор жавобни кутмай, хонага кириб боради.

Меҳмонхона. Оромкурсида ўтириб, араб ёзувидаги қандайдир китобни ўқиётган Ойбек ўрнидан

туриб, телестудия ходимлари томон юра бошлайди. Бир гала неваралари қий-чув билан унинг кетидан эргашиб боришади. Адибнинг фарзандлари эса, қандайдир иш билан у ёқдан-бу ёққа югуриб юришибди.

Мўъжазгина столчага альбом ва фотосуратларни қўяётган Зарифахоним:

– Келдингларми? – дейди. – Биз ҳали тайёр эмасмиз. Бир оз сабр қиласизлар.

У қаёққадир чиқиб кетади.

Фотограф расмларни кўриб, манзур бўлганларини суратга олади. Ора-орада «Один момент!» деб хонада у ёқдан-бу ёққа юраётган фарзанд ва невараларни, Зарифахонимни, Ойбекни суратга олади.

Шу пайт ҳовлига нотаниш бир Қиз кириб келади. Кимнингдир шарпаси кўринаётган бўлса ҳам, ҳовли кимсасиз эди. У майин овоз билан чакиради:

– Ким бо-о-ор?

Ҳеч ким садо бермагач, яқин эшиклардан бирини очади...

– Мен Тошкент обсерваториясидан келдим, – дейди у адибнинг фарзандларидан бирига.

– Келинг, келинг! – таклиф қилади у меҳмонни, сўнг кичкиради: – Ойи, сизга келишипти!

Гулранг пайдо бўлади. У:

– Ойим бандлар. Келинг. Нима ишингиз бор эди?

Бояги Қиз:

– Мен Тошкент обсерваториясидан келдим! – портфелидан бир сурат чиқариб, дейди. – Биз номаълум самовий жисмни кашф этдик...

Шу пайт Зарифахоним пайдо бўлади. Гулранг:

– Ойи, булар Обсерваториядан келиптилар. Номаълум самовий жисмни топишти, – дейди у, кейин Қиздан сўрайди. – Шундайми?

– Худди шундай! (*Зарифа опага.*) Зарифа опа, мана, сурати!

Зарифахоним суратни кўлига олиб, ҳаяжон билан кўради.

Қизнинг овози:

– Биз бу номаълум юлдузни Ойзар деб атамоқчимиз. Шунга сиз билан Ойбек акадан рухсат олгани келдим.

Зарифахоним хурсанд бўлиб кетиб, кичқиради:

– Ойбек ака!

Сўнг Қизни бошлаб Ойбекнинг ҳузурига олиб киради.

Зарифахоним:

– Мана бу қизимиз хушхабар олиб келди. Улар янги юлдуз топишти. «Ойзар» деб аташмоқчи.

– Ой-ззар?! – ҳайрон бўлади Ойбек. – Сс-сиз ббу ссўзни...

– Ҳа, айтгандек, бу сўзни қаердан эшитгансиз? Бу сўзни фақат билим юртининг талабалари билишган, – сўрайди Зарифахоним.

Ойбек «ҳа, ҳа» деб тасдиқлайди.

– Менинг адам Ойбек ака билан билим юртда бирга ўқиган эканлар.

Ойбек ҳайратда.

– Ким? Ким сизнинг адангиз? – у қаттиқ ҳаяжонланганиданми ё тезроқ билишни истаганиданми равон сўзлаб юборади.

– Ойбекни кўрсанг, «Тентак»нинг қизиман, дегин, дердилар!

– Вой, «Тентак»нинг қизиман, де! «Тентак»ни-я! – уни бориб бағрига босади. Кўзига ёш олиб. – Ажаб, «Тентак»нинг қизи!!

– Исмлари нима эди? – сўрайди Зарифахоним Ойбек акадан.

Ойбек эслолмай, елка қисади. Қиз жавоб беради:

– Исмлари Танти бўлган. Тантибойвачча.

Зарифахоним:

– Тантибойвачча! «Қутлуғ қон»даги Тантибойвачча! – дейди қувониб. – Ҳозир ҳаётмилар?

– Яқинда оламдан ўтдилар, – кўзига ёш олади Қиз.

Ойбек ғамгин ҳолда юзига фотиҳа тортади.

– Айтгандек, сизнинг исмингиз нима, синглим?

Қиз тортиниб:

– Зарифа! – дейди, бир оз сукутдан кейин қўшиб қўяди.. – Акамнинг исми эса... Ойбек.

– Вой, «Тентак»-ей! – ажабланади Ойбек.

– Сиз болалигингизда ойни яхши кўрган экансиз, Ойбек ака! Адамнинг ҳикояларини эшитиб, сизнинг асарларингизни ўқиб, мен астроном бўлишни, ою юлдузлар илмини ўрганишни орзу қилгандим. Агар мен ҳам фанга номаълум бирор юлдузни топадиган бўлсам, уни «Ойзар» деб атайман деб юрардим. Мана, орзуимга ҳам эришиш олдида турибман!..

Телережиссёр улар суҳбатига қўшилиб:

– Ойбек ака! Сизга бағишланган телекўрсатувнинг муқаддимасини кўринг!

Телевизор экрани ёниб, Ойбек сурати пайдо бўлади. Сўнг бу сурат митти юлдузга айланиб, сер-юлдуз осмон бағрига кириб боради.

Бутун экранни юлдузлар билан мунаввар бўлган осмон эгаллаб олади. Сехрли мусиқа. Олис-олислардаги митти юлдузлардан бири живирлай бошлайди. У секин-аста катталашади.

Бояги Қизнинг овози:

– Ана Ойзар!

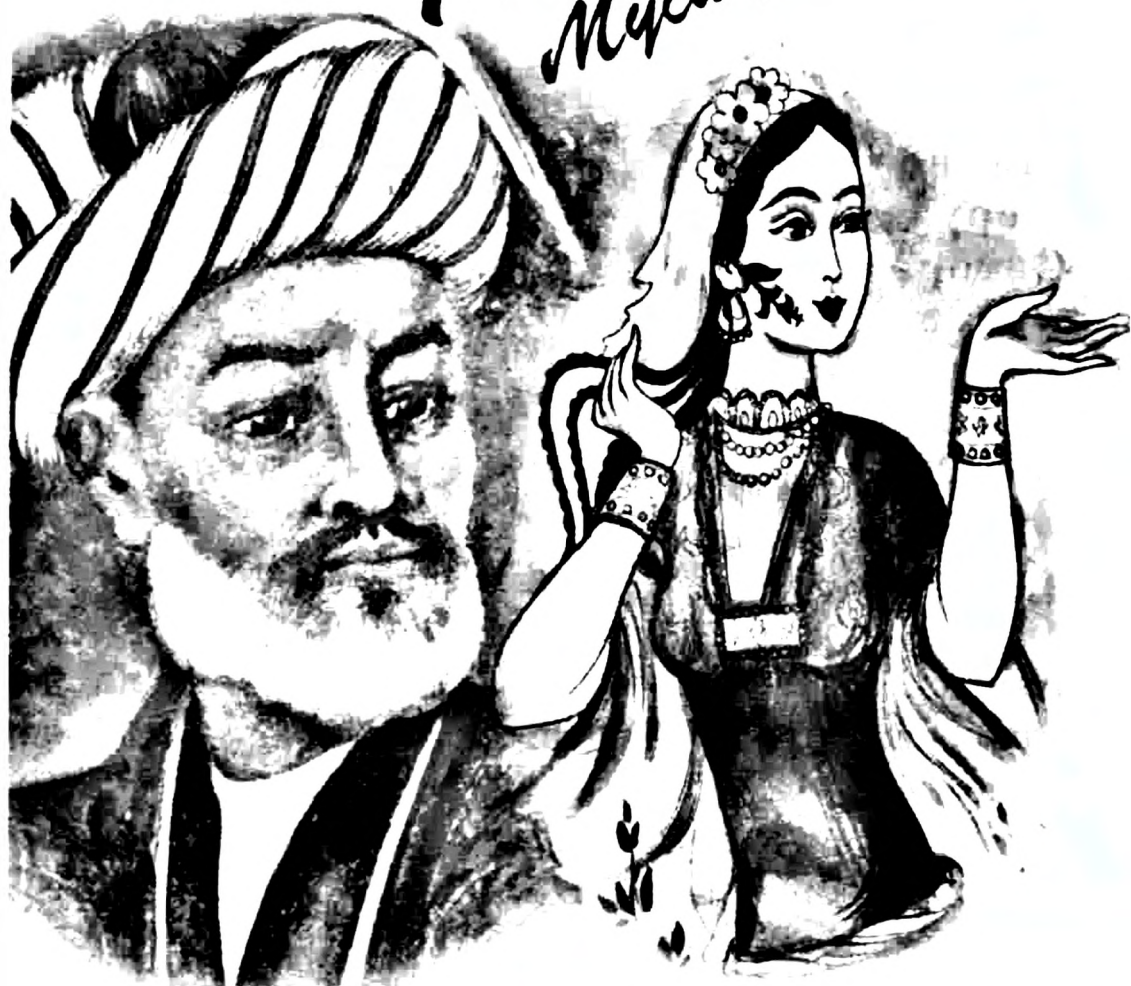
– Ассалом, Ойзар! Ассалом, муҳаббат ва саодат юлдузи!

Т а м о м

Тучи ва Навоий

Мусулмонӣ ғарма

**Халқ эртаги асосида 3 парда 11 кўринишли
муסיқали драма**

ИШТИРОК ЭТУВЧИЛАР:

Алишер Навоий – улуғ ўзбек шоири
Гули – Навоийнинг севгилиси
Хусайн Бойқаро – Хуросон подшоси
Жомий – Навоийнинг устози
Беҳзод – машҳур рассом
Дарвешали – Навоийнинг иниси
Солиҳ боғбон – Гулининг отаси
Бобо
Мажидиддин – вазир
Ҳарамоға
Сарвиноз
Гулноз
Шаҳноза
Феруза
Ситора
Анора

} Гулининг дугоналари

Сайилга чиққан чол ва аёллар, йигит ва
қизлар, мулозимлар, аслзодалар.

Муқаддима

Алишер Навоийнинг ижодхонаси. Куз. Хона де-
разаларидан Ҳирот атрофидаги заъфарон боғлар
кўриниб туради. Алишер Навоий ижод оғушида.
У бир зум ёзишдан тўхтаб, ўрнидан туради ва
қуёшнинг секин-аста ботаётганини маъюсона бир
ҳолатда кузатади.

Асарда Алишер Навоий ва Хусайн Бойқаро (Хусайний)
ғазаллари ҳамда халқ кўшиқларидан фойдаланилган. (Муаллиф.)

Навоий

Аста ўтиб йиллар карвони,
Етиб келди умр поёни.
Йиғиштириб зарҳал этагин,
Куз ўтмоқда куйлаб эртагин.
Дарахтлардан тўкилар барглар –
Ҳали Бехзод кўрмаган ранглар.
Тилла рангнинг минг хил жилоси,
Ҳар бирининг ўзга ибоси...
Куз – рангларнинг ўзар ўйини,
Ўраб кетар бизни қуюни...

(*Сукут.*)

Дарахтларга оқ исирғалар
Такиб, қиш ҳам ҳадемай келар.
«Қағ-қағ» дея келар қарғалар,
Аммо кетар не-не дарғалар.
Кетар оқиб боғлар қурган ҳам,
Меҳнат қилмай даврон сурган ҳам.
Кетар шоҳ ҳам, гадо ҳам кетар,
Дунё чархи шундай ракс этар.
Умр оқар бир дарё экан,
Дунёи дун бевафо экан...

(*Сукут.*)

Мана букун соч-соқолим оқ,
Ҳасса сўрар куч кетган оёқ.
Кетса ҳамки белимдан дармон,
Кўнгил тўла бир олам армон.
Шунча яшаб, кечроқ илғадим:
Қалам – дўсту, амал-чи – фаним.
Фаним-амал бўлмаганида
Ёзар эдим, эвоҳ, камида –
Эрта тонгдан то тунга қадар
Яна шунча дурдона асар...
Йиллар ўтар, ўтар асрлар,
Келар янги-янги насллар.

Яшасам-да Жомий асрида,
Мен улар-чун ёздим аслида.
Асарларим уларга манзур
Бўлса, мен ҳам бўлардим масрур...

(Уфқ қизара бошлайди.)

Мен сингари кўзи тўла ёш
Тарк этмоқда ер юзин куёш.
Чаман бўлиб очилсалар ҳам,
Само бўйлаб сочилсалар ҳам,
Болалари – минглаб юлдузлар
«Бобом қани?» – дейдилар бўзлаб...
Куёш бобо боқийдир, ўлмас,
Нур сочишдан бир лаҳза толмас.
Толмас ерга ёғду сочишдан,
Меҳр билан бизга бокишдан.
Аммо биз-чи? Ундан нур олиб,
Наинки нур, ҳатто кўр олиб,
Ҳаёт олиб, чароғон бўлиб,
Дон-дун экиб, фаровон бўлиб,
Яшасак-да, уруш ва жанжал,
Чоҳ қазишлар кутмаган маҳал,
Ҳасад, иғво каби иллатдан
Бўлсак ҳамки ҳатто пўлатдан
Ажал келмай адо бўламиз,
Ширин жондан жудо бўламиз...

(Хаёлчан ҳолатда.)

Бўлмаганда ҳасад ва иғво,
Яшар эди у гўзал сиймо.
Гули билан саодат майин
Ичар эдик асло қонмайин.
Аллоҳга у айтиб шукрона,
Фарзандларга бўларди она.
Мен ҳам билмай на ғам, на кадар,
Бўлар эдим меҳрибон падар.
Бири булбул, бири гул бўлиб,
Бири жамбил ё сунбул бўлиб

Пайдо килур эдилар чаман,
Бизни этиб ўзига каманд...
Кани ўша мукаддас рўё,
Ўлмокдамен... уларсиз... гўё...

Шу пайт сахнанинг ҳар икки тарафидан
Навоий дostonларининг қахрамонлари
хушнуд мусика фонида навбатма-навбат чикиб ке-
ладилар.

Ширин

Мен Ширинман, сиз куйлаган киз,
Гулидан инк дарсин олган киз.
Сиз туфайли севдим Фарходни,
Фарходдайин олий бир зотни.

Фарҳод

Мен – Фарходни сиз яратгансиз,
Ширинни деб кўп бўзлатгансиз.
Етмасам ҳам Ширин васлига,
Мангу колдим севги фаслида.

Ширин ва Фарҳод

Сизнинг тўнрич фарзандларингиз,
Улуғ шоир, бизлар бўламиз.
Яшарканмиз биз китоб бўлиб,
Нур сочурсиз сиз офтоб бўлиб.

Лайли

Мен Лайлиман, сизнинг кизингиз,
Мени ижод қилган ўзингиз.
Бу дунёга Мажнун-ла мени
Таништирган сизнинг сўзингиз.

Мажнун

Мен Мажнунман, Лайли ишқида
Адо бўлган, ўртанган жуда.
Лайли – менинг бахтим юлдузи,
Лайлисиз – мен мажнуннинг ўзи.

Лайли ва Мажнун

Сиз бизларга ато этиб жон,
Яратдингиз ўлмас бир достон.
Беш достондан иборат «Хамса»
Бамисоли гўзал бир бўстон.

Дилором

Мен Дилором...

Баҳром

Мен эса Баҳром...

Дилором

Мен муҳаббат боғида гулман....

Баҳром

Мен шу гулга ошиқ булбулман...

Меҳр

Мен «Сабъаи сайёр»дан... Меҳр.

Суҳайл

Мен Меҳрга ошиқ Суҳайл...

Меҳр

Мен бахтлиман Сиз берган номдан...

Суҳайл

Мен ичаман у тутган жомдан.

Дилором ва Бахром

Бизга ҳаёт бағишлаган Сиз,
Ишқ ўтига ташлаган ҳам Сиз..

Меҳр ва Суҳайл

Таъзим қилиб айтамиз: Устоз,
Сиз туфайли яшаш қандай соз!

Бир гуруҳ қизлар

Биз Гулининг дугоналари,
Гулпораю дилпоралари.
Биз яшаймиз ғазаллар бўлиб,
Ғазал ичра гўзаллар бўлиб.

Ҳаммаси

(қуйлашади)

Дуру гавҳар бўлсак агар, Навоий – уммон,
Ситоралар бўлсак агар, Навоий – осмон.
Осимондан ёғду сочсак биз, ситоралар,
Гулипоралар,
Навоий ва Гули яшар дунёлар қадар.

Фарзанд бўлсак Навоийга, у эрур падар,
Падарда йўқ, бизда ҳам йўқ ғам-ғусса, қадар.
Осмондан ёғду сочсак биз, ситоралар,
Гулипоралар,
Навоий ва Гули яшар дунёлар қадар.

Бўлсак агар ишқ-муҳаббат, меҳр тимсоли,
Юракларга олов сочган сеҳр тимсоли,
Осмондан ёғду сочсак биз, ситоралар,
Гулипоралар,
Навоий ва Гули яшар дунёлар қадар.

БИРИНЧИ ПАРДА

Биринчи кўриниш

Наврўз айёми. Хиротнинг сайилгоҳ майдонларидан бири. Майдоннинг бир чеккаси – қабристон. Алишер иниси Дарвешали билан кириб келганида, ота-оналари қабрини зиёрат қилаётган йигит ва қизларнинг йиғи-йўқловлари янграб турган бўлади.

Аёл
(қабр олдида)

Олмадан отлар қилай,
Баргидан хатлар қилай.
Наврўз куни онажонимни
Ўлтириб ёдлар қилай.

Унинг йўқловига бошқа аёллар ҳам қўшилишади.

Ўйилсин ерлар, ўйилсин-о,
Ўртасидан бўлинсин-о,
Наврўз чоғи онажонгинам
Бойчечак бўлиб кўринсин-о.

Ўсмалар экким келоди-ё,
Баргини тергим келоди-ё,
Наврўз куни меҳрибонимни
Биргина кўргим келоди-ё.

Алишер Дарвешали билан онаси ётган мазор қошига келиб, икки қўлини кўксига қўйиб: «Ассалому алайкум, онажон», дейди, сўнг мазор атрофини хас-хашакдан тозалаб, тиловат қилади. Шу пайт мазорданми, осмонданми онасининг овози эшитилади.

Овоз. Мендан тез-тез хабар олиб турганинглардан миннатдорман, болаларим. Берган сутимдан

минг-минг розиман, Шерим. Умринг узок бўлиб, эл-юртнинг дуосини олиб яша. Аммо мени жаннат боғларида тинч яшасин, озор чекмасин, десанг, тезроқ уйлан, кўзим. Шу истагим сенга ҳам тегишли, Дарвешим. Бўйдоқлик аслзода йигитларга ярашмайдур. Фарзанд кўриб ота бўлмаган инсон бу дунёдан ток ўтур, изсиз-исмсиз ўтур. Ундайлардан ному нишон ҳам қолмайдур. Сиз, болаларимнинг каттасидан, илтимосим шул: жуфту ҳалолингни тезроқ топиб уйлан. Уйлан! Отангни куйдирма!..

Онанинг «Уйлан! Отангни куйдирма!» сўзлари акс садо бўлиб қайтади.

Бобо (*ўтаётиб*). Мархумларни зиёрат қилиб, улар руҳини обод қилган киши кам бўлмайдур. (*Алишерга.*) Боракалло, мулла йигит.

Алишер. Ташаккур, бобо. Бу қутлуғ ниятингиз ўзингизга ҳам ҳамроҳ бўлсин. Кўп яшанг, саломат бўлинг, бобо!

Бобо. Зийрак экансан, бўтам. Мен ҳам раҳматли отам билан онамни зиёрат қилиб, уларнинг дуоларини олишга умидвордурман.

Дарвешали. Айбга буюрмайсиз, бобо. Биз акам билан бу ерга тез-тез келиб турамиз. Аммо сизни бу сукунат оламида кўрмаган эрканмиз.

Бобо. Сен ҳам зийракликда акангдан қолишмайдурган кўринасан, бўтам... Мен ёшлигимда бир мудҳиш воқеа содур бўлиб, ота юртимни тарк этишга мажбур бўлганман. Якинда қайтиб келиб, ота-онамнинг муборак қабрларини зиёрат этиш шарафига муяссар бўлдим, жигарларим.

Алишер (*қизиқсиниб*). Сўрасам, айбга буюрмагайсиз, бобо. Қандай мудҳиш воқеа рўй берган эрди? Сизни ота юртини ташлаб кетишингизга сабаб бўлган золим ким эркан, билсак бўладурми?

Бобо. Сени зийрак десам, ҳамма нарсанинг тагига етишни истовчи йигит ҳам эркансан. Қиссахонлар, ғазалхонлар қавмидан бўлсанг керак, жигарим. Нима десам эркан, сенга? Айтай десам, достоним узун. Бир кечаю бир кундуз ҳам етмайдур. Гапнинг лўндаси шулки, ёшликда бўладурган савдо. Аммо ўша золим... *(пауза)* Ойбалдоқни дўқ-пўписа бирлан никоҳ куни олиб қочмаганида, ота юртимни тарк этмаган бўлурдим. Бечора Ойбалдоқ... Бир томони, золимнинг зулми, иккинчи томони, виждон азоби... Хуллас, ўзини ўзи осиб қўйипти. *(Эзилади.)* Золим бўлса, мени айбдор қилиб, орқамдан одам қўйган... Дунё борки, макр бор. Макр борки, маккор бор, жигарларим. Сизларни шундай маккорлардан Аллоҳнинг ўзи асрасин.

Алишер. Ташаккур, бобо. Сизни кўриб, мавлоно Лутфийни кўргандек бўлдим. Шу улур зот ҳам бизга эзгу истак билдирган эрдилар.

Дарвешали. Шояд сизнинг дуоингиз бирлан шундай золимлар бизнинг йўлимизда учрамаса ва бизнинг ҳаётимизни заҳарламаса.

Бобо *(ўзича)*. Оҳ, Ойбалдоқ! Ойбалдоқ!..
(Кетади.)

Иккинчи кўриниш

Сайилгоҳ. Ўйин-кулги авжида. Бир гуруҳ йигит ва қизлар ашула айтиб, ўйнамоқдалар.

Қизлар

Дойрани чалинг, жон момо,
Ўйинга тушсин қиз бола.
Қиз боланинг сочига
Ярашибди чучмома.

Йигитлар

Сомса ёпдик ялпиздан,
Омонлиғу сомонлиғ.
Юз наврўзни ўтказган
Момоларга берайлик.

Қизлар

Наврўз куни, қизларжон,
Ўсма баргин терайлик.
Сочга тақиб гулмаржон,
Қошга ўсма қўяйлик.

Йигитлар

Наврўз келди, ёз келди,
Турна келди, ғоз келди.
Ям-яшил чорбоғлардан
Булбулдай овоз келди.

Йигитлар ва қизлар

Наврўз келди, бу кеча
Пиширинг наврўз-ғўжа.
Ўжаси ширин момоларга
Берайлик бир жуфт жўжа.

Сайилгоҳга қиёфасини бир оз ўзгартирган Али-
шер билан Дарвешали кириб келишади.

Йигитлардан бири Гулини даврага тортади.

1-йигит

Гулгун эканми қўйлагинг,
Гулдай нозикми билагинг.
Наврўз келди, лайлак келди,
Айтгил бизларга тилагинг.

Қизлар: «Айт! Айт!» деб шодон қичқиришади.

Гули

Гулгун бўлса ҳам кўйлагим,
Нозик бўлса ҳам билагим,
Наврўзу лайлак келса ҳам,
Ҳеч айтмайман мен тилагим.

2-йигит

Сирлими шунча тилагинг?
Гулдай нозикми билагинг?
Нахот бир кафт ун тўкмайди
Минг битта кўзли элагинг?

Гули

Гулдай нозикдир билагим,
Минг кўзли бўлса ҳам элагим,
Дилимдаги дилимдадир,
Тилимга келмас тилагим.

3-йигит

Ширинми шунча тилагинг,
Биздан яширма билагинг.
Нахот бизга сир тўкмайди
Минг битта кўзли элагинг?

Қизлар ва йигитлар яна «Айт! Айт!» деб қичқиришади.

Гули

Гулдай нозикдир билагим,
Қизларга хос бор тилагим.
Аммо бир кафт ун тўкмайди
Минг битта кўзли элагим.

1-қиз. Гулининг тилаги...

Гули. Жим бўл, Сарвиноз!

2-қиз. Гулининг тилаги...

Гули. Жим бўл, Гулноз!

3-қиз. Гулининг тилаги...

Гули (*илтимос оҳангида*). Айланай, Феруза!

4-қиз. Гулининг тилаги...

Гули (*илтимос оҳангида*). Ўргулай, Шахноза!

5-қиз. Гулининг тилаги...

Гули. Тилингни тий, Анора!

6-қиз. Гулининг тилаги...

Гули. Тилингни тий, Ситора!

Қизлар

Гул-наврўз чечагида
Бир ГУЛ бор-е, ёр-ёр.
Бу гулдан баландроқда
Булбул бор-е, ёр-ёр.

Гул булбулга интизор,
Интизор-е, ёр-ёр.
Шояд БУЛБУЛ ҳам бўлса,
ГУЛга зор-е, ёр-ёр.

Гули (*чалгитмоқчи бўлиб*). Келинлар, қизлар,
яхшиси, баҳрибайт ўйнайлик.

Қизлар

Гул-наврўз айёмида
Тўйлар бўлсин, ёр-ёр.
Гулимизнинг уйига
Қўйлар келсин, ёр-ёр.

Гули дугоналарига аччиқ қилиб кетмоқчи бўлади.
Унинг шахдини кўрган қизлар Гулини қайтариб,
баҳрибайт ўйнашга тушадилар.

Сарвиноз
(куйлаб)

Не наво соз айлагай булбул гулистондин жудо,
Айламас тўти такаллум¹ шаккаристондин жудО.

Гули
(куйлаб)

Оташин гул гарчи зийнатдур жахон бўстониға,
Барқ урур ҳар ел учурғон барги булбул жониғаА.

Гулноз ва Сарвиноз
(куйлаб)

Анбари тар истамон юз узра холинг борида,
Кам кўринур янги ой мушкин ҳилолинг боридаА.

Феруза ва Шаҳноза
(куйлаб)

Англа жоноким, жафо қилмоққа топқунг йўк
киши,
Мен жафокашга нединким ўтди имкондин жафО.

Анора ва Ситора
(куйлаб)

Онча даврон бирла кўрдим аҳли даврондин жафо,
Ким кўзимга тўтиёдек бўлди жонондин жафО.

Гули
(куйлаб)

Оразин ёпғоч кўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч
куёШ.

¹ Такаллум – сўз айтмоқ.

Сарвиноз «Ш» ҳарфи билан бошланувчи байт-ни тополмай, хаёллаб қолади. Қизлар ўйинини четдан завқ билан кузатиб турган Алишер Сарвинозни хижолатдан қутқариш ниятида баҳрибайт ўйинига қўшилади.

Алишер
(куйлаб)

**Шоҳлар дарवेशи-ю дарवेशлар шоҳики бор,
Шоҳлиғ сурат анга, дарवेशлиғ сийрат анга.**

Хамма

**Шоҳлар дарवेशи-ю дарवेशлар шоҳики бор,
Шоҳлиф сурат анга, дарवेशлиф сийрат анга.**

Бегона йигитнинг баҳрибайтга аралашганини кўрган қизлар ўйинни давом эттиришни ҳам, эттирмасликни ҳам билмай, тараддудланиб колишади. Пайдо бўлган ноқулай вазиятни Гули биринчи бўлиб бартираф этмоқчи бўлади.

Гули
(куйлаб)

Ашк этиб сабрин уйин вайрону ҳар дам оҳ ила
Ул бузургнинг туфроғин барбод қилмоғдур ишиМ.

Қизлар бир-бирларига қараб, ҳамон хаёлланиб турганида Алишер улоқни олиб кетади.

Алишер
(куйлаб)

Минг жафо хар лахза кўрсам мен бир тараф,
 ул бир тараф,
 Ким кетар жонон учун жонимга хижрондин
 жафО.

Хамма

**Минг жафо ҳар лаҳза кўрсам мен бир тараф,
 ул бир тараф,
Ким кетар жонон учун жонимға хижрондин
 жафО.**

Гули
(куйлаб)

Одабийлик туфроғин берса фано елига чарх,
Оҳким, йўқдур киши аҳли вафодин хокроқ.

Алишер
(куйлаб)

Кўкрагимдур субҳнинг пирохон'идин чокрок,
Киприким шабнам тўкилгон сабзадин намнокроК.

Хамма

Кўкрагимдур субҳнинг пирохонидин чокрок,
Киприким шабнам тўкилгон сабзадин намнокроК.

Ўйин айни қизиб турган пайтда бир гуруҳ лола кўтарган йигит ва қизлар ашула айтиб, ракс тушиб кириб келадилар.

1 - қиз

Томларда ёна-ёна
Очилди гули лола.

1 - й и г и т

Гули лоламас у,
 Кўз ёш тўла пиёла.

¹ Пироҳон – кўйлак, ёқа.

2-қиз

Очилди гули лола
Томларда ёна-ёна.

2-йигит

Рақсга тушинг, ой қизлар,
Биз айтайлик тарона.

Йигитлар

Том устида пиёла,
Хей, лола,
Пиёламас, хей, лола,
Хей, лола.

Қизлар

Нари туринг, бўз бола,
Хей, лола,
Уёлади қиз бола,
Хей, лола.

Йигитлар

Том устида нелар бор,
Хей, лола?
Ўрдак билан ғозлар бор,
Хей, лола.

Қизлар

Ўрдак билан ғоз қолсин,
Хей, лола,
Душман кетиб, дўст қолсин,
Хей, лола.

Йигитлар

Югур-югур, мен турай,
Хей, лола.
Бошингни гулга ўрай,
Хей, лола.

Кизлар

Сенга келган балога,
Хей, лола.
Ўзим кўндаланг бўлай,
Хей, лола.

Дарвешали йигитлар сардорига яқинлашиб, унинг қулоғига шивирлайди. Сардор, ўз навбатида, кизлар онахонининг олдига бориб, унинг қулоғига нимадир дейди. Улар имоси билан йигит ва кизлар сахнани бўшатиб, Алишер билан Гулини ёлғиз қолдирадилар.

Учинчи кўриниш

Аввалги сахна. Гул-лолалар сочилиб ётган майдоннинг бир тарафида Алишер, иккинчи тарафида эса Гули туришибди.

Алишер. Баҳрибайтга моҳира эркансиз. Офарин! Лекин кўпроқ Навоийнинг ғазалларини ўқиган кўринурсиз. Мавлоно Лутфий, Атоийи, Саккокий янглиғ устоз шоирларнинг девонларига ҳам назар ташлагандурмисиз?

Гули. Отам борбон бўлсалар ҳам, ғазалхонликни кўп хуш кўрадурлар. Сиз айтган улуғ шоирларнинг девонлари ҳам бор, уйимизда. Лекин отамнинг Навоий ғазалларига бўлган меҳрлари бўлакча. Ана шу меҳр отамдан фақирага ҳам ўтган бўлса ажаб эрмас.

Алишер. Мен кўпроқ мавлоно Лутфийнинг дарё тўлкинларидек тошқин ғазалларига ошиқмен...

Гули (*унинг сўзини бўлиб*). Аммо сиз ҳам фақат Навоий ғазалларидан байтлар айтдингиз. Бунинг сабабини билсак бўладурми, доно йигит?

Алишер. Навоий ғазалларини зўр шавқ билан ўқиган санам олдида мендек ҳавасманд туфайли мавлоно Лутфийнинг шоҳ байтлари хижолатда қолмаслиги учун.

Гули (*айёрона*). Мен, бир факира, бунинг боисини бошқа нарсага йўйибмен, узр...

Алишер. Сир бўлмаса айтинг, нимага?

Гули. Бундан икки-уч йил илгари отам Боғи шамолдаги сайилга олиб борганларида бир гурух шоирларнинг ғазалхонлик қилганларини кўрган эрдим. Шунда отам ғазалхонларнинг сарвари бўлган навқирон йигитни кўрсатиб: «Ўша хушсурат йигит Алишер Навоий ҳазратлари бўладурлар!» – деган эрдилар. Сиз баҳрибайтга кўшилиб, дугоналаримни лол қолдирганингизда, ўшал кунни ва ўшал йигитни эсладим.

Алишер. Одам одамга ўхшайдур, гўзалим.

Гули. Кишининг, ҳатто машҳур шоир бўлса ҳам, ўз исмини яшириши камтарлик бўлмаса керак. Отам: «Камтар одам самимий бўлади», дейдурлар. Инсон қанчалик самимий бўлса, шунчалик камтар ҳам бўларкан... Биз, факираларга эътибор берганингиз учун миннатдормен. Хайр, улуғ шоир. (*Кетмоқчи бўлади.*)

Алишер (*тўхтатиб*). Агар Навоий эрканлигимни яшириб, сизни ранжитган бўлсам, минг бора узр сўраймен. Камина хизмат тақозоси бирлан кўпроқ сарой аъёнлари орасинда юрсам-да, дилим, кўнглим, фикрим ҳамиша сизнинг отангизга ўхшаган факиру фуқаролар билан доим биргадур. Зотан, аминманки, инсоният бойлар ва факирларга эмас, яхшилар ва

ёмонларга ажралур. Бой ва бадавлат кишилар орасида ёмонлар ҳам бўлганидек, факиру фуқаролар орасида ҳам шундайлари оз эрмас. Камина яхшиларнинг қулимен. Отангиз сизни шундай оқила ва орифа қиз айлаб тарбиялаган эрканлар, демак, у зот ҳар қандай ҳурмат ва иззатга муносибдурлар. Шундай табаррук кишига фарзанд бўлмиш сиз санамни ҳаёт йўлимда учратгани учун Оллоҳга минг бора шукроналар айтгум.

Гули. Бундай шоирона латиф сўзларингизни ўз оғзингиздан тинглаш мен учун катта бахт. Мен ҳам, менинг дугоналарим ҳам қалдирғоч янглиғ само сийин парвоз этгувчи бундай сўзларга кўникмаганмиз. Сиз бой ва бадавлат деганингиз кишилар ва уларнинг фарзандлари бизни «йиртиқ кўйлақлар», деб аташадур.

Алишер. Яхши инсон – йиртиқ тўни, йиртиқ кўйлаги бирлан ҳам гўзал. Гулнинг тўни қирқ ямок бўлса ҳам, ҳусну уфори инсон зотини мафтун этмасми? Зухал баланд осмонда тургани бирлан Шарк қуёши бўлолмас, дев жаннат либосларини кийгани бирлан пари бўла олмас.

Гули. Сўзларингиз тилла кўзадан тўкилаётган дурларга ўхшайдур. Қандай фасоҳат ва саховат соҳибисиз-а, азизим!

Алишер. Инсоният боғининг энг гўзал дарахтларидан бири саховатдур. Мевасиз дарахт ҳам бир-у, ўтин ҳам бир. Ёғинсиз булут ҳам бир-у, тутун ҳам бир. Саховатсиз одамдан ичинда гавҳари бўлмаган садафнинг фарқи йўқдур. Бу улуг сифат бобонгиз янглиғ покиза кишиларгагина мансубдур, азизам.

Гули. Бобом: «Саховат – ҳиммат аҳлининг ихтисоси», – дейдурлар. Факир кишилар ҳимматли бўлсалар ҳам, қўллари калта бўлур. Алалхусус, уларни саховат дарахтининг посбонлари, дейиш маҳолдур. Шундай эркан, саховат водийсида фақат

бадавлат кишиларгина жавлон урадурларми, ширин-
забон шоирим?

Алишер. Фикрингиз асосси эрмас, (*ўйлаб*) Гу-
лим. (*Гулида ўзгариш.*) Акл-идрокингизга тасанно-
лар бўлсин. (*Ўйлаб.*) Арслоннинг мақсади ов қилиб,
оч йиртқишчаларни тўйғазмоқ.

Гули (*оҳиста*). Сичқоннинг ҳаракати дон
ўғирлаб, тугун ахтармоқ.

Алишер. Боракалло. Ҳиммат эгаси қашшоқ
бўлса ҳам, тубанлик қилмас. Чинор дарахти мева
бермаса-да, унинг улуғворлиги шубҳа уйғотмайдур.
Ер тагида яшириниб ётган хазинанинг туфрокқа
фойдаси йўқ. Ҳимматли кишиларнинг даражаси юк-
сакдур. Аммо сахийликнинг даражаси ундан ҳам
баланд эрур.

Гули. Сизнинг бу пурҳикмат сўзларингизни
шомга қадар тингласам ҳам асло тўймаймен. Лекин
дугоналаримдан ажралиб қолганим яхши бўлмас. Ма-
бодо улардан бири ҳозир бизни холи кўриб қолсалар
борми, қандай бўлмағур гапларни тўқиб ташлашлари
мумкинлигини ёлғиз Оллоҳгина билур. Шунинг учун
менга ижозат бергайсиз, (*тараддудланиб*) шоирим.
(*Навоийда ўзгариш. У нимадир демоқчи бўлади.*)
Яширмаймен, сиз билан кўришиш, сизнинг доно
сўзларингизни тинглаш яна бир бора насиб этса, бу
дунёдан армонсиз кетган бўлур эрдим.

Алишер. Худди шундай юксак хоҳиш камина-
нинг ҳам дилимни мунаввар этиб турибдур. Гули,
кетманг. Яна бир оз сабр айланг. Шояд фаришталар
иккимизнинг бир-биримизга муносиб қумрилар экан-
лигимизни кўриб, бизларга бахт ва саодат тиласа-
лар. Ва арши аълога чиқиб, Оллоҳдан фотиҳа олиб
тушсалар.

Гули. Нималар деяпсиз, шоирим? (*Ўзича.*)
Ё раббим, тушимми бу ё ўнгим? (*Кўкка қараб.*)

Фаришталар, агар кўриб турган бўлсангиз, айтинг: бу тушми ё ўнг?! Агар мен ширин туш кўраётган бўлсам, тезроқ уйғотиб юборинг! Уйғотиб юборинг!!

Алишер. Агар ўнг бўлса, ҳозир айтганимдек, арши аълога чикиб, парвардигордан...

Гули. Ҳа, парвардигордан...

Алишер. Парвардигордан бизнинг бир жуфт қумрилардек бир умрга қовушишимизга фотиҳа беришини сўранг.

Гули. Сиз ҳам, албатта, сўранг.

Алишер

Қон ютуб умре жаҳон аҳлида бир ёр истадим,
Лекин ул камрак топилди, гарчи бисёр истадим.

Кимгаким жоним фидо айлаб соғиндим, ёр эрур,
Эрмас эрди ёрлиғида чун вафодор истадим.

Гули

Билмадим олам элида йўқ турур мутлақ вафо,
Воҳки, умри улча йўқтур соғиниб бор истадим.

Алишер

Улки топилмас башар жинсида, воҳ, ғафлат
кўрунг,
Ким пари хайлида мен девонаи зор истадим.

Гули

Сирри ишқимни кўнгул сўз бирла фош этмак
не тонг,
Қалби тардоман¹ни чун мен соҳиб асрор² истадим.

¹ Тардоман – гуноҳкор.

² Соҳиб асрор – сир эгаси.

Алишер

Шайх бирла хонақоҳдин чун ёруғлик топмадим,
Давр пири хизматида кўйи хаммор¹ истадим.

Гули ва Алишер

Қон ютуб умре жаҳон аҳлида бир ёр истадим,
Лекин ул камрак топилди, гарчи бисёр истадим.

Кимгаким жоним фидо айлаб соғиндим, ёр эрур,
Эрмас эрди ёрлиғида чун вафодор истадим.

Шу пайт Гулининг дугоналари йигит ва қизлар даврасида қий-чув билан саҳнага кириб келишади. Улар саҳнанинг бир чеккасида тизилишади. Саҳнанинг бошқа томонида араб сайёҳлари либосидаги Мажидиддин мулозими билан пайдо бўлади.

Алишер (*ҳайрон, ўзича*). Мажидиддин? (*Овоз чиқариб.*) Бойўғли бу ерда не қилиб юрибдур?

Гули. Не дедингиз? Нега чехрангиз ўзгарди, шоирим?

Алишер. Йўк, йўк, ҳеч нарса бўлгани йўк. Ташвишланманг, Гулим!

Шодон овозлар ва ўйин-кулги.

ИККИНЧИ ПАРДА

Биринчи кўриниш

Сарой. Вазир Алишер Навоийнинг токчаларига китоблар терилган шинамгина хонаси. Тўрда Алишер, қуйроқда Хиротнинг турли мартабали амалдорлари ўтиришибди.

¹ Хаммор — ичкилик ясовчи.

Алишер. Сизларга яна бир бор айтгум: подшоҳи оламдан бошлаб маҳалла оқсоқолларига қадар ҳаммамиз улуснинг тинчлиги ва фаровонлиги йўлинда хизмат қилғувчи кишилар эрмиз. Улус тинч бўлса, салтанат тинч бўлур. Улус фаровон яшаса, салтанат равақ топура. Сиз, азизим Шарафиддин, деҳқонлар ҳолидин бохабар бўлуб турина. Хирот боғларинда чаман бўлиб очилган дарахтларнинг эртапишар мевалари исроф бўлмасун. Уларни савдо қарвонлари Машрик ва Мағрибдаги дўст салтанатларнинг бозорларига элиб сотсунлар. Бундан, айниқса, Мағриб фуқароси баҳраманд бўлуб, Хирот деҳқонларини дуо қилур. Деҳқонларимиз ҳам сармояли бўлуб қолурлар. Ахир уларнинг ҳам фарзандлари бор. Улар ҳам фарзандлари учун уй-жой бино қилишни, ўғлонларини уйлантириб, ожизаларини турмушга беришни орзу қилурлар. Булар хусусида сиздек оқил ва тадбирли беклар ўйламаса, ким ўйлайдур?..

Шу пайт эшик олдида Жомий билан Беҳзод пайдо бўладилар.

Жомий. Вазири аъзамнинг ҳузурларига бевақт келиб қолибмизми? (*Қайтиб чиқмоқчи бўлади.*)

Алишер (*уни тўхтатиб*). Мавлоно Жомий, сиз вазири аъзамни эмас, устоздан тез-тез хабар олиб туролмайдурган ношуд шогирдни йўқлаб келгансиз.

Алишер Жомийга пешвоз чиқиб, у ва Беҳзод билан қучоқ очиб кўришади.

Алишер. Марҳабо, устоз. Марҳабо, иним Беҳзод. Сизларни кўриб, бошим кўкка етди.

Ўйғилиш аҳли нима қилишни билмай тараддудланади.

Алишер. Муҳтарам мажлис аҳли, мен айтмоқчи бўлган муҳим гаплар шулардур. Агар сизларда бирор жиддий масала ёхуд илтимос бўлмаса, сизларга ижозат. Бугун тузилган режа ва вазифаларнинг ба-жарилиши хусусинда келгуси ҳафта, худди шу кун ва шу соатда кўришуб, хабар топурмиз.

Аҳли йиғилиш тарқала бошлайди.

Жомий. Сиз яхши билурсиз, шоир зоти сабр-қаноатсиз бўлур. Айниқса, бирор асарга сўнгги нуқта қўйса борми, бирор ориф зотни топиб, ўқиб бермаса, кўнгли жойига тушмайдур. Шу тун тонг отиши бағоят қийин кечди. Қачон тонг отади-ю, қачон сиз, азиз фарзандимнинг ҳузурингизга бориб ўқиб берур-мен, деб ҳаловатим бузилди. Тонг азонда от миниб, хонадонингизга етиб борсам, саройга кетиб улгурган эркансиз. Йўлда, мусаввир Беҳзодни учратиб қолиб, уни ҳам мингаштириб олдим. (*Кулишади.*)

Беҳзод. Пирим рост айтаяптилар. Аммо мен ҳам сиз, азиз устознинг ҳузурингизга келиш учун йўлга чиққан эрдим.

Алишер. Яхши ният – ёрти мол, дейдурлар. Хуш келибсизлар, азизларим. Сизларни кўриш, сизларнинг ноёб истеъдодингиз меваларидан баҳраманд бўлишдан ортиқ саодат борму?!

Алишер эшик дарпардаси ёнида осифлик шоҳи арқонни тортади. Қўшни хонадан кўнғироқнинг жаранглаган овози эшитилади. Мулозим тавозе билан киради.

Алишер. Шарбат бирлан гулоб келтиринг. Аммо дастурхон безашга ошиқманг. Биз шеърхонлик қилурмиз. Яна огоҳ бўлинг: бирор хира пашша хонага кириб колмасун.

Жомий ва Беҳзод кулишади. Мулозим чикади.

Жомий. Мана, ёлғиз ўзимиз қолдук. Энди сиз вазир эрмас, шоирсиз. Ва, ўзингиз айтмоқчи, бизга шогирдсиз. Аммо аслини олганда, бу дунёда ким шогирд-у, ким устоз эрканлигини билиш осон юмушлардан эрмас. Сиз шеър илмини бир замонлар мендин ўрганган бўлсангиз, ҳозир мен сиздин ўрганаётурмен. Каминанинг шу тун ёзиб тугаллаган асарим ҳам сизнинг маслаҳатингиз бирлан битилган. Алалхусус, «Нафаҳот ул-унс» деган янги асаримни илк бор ўқуб, фикрингизни билиш учун сизнинг ҳукмингизга олиб келдим.

Мулозим кумуш патнисда шарбат билан гулоб олиб киради.

Алишер. «Нафаҳот ул-унс» – туркийча «Азизлар нафаси» дегани. Нақадар нафис ва муборақ ном! Аслида камина шундай асарни ўзим ёзмоқ ниётида эрдим. Аммо бунга қурбим ва маънавий ҳаддим етмаслигини сезиб, бу асарни ёзишни сиз, азиз устоздан илтимос қилиб эрдим. Бугун бу асарнинг устоз ҳиммати ва Оллоҳ инояти бирлан юзага келганини кўруб, уни худди ўзим ёзгандек, ғоят хушнуд бўлиб турубмен. Ташаккур, устоз! Бу асарни ёзиб, ниҳоялаганингиз муборақ бўлғай!

Жомий хурсанд бир ҳолда китобни Навоийга тақдим этади. Навоий китобни қўлига олиб, кўзига суртади.

Алишер. Яна бир бор ташаккур, устоз. Сизни муборақ номлари шу асарда зикр этилган азиз-авлиёларнинг руҳи поклари қўлласин. (*Китобни варақлайди. Сўнгра китобда ёзилган байтни ёд олибми ёки олган таассуротини ифодалабми, ўқийди.*)

*Билимдонлар сўзи бордур бу бобда,
Билимдон гўрдаю илми китобда.
Агар ёлғиз эрсанг, ҳамдам китобдур,
Билим субҳидаги нур ҳам китобдур.*

Бу сатрлар билан бирга нафис мусиқа таралади. Алишер китобни ўқишда давом этаётгандек бўлади.

Жомий (*сархуш бир ҳолатда*). Алишер, навқирон дўстим. Сизнинг тилингиз бирлан ўқилган байтлар ўзгача латофат касб этур. Ҳар бир сўзнинг камалак ранглари юзага чиқарурсиз. Шояд бу асарим подшоҳга ҳам, гумроҳга ҳам манзур бўлса. Шунда азизларнинг нафаси бу улуғ салтанатда кумри ва булбулларнинг навосидек сўнмаган бўлур. (*Ёдига тушиб.*) Ўғлим Беҳзод, сиз ҳам Алишерга ҳадя билан келаётганингизни йўлда айтган эрдингиз. Қани, кўрайлик.

Алишер. Қани, тахта қоғозларингизни очинг, Хуросон Рафойили! Қандай янги санъат асарлари бирлан бизни хушнуд этурсиз?

Беҳзод (*тахта қоғозларини очиб, бирма-бир кўрсатар экан*). Наврўз манзаралари...

Жомий ва Навоий расмларни қўлларига олиб, ҳайрат билан томоша қиладилар.

Алишер. Бағоят гўзал! Бўёқларнинг рангин оламида наврўз манзаралари камалак рангларидек товланиб турибдур. Мана бу расмда – тонг чоғи, зангори уфқлардан тарам-тарам оқиб келаётган қуёш нурлари, сайилгоҳ сари ўйнаб-кулиб келаётган йигит ва қизлар.

Жомий. Мана бу расмда – хушбичим йигит бирлан соҳибжамол қиз. Мана бу расмда – яна ўша соҳибжамол. Фақат ёлғиз ўзи. Фаришта! (*Кутилмаганда.*) Алишер, дарвоқе, бу хушбичим йигит сиз эрмасмусиз?

Алишер расмларда тасвирланган йигит билан қизнинг ўзи ва Гули эканлигини кўриб, қизариб кетади.

Жомий (*Алишердаги ўзгаришни сезиб*). Бу соҳибжамол — қиз эрмас, нақ фаришта кўринадур. Алишер, ўғлим, агар шу қизнинг этагини ушламасангиз, бу дунёдан бўйдоқ ўтурсиз. Истасангиз, мен эртагаёқ унинг хонадонига кул бўлиб борурмен. Дарвоқе, исми недур, билдингизми?

Навоий гўё қизнинг исмини билмагандек Беҳзодга қарайди.

Беҳзод. Унинг исми Гули! Мен танийдурмен. Бебаҳо қиз!

Иккинчи кўриниш

Саройнинг ҳашаматли хонаси. Султон Хусайн Бойқаро тўрдаги тилла курсида савлат тўкиб ўтирибди. Қуйирокда сарой аёнлари, хонанда, созанда ва раққосалар. Мумтоз халқ ашулалари жўрлигида раққосалар хиром айламоқдалар.

Алишер таъзим билан кириб келади.

Хусайн Бойқаро. Мархабо, дўстим Алишер. Чақирмасам, сиз ўз ихтиёрингиз бирлан келмайсиз, бизни йўқламайсиз. (*Қучоқ очиб кўришади.*) Оллоҳ инъом этган азиз умрни фақат эл-юрт ташвиши бирлан ўтказиш яхши эрмас. Раҳматли бобом Амир Темурнинг саройида ҳам базми жамшидлар бўлган. Майлар ичилган. Хонандалар хиргойи қилиб, раққосалар хиром айлаганлар. Бундай мажлислар инсон дилини турмуш ғуборларидан фориф этуб, унга янги кучқувват ва ғайрат-шижоат берур. Умрни бу дунёнинг ноз-неъматларидан узлатда ўтказиш ношукурликдур.

Алишер. Шохим, каминани бу нафис мажлисга таклиф қилганингиз учун ғоят миннатдормен. Умрининг Оллоҳ инъоми эрканлигига келсак, бу илохий инъомга муносиб яшашга бешак ҳаракат қилурмен.

Хусайн Бойқаро. Азизим, умр дарё эрмас. Унинг ибтидоси бўлганидек, интихоси ҳам бўлур. Ёшимиз кундан-кунга улғайиб, соч-соқолимизга киров ҳам қўнмоқда. Ҳозир сиз тенгиларнинг фарзандлари Қуръони Шарифни хатм қилмоқдалар. Ота-онангизнинг бирдан-бир орзуси сизни уйлантириш ва бири-биридан ширин набираларни кўрмак эрди... Мана бу офатижон қизлардан бирини танланг. Улар ёқмаса, дилингизга ёққан бошқа бирини топинг. Мен бош бўлай, тезроқ тўй-томоша қилайлик, азизим.

Алишер. Мен ҳам шу ниятдадурмен, шохим. Каминанинг умр савдоси хусусинда қайғураётганингиздан ғоят миннатдор эрурмен.

Хусайн Бойқаро. Бу дунё – орзу-хавасли дунё. Мана мен ҳам ёшликдаги эҳтиросларим қайта жўш уриб, муҳаббат домига тушиб турибмен. Агар бирор тўхтамак келсангиз, балки иккимизнинг тўйимиз барабар ўтур.

Алишер (*ҳайратга тушиб*). Сизнинг меҳрингизни қозонган бахтиёр қиз ким бўлди эркан? Қайси подшоҳнинг қизи?

Хусайн Бойқаро. Ҳаммасига вазиримиз Маждиддин сабабкор. Агар у мана бу фариштанинг мусаввир Бехзод қаламига мансуб расмини олиб келиб кўрсатмаганида, бу қадар ҳузур-ҳаловатимни йўқотмаган бўлурдим.

Алишер Гулининг расмини кўриб, ҳайратга тушади ва Маждиддинга ғазаб билан қарайди. Маждиддин ундан кўзини олиб қочади.

Хусайн Бойқаро. Маждиддин келтирган маълумотга кўра, бу расмда тасвири муҳрланган соҳибжамол Кобул даҳалик боғбоннинг фарзанди эркан. Қаранг, боғбон қизи бўлса ҳам, фариштанинг

худди ўзидур. Ёўзаллар ёўзали! Дурдоналар дурдонаси! Онаси ўпмаган бу қизнинг дудокларидан бол томиб турур. Қош эрмас, икки нозик ёй! Ҳозир отиламан-у, тўппа-тўғри Хуросон подшоҳининг юрагига бориб тегаман, деб турибдур. Кўзларида яширинган иффат ва малоҳатга жон берсам арзир... (Алишерга.) Алишер, дўстим, Хуросоннинг қанча офатижон қизларини бағримга босган бўлсам ҳам, бирортасига шунчалик ошиқу беқарор бўлмаган эрдим. Илк бор қалбимда муҳаббат оташи гурлаб юборди. Бу оташни фақат шу санамнинг ўзи дудокларининг боли билан ўчириши мумкин, холос. (Созандаларга.) Қани, бисотингиздаги энг сўлим куйларни чалиб, раққосаларнинг қитиқ патига шундай тегингки, улар рақсини кўриб, дўстим Алишер ҳам улардан бирортасини танласун. Сўнгра улуғ шоири олам боғбон чолнинг розилигини олиб келмагунича интизор кўзларимдан ёш тўкилмай турсун.

Алишер ноилож икки қўлини кўксига қўяди. Созанда ва хонандалар ишга тушиб кетадилар. Раққосалар хиром эта бошлайдилар.

Учинчи кўриниш

Зулматли кеча. Ғира-шира нур сахна ўртасида турган Алишернинг қайғу ва алам қиличи садпора қилган чехрасини ёритиб юборади.

Овоз. Мендан тез-тез хабар олиб турганинглардан миннатдорман, болаларим. Берган сутимдан минг-минг розиман, Шерим. Умринг узок бўлиб, эл-юртнинг дуосини олиб яша. Аммо мени жаннат боғларида тинч яшасин, озор чекмасин, десанг, тезроқ уйлан, кўзим. Шу истагим сенга ҳам тегишли, Дарвешали. Бўйдоқлик аслзода йигитларга ярашмай-

ди. Фарзанд кўриб ота бўлмаган инсон бу дунёдан изсиз-исмсиз ўтади. Ундайлардан ному нишон ҳам қолмайди. Сендан, болаларимнинг каттасидан илтимосим шул: жуфту ҳалолингни тезроқ топиб уйлан! Уйлан! Отангни куйдирма!

Алишер. Онажон, бошимга тушган бало тошлари сизни ҳам безовта қилдими? Безовта бўлманг, онажон! Ҳар бир инсон Оллоҳ юборган тақдир китоби бўйинча умр кечирур. Тинч ётинг, онажоним!..

Овоз. Сени зийрак десам, ҳамма нарсанинг тагига етишни истовчи йигит ҳам эркансан. Қиссахонлар, ғазалхонлар қавмидан бўлсанг керак, жигарим. Нима десам эркан, сенга? Айтай десам, достоним узун. Бир кечаю бир кундуз ҳам етмайдур. Гапнинг лўндаси шулки, ёшликда бўладиган савдо. Аммо ўша золим... Ойбалдокни дўк-пўписа билан никоҳ куни олиб қочмаганида, ота юртимни тарк этмаган бўлар эрдим. Бечора Ойбалдок... Бир томони, золимнинг зулми, иккинчи томони, виждон азоби... Хуллас, ўзини ўзи осиб қўйипти. Золим бўлса, мени айбдор қилиб, орқамдан одам қўйган... Дунё борки, макр бор. Макр борки, маккор бор, жигарларим. Сизларни шундай маккорлардан Оллоҳнинг ўзи асрасин.

Алишер. Бобо, сизнинг бошингизга тушган савдо менинг ҳам бошимга тушиб турипти. Кошкиди мен ҳам сизга ўхшаб тарки макон айлаб, бошқа юртларга бош олиб кетиш имконига эга бўлсам. Аммо менинг зиммамга ўз гуландоним қошига совчи бўлиб бориш вазифаси юклатилган. Ошиқни маъшуқага совчи қилиб юбориб, унинг маъшуқа қаршисида мунофиқлик қилишдан ҳам ортиқ жазо бўладими, бу дунёда?! (*Ҳайқиради.*) Айтинг!!!

Овоз. Дунё борки, макр бор. Макр борки, маккор бор, жигарларим. Сизларни шундай маккорлардан Оллоҳнинг ўзи асрасин!

Алишер (*ҳайқириб*). Эй, парвардигор! Қандай гуноҳи азим қилган эрдимки, бошимга қўнган бахт қушини юлиб олиб, мендек ожиз бандангни дўзах азобларига гирифтор қилган бўлсанг! Нахотки, сен ер юзиндаги макр дарахтининг гуллаб, осмон кадар бўй чўзиб, ўз мевалари билан Ширину Фарҳодларнинг, Лайлию Мажнунларнинг ҳаётини заҳарлашига томошабин янглиғ караб тураверсанг? Мен-ку бу бир кам дунёдан ток ўтиб, шунда ҳам сенга минг бора шукроналар айтиб кетишим мумкин. Аммо Гулининг қошига қайси юз билан совчи бўлиб борурмен?! Мени бундай тубанлик қаърига отгандан кўра, бўғиб ўлдирсанг бўлмайдирми, парвардигор?!

Тўртинчи кўриниш

Хиротнинг Кобул даҳасидаги Солиҳ боғбоннинг боғи. Эрта тонг. Алишер отда келиб, секин-аста боғ-ҳовли дарвозасини чертади. Ҳовли сўпураётган Гули чикиб, Алишерни кўради-ю, қувонганидан довдираб қолади. Сўнг бошини қўтариб, ундан садо кутади. Аммо Алишернинг нима дейишни билмай, қийналиб турганини сезади.

Гули. Совчи бўлиб келган бўлсангиз ҳам, йўлчи бўлиб кирган бўлсангиз ҳам, кадамингизга ҳасанот. Хуш келибсиз, шоирим.

Алишер ҳамон сукут ва рўхий зилзила оғушида. Гули унинг мудҳиш хабар билан келганини сезиб, уйига йиғлаб кириб кетади. Кўп ўтмай, уйдан Солиҳ боғбон чикиб, Алишер билан қуюқ сўрашади ва уни сўрига таклиф этади.

Солиҳ боғбон. Хуш келибсиз, таксир. Қандай шамоллар учириб келди сизни, бу ғариб кулбамизга?

Алишер (*қийналиб*). Бу жаннатмонанд боғингизнинг ва унда ўсмиш жаннат гулининг овозаси саройга ҳам етиб бормиш, таксир. Камина Султон Ҳусайн Бойқаронинг шахсий илтимоси ва топшириғи бирлан сизнинг хузурингизга элчи бўлиб келмишмен. Подшоҳи олам (*изтироб билан*) сизга содиқ ва меҳрибон ўғил бўлиш хусусидаги орзуларини етказишни менга топширмуш. Мен фақирнинг елкамга тушган машаққатли юк ана шу хуш хабарни сизга етказиш ва сизнинг шу борадаги дуойи фотиҳангизни олишдур.

Солиҳ боғбон (*узоқ сукутдан сўнг*). Шоир жаноблари, биз учун бу кутилмаган ташрифингиз ва ундан ҳам кутилмаган хабарингиз бирлан каминани офир аҳволга солиб қўйдингиз. Бир фақир ва ҳақир боғбоннинг подшоҳи оламга қариндош, хатто ота-бола бўлиши инсон ақлига сиғмайдур. Биз қаерда-ю, подшоҳи олам қаерда? Бизнинг давлатимиз ҳам ер, савлатимиз ҳам ер. Ердан бошқа нарсага ақлимиз етмайдур. Султон Ҳусайн Бойқаро хазратлари бўлсалар, осмонда демасам ҳам, ҳар қалай ердан узоқдадурлар.

Алишер (*қийналиб*). Агар сиз Султон Ҳусайн Бойқарони Оллоҳнинг ердаги сояси деб билсангиз, демак, бу подшоҳи оламнинг хоҳиш-иродаси ҳаммамиз, шу жумладан, сиз, мухтарам зот учун ҳам амри вожибдур.

Солиҳ боғбон. Афсуслар бўлсинким, сиз ҳақсиз. Подшоҳнинг илтимоси ҳам, хоҳиш-иродаси ҳам фармон мақомига эгадур. Бинобарин, мендек фақир бир боғбоннинг подшоҳга «йўқ» деган жавобни бериши ақлдан эрмас. Аммо-лекин подшоҳи олам мени эрмас, қизимни сўрабдур. Алалхусус, қизимнинг олдидан ўтмай, бирор тайинли жавоб беришим маҳолдур.

Борбон туриб, каловланган ҳолда уйига, қизининг олдига кириб кетади.

Алишер (*ўзича*). Эй, қудратли парвардигор, мени қандай савдоларга гирифтор қилдинг? Ўзим меҳр қўйиб, ўзим қўлини сўрамакчи бўлган парига султоннинг совчиси бўлиб келишдан бошқа азобни топа олмадингми, менга?! Ҳозир Солиҳ борбон эрмас, Гули чиқиб келса, унинг бундай хиёнатни кўрмаган маъсума кўзларига қайси юз билан қараймен?! Унга нима дейман? «Подшоҳ Хусайн Бойқаро турганида, сенга уйланишни менга ким қўйипти», азизим, дейманми?! Ё раббим, мени шундай шармандали аҳволга солгандан кўра, бошимга бало тошларини ёғдирсанг бўлмасдими?!

Алишер Гулининг келаётган шарпасини сезиб, ўзини идора қилишга уринади. Гули келади. У ҳам изтироб оғушида.

Гули (*кесатиб*). Совчилик мартабангиз куллук бўлсин, улуг шоир!

Алишер. Каминанинг тақдир болтаси билан қийма-қийма қилинган юрагига туз сепманг, азизим. Не қилайки, парвардигор менга сизни фақат бир марта кўриш ва шу аснода бутун умрга меҳр-муҳаббат ришталари билан боғлаш бахтинигина раво кўрган эркан. Не қилайки, парвардигор ўзининг меҳр-шафқатини шоирларга эрмас, шоҳларга бағишлаб, уларга тириклик пайтидаёқ жаннатда яшаш ва барча ҳою ҳавасларига эришиш имкониятини муҳайё қилар эркан. Оллоҳнинг эрк-иродаси шу бўлганидан кейин мендек фақир арзи додимни кимга айтай?! (*Қуйлайди.*)

Навбаҳор айёми бўлмиш, мен диёру ёрсиз,
Булбул ўлғондек хазон фасли гулу гулзорсиз.

Гоҳ сарв узра, гоҳи гул узра булбул нағмасоз,
Ваҳки, менмен гунгу лол ул сарви гулрухсорсиз.

Тонг эмастур, гар диёру ёрсиз озурдамен,
Ким эмас булбул гулу гулзорсиз, озорсиз.

Равза ашжори¹ ўтундур, гуллари жонимға ўт,
Мумкин ўлса анда бўлмоғлиғ даме дилдорсиз.

Топмадук гулранг жоме беҳумор, эй боғбон,
Ваҳки, бу гулшан аро гул бутмас эрмиш хорсиз.

Гули. Ёдингиздами, сиз саховатли ва саховатсиз инсонлар тўғрисида сўзлаб: «Арслоннинг мақсади ов қилиб, оч йиртқиҷчаларни тўйғизмак. Ҳиммат эгаси қашшоқ бўлса ҳам тубанлик қилмас», – деган эдингиз. Мен сизнинг шу сўзларингизга ишонган, уларда ҳақиқатнинг тилла жилвалари товланиб турганини кўрган эрдим. Энди арслон ким-у, сичкон ким эканлигини билмай, ҳайрон бўлуб турибдурмен. Сиз арслон деб ўйлаган зот ов қилиб, оч йиртқиҷчаларни тўйғазиш ўрнига улар насибасига ҳам чанг солаётгани йўқми? Сичкон дон ўғирлаб, тугун ахтариш ўрнига, ҳар қалай, меҳнат билан топган лукмасини арслонга олдириб қўймайбдурми, шоирим? Сиз айтган инсоният боғининг Саховат аталмиш ҳосилдор дарахти шу қадар мўрт эрканми?

Алишер. Азизам, инсоният дунёга келганидан бери жабру жафо унинг йўлдошидур. Аммо бирикки кишининг жабру жафо чеккани бирлан Саховат дарахти қуриб кетмас. Сиз Хуросоннинг энг олийжаноб ва маърифатли подшоҳларидан бирини оч йиртқиҷчларнинг насибаларига чанг солаётган арслонга қиёс қилдингиз. Не қилайликки, подшоҳ ҳам инсон. У сизни севиб, ҳузур-ҳаловатию, ақл-

¹ Равза ашжори – жаннат боғининг дарахтлари.

хушини йўқотиб қўйган эрса, бу ҳам унинг қусури эрмас, зийнатидаур. Нечунки, унинг ҳам юраги ишк дардидан холи эрмас эркан. Бу ишкнинг бизнинг орзу-хавасларимизга болта бўлиб урилгани эрса, Оллоҳнинг иродасидаур. Бизнинг қон йиғлаб бўлса ҳам, бу ишларга бўйсунидан ўзга чорамиз йўк.

Гули. Йўк, шоирим, сиз янглишурсиз. Бу, Оллоҳнинг иродаси эрмас, балки ов қилиб ўрганган, ов қилиш бирдан-бир хунари бўлган арслоннинг хоҳишидаур. Мен унинг ишқига ишонмаймен. Мен арслонга турмушга чиқишдан кўра, ўлимни афзал деб билурмен. (*Қуйлайди.*)

Гар жафо қил, гар вафоқим, дилситон¹им сен
менинг,
Гар мени ўлтур, агар тиргузки, жоним сен
менинг.

Хох раъно қад била боргил ёнимдин, жилвагар,
Хох кел қошимгақим, сарви равоним сен менинг.

Кўнглум ичра сенсену ишқинг, не дей ҳолим
сенга?
Чун бу янглиғ маҳрами рози ниҳоним сен менинг.

Жилва айлаб ҳар замон, афғону оҳим қилма айб,
Ҳам сен-ўқ чун боиси оҳу фиғоним сен менинг.
Лаълидин бир-икки сўз мазкур қил, эй хаста
жон,
Бори бу бир-икки дамқим, меҳмоним сен менинг.

Телбалардин гарчи рад қилдинг мени, лек
англагил
Ким, пари рухсорлардин танлаганим сен менинг.

¹ Дилситон — кўнгилни олган.

Гули ва Алишер

Кўнглум ичра сенсену ишқингни дей ҳолим
сенга?

Чун бу янглиғ маҳрами рози нихоним сен менинг.

Телбалардин гарчи рад қилдинг мени, лек
англагил

Ким, пари рухсорлардин танлаганим сен менинг.

УЧИНЧИ ПАРДА

Биринчи кўриниш

Сарой. Ошиқлик дардига мубтало бўлган Султон Хусайн Бойқаро Гулини олиб келишларини интизорлик билан кутмоқда.

Хусайн Бойқаро. Харамни Хуросоннинг сохибжамол кизлари билан тўлдириб, уларнинг барча нозу карашмаларини кўрдим, дийдорларига тўйдим, деб юрган эрдим. Бир-биридан гўзал қанчадан-қанча қизлар қаро тунларда бағримни олов янглиғ ёндуруб, кўнглумни чароғон этган эрдилар. Шундай бўлса ҳам, уларнинг бирортаси дилимни бунчалик ром этмаган эрди. Фарҳод Шириннинг аксини кўзгуда кўриб, муҳаббат домига тушиб қолгани янглиғ, мен ҳам Бехзод расмидаги Гулининг парисимон чехрасини кўриб, ошиқу беқарор бўлиб қолдим. Ишқ шу дамга қадар мен учун бамисоли бир ўйун эрди. Энди ўзим ишқнинг қўлида ўйунчоқ бўлиб қолганга ўхшайдурмен. (*Сукут.*) Гулим, паривашим, мени кўп интизор этма. Тезроқ кел, аланга бўлиб ёнаётган юрагимга сув сеп!..

Шу пайт Мажидиддин ва Ҳарамоға канизалар ҳамроҳлигида шохона либослар кийиб, янада кўркамлашган Гулини олиб кирадилар.

Мажидиддин. Олий ҳазратлари, буйруғингиз адо этилди. Раънолар раъноси, барнолар барноси Гули сизнинг ихтиёрингизга келтирилди. (*Гулига. Секингина.*) Таъзим қил. Яна ҳам эгилиброқ.

Гули таъзим қилади.

Ҳусайн Бойқаро (*ичида*). Беҳзод расмида тасвир этилганидан ҳам гўзал! Бунақа соҳибжамол дунёга бир марта келади. Бу қадар офатижон қизни раҳматли бобом ҳам кўрмаган бўлса ажаб эрмас. (*Мажидиддинга дўқ уриб.*) Нега Гулини ҳузуримга худди асирадек олиб кирдинг? (*Ҳарамоғага.*) Ҳарамоға, сени ким чақирди? Йўқол! (*Ҳарамоға чиқади. Тантанавор оҳангда.*) Гули саройга чўри эрмас, канизак ҳам эрмас, малика бўлиб келмакда. (*Гулига.*) Сен кимнинг ҳузурига келганингни билурсенми? Мен Хуросон ўлкасининг қудратли подшоҳи теурийзода Султон Ҳусайн Бойқаро бўлурмен. Кўз ёшларингни арт, оромижоним...

Мажидиддин (*Гулига секингина*). Кўзингни арт, кулиб-жилмайиб тур, бошингга ҳумо қуши қўнган, худонинг ношукур бандаси!

Ҳусайн Бойқаро (*майинроқ*). Саройга келган қизлар чехрасига кўз ёшлари эмас, табассум чечаклари ярашур. Мен дўстим Алишерга қадар сенга совчилар юбориб эрдим. Ҳар иккала совчимга ҳам рад жавобини берибсен. Подшоҳнинг хоҳишига қарши чиқиш Оллоҳнинг иродасига қарши чиқиш билан баравардур. Ақл-заковатли қиз бўла туриб, наҳотки, шуни билмасанг. Подшоҳ эътиборига, меҳр-шафқатига муяссар бўлиш ҳар қандай қиз учун мукофоти илоҳийдур.

Мажидиддин (*Гулига. Секин ва қатъий*). Таъзим қилиб, «Ташаккур!» – дегин, боғбоннинг тентак қизи!

Гули эшитилар-эшитилмас «Ташаккур!» дейди.

Хусайн Бойқаро (*Мажидиддин ва канизакларга*). Сизларга ижозат. (*Мажидиддин ва канизаклар чиқишади. Бир оз сукутдан сўнг қутидан Беҳзод чизган расми олиб.*) Мана бу қизни танийсенму? (*Гули ўзининг расмини кўриб, ҳайрон қолади.*) Менким, Хуросон ўлкасини тебратиб турган подшоҳ, шу расми кўрдим-у, ақлу хушимни йўқотдим. Ишқ дардига мубтало бўлиб қолдим. Ҳузур-халоват мени тарк этиб, бутун вужудимни сенинг хаёлинг банд этди. Сенга етиш, тўй-хашам ўтказиб, сен бирлан бирга эр-хотин бўлиб яшаш бирдан-бир орзуим бўлиб қолди, бу беш кунлик дунёда. Сенга айтмоқчи бўлган дил асрорим – мана шу. (*Гулидан жавоб кутади.*)

Гули (*секин овоз билан*). Сиздек подшоҳи оламдан шундай сўзларни эшитурмен, деб ҳеч ўйламаган эрдим. Хуросонда сизнинг бир оғиз сўзингизга «лаббай», деб учиб келадурган соҳибжамоллар ҳадсиз-ҳисобсиз, шоҳим. Мен оддий ва фақир бир боғбоннинг қизидурмен, холос. Менда сиз ўйлагандек ҳусн-жамол ҳам, ақл-заковат ҳам йўқ. Ижозат берсангиз, уйимга, ота-онамнинг бағрига қайтай. Насиб этса, сизнинг ҳам, менинг ҳам ўз тенгимиз топилур.

Хусайн Бойқаро. Мен сенга подшоҳ бўла туриб дилим ярасини очдим. Сенга ишқим ришталари боғланиб қолганини яшира олмадим. Сенинг бу сўзларинг подшоҳнинг раъйини қайтариш билан баравардур.

Гули. Афсус ва надоматлар бўлсинким, сиздек улуғ подшоҳнинг кўнглини кўтариш учун бошқа би-

рор сўзни айтишга ожизмен. Менга ижозат беринг. Умрим бўйи, ўла-ўлгунимча сизни дуо қилиб яшай.

Хусайн Бойқаро. Раҳматли бобомнинг энг севимли хотини, худди сенга ўхшаб, боғбоннинг кизи бўлган эркан. Бобом шу қизни саройга келтириб, унга малика бўлишни таклиф этганида, раҳматли момом сенга ўхшаб аввал оёқ тираб олипти. Кейин бобомнинг қаҳрини кўриб, унга хотин бўлишга мажбур бўлипти. Аммо бобом боғбон қизининг қайсарлик қилганини бирор марта ҳам юзига солмай, уни бошига кўтариб, муҳим давлат ишларида ундан маслаҳат сўраб яшаган эркан. Бобом Оллоҳ иродаси бирлан фоний дунёни тарк этганида, момом бу мусибатга чидай олмай, бобом вафотининг учинчи куни қазо қилган эркан. (*Сукут.*) Дунё мана шунақа... чарх-палак...

Гули. Жуда ғаройиб воқеа эркан. Мен бу хикоянгиизнинг чинлигига ишонурмен. Аммо момонгиз бобонгиз бирлан турмуш қуришидан аввал бирор кимсага кўнгил қўймаган, ваъда бермаган бўлсалар керак...

Хусайн Бойқаро. Бу сўзларинг бирлан нима демакчисен? Хўш, бирор кимсага кўнгил қўйганмусен? Ваъда берганмусен?

Гули жавоб бермай, сукут сақлайди.

Хусайн Бойқаро. Ваъда берган, кўнгил қўйган кўринадурсен... (*Сукут. Жаҳл билан.*) Шунин билан, Хуросон подшоҳининг ишқ оташидан бир чўғи дарёга тушса, дарёни ёндириб юборур. Бу ишқ оташи, зарур бўлса, сени ҳам, кўнглингдагини ҳам, боғу боғбон отангни ҳам ёндириб-қуйдириб ташлайди. (*Қуйлайди.*)

Ваҳки, хижрон баркидин тушди шабистон¹имга
Ўт,
Учқуни бирла туташди байт ул-аҳзон²имга ўт.

Рўзгор³имниму ишқ этти қаро ё бўлди дуд,
Ҳажр чун ғам дўзахидин солди вайронимга ўт.

Ишқ ўтининг шуъласидин куйди кўнглум ё магар
Тушди сўзон оҳидин мажнуни урёнимга ўт.

Гули

Лолазор эрмаски, оҳимдин жаҳонга тушди ўт,
Йўқ шафақким, бир қирок⁴дин осмонга тушди ўт.

Хор (саҳна ортида)

Лолазор эрмаски, оҳимдин жаҳонга тушди ўт,
Йўқ шафақким, бир қирокдин осмонга тушди ўт.

Шу пайт боғ тарафдан Алишернинг овози эши-
тилади.

Овоз

Ўқларинг кўнглумга тушгач, куйди ҳам кўз,
ҳам бадан,
Ким куяр ҳўлу қуруғ чун найистон⁵та тушди ўт.

Гули

Совуруб гул хонимониму қуюн рангин экин,
Ё фалак бедодидин сарви равонга тушди ўт.

¹ Шабистон – тунги ётоқхона.

² Байт ул-аҳзон – ғам уйи, ғамхона, кулба.

³ Рўзгор – турмуш.

⁴ Қирок – қирғоқ.

⁵ Найистон – қамишзор.

Хор

Совуруб гул хонимониму куюн рангин экин,
Ё фалак бедодидин сарви равонга тушди ўт.

Хусайн Бойқаро

Гар Хусайний охидин ўт тушса ҳар ён, айб эмас,
Ишқ мундоқ ҳамроҳ этти оҳу афғонимга ўт.

Гули

Куйдум ул дамким, юз очдинг халқни
куйдиргали,
Элга ўт солдинг вале, мен нотавонга тушди ўт.

Хор

Куйдум ул дамким, юз очдинг халқни
куйдиргали,
Элга ўт солдинг вале, мен нотавонга тушди ўт.

Ночор аҳволда қолган султон чапак чалиб, му-
лозимни чақиради. Мажидиддин ва канизаклар
югуриб киришади.

Хусайн Бойқаро

Эй кўнгул, ул дилрабонинг ўзга ёри бор эмиш,
Ваҳ, санга душман бўлуб, ул ўзгаларга ёр эмиш.

Хор

Эй кўнгул, ул дилрабонинг ўзга ёри бор эмиш,
Ваҳ, санга душман бўлуб, ул ўзгаларга ёр эмиш.

Хусайн Бойқаро

Юз очиб ўртар мени, ваҳ, ишқ ўтидин не гила,
Ким манга ўт солғучи ул оташин рухсор эмиш.

Хор

Эй кўнгул, ул дилрабонинг ўзга ёри бор эмиш,
Вах, санга душман бўлуб, ул ўзгаларга ёр эмиш.

Хусайн Бойқаро

Ҳажрида бечоралиғдин оҳ-вовайло не суд?
Ким манга бўйн эгмаса, унга насиб озор эмиш.

Хор

Эй кўнгул, ул дилрабонинг ўзга ёри бор эмиш,
Вах, санга душман бўлуб, ул ўзгаларга ёр эмиш.

Хусайн Бойқаро (*жаҳл билан*). Вазири
аъзам Мажидиддин! Менким, Абулғози Султон
Хусайн Баҳодирхон фармони олий берурманким,
жарчилар уч кундан кейин бошланажак тўй ҳақида
эл-юртга жар солсунлар, токим бизнинг оддий боғбон
қизини ўз никоҳимизга олиб, факиру фукароларга
меҳр-муҳаббат кўрсатаётганимиздан Хуросон юрти-
нинг етти ёшдан етмиш ёшгача бўлган аҳли беҳабар
қолмасун.

Хор

Ҳажрида бечоралиғдин оҳ-вовайло не суд?
Ким манга бўйн эгмаса, унга насиб озор эмиш.
(*Икки марта.*)

Мажидиддин ва бошқалар секин-аста чиқа бош-
лайдилар. Гули канизаклардан бирининг қулоғига
нимадир шивирлашга улгуриб қолади.

Иккинчи кўриниш

Сарой. *Хусайн Бойқаро* паришон бир ахволда. *Навоий* тавозе билан киради.

Хусайн Бойқаро. Мархабо, дўстим. Нечун кўринмайсиз? Менинг озурда ҳолимга малҳам бўлурсиз, деб ўйлаган эрдим.

Алишер. Минг бор узр сўраймен, подшоҳим. Нечукдир белдин қувват, оёқдин дармон, кўздин нур кетиб, ётиб эрдим. Умр поёни етди, деб Тангри таолонинг ҳузурига тайёрланиб турган эрдим. Аммо Оллоҳнинг раҳми келдими, қирқ кун деганда, сиз юборган мулозимнинг овозини эшитиб, кўзимни очдим. Подшоҳимга бирор хизматим даркор бўлиб қолдими, деган ўй билан ҳузурингизга келиб турурмен.

Хусайн Бойқаро. Алишер, дўстим, кани, яқинрок ўлтуринг. Сизга не бўлди? Қайси нокасининг бад кўзи тегди? Майли, биз ҳаммамиз Оллоҳнинг бандасимиз, хасталик юборган Оллоҳ дори-дармонни ҳам юборур. Иншоолло, отдай бўлиб кетурсиз. (*Навоийдан жавоб кутади. Аммо Навоий ерга қараганча бошини кўтармай ўтиради.*) Сизни йўқлаганимнинг боиси шулким, бугун Гулини никоҳимизга олиб, эл-юртга ош берганимизга роса қирқ кун бўлди. Мен келинпошшанинг илтимоси бирлан никоҳ кечасини қирқ кун кейинга сурган эрдим. Бугун Гули, ваъдага биноан, менинг вайрон бўлиб юрган кўнглумни чароғон қилмоғи лозим. Аммо унинг ҳол-аҳволидан хабар олиб турган канизакларнинг айтишларига кўра, Гули кундан-кунга очилиб, яйраб-яшнаш ўрнига сўниб бораётган, ҳатто олиб кирилаётган ноз-неъматларга қиё ҳам ташламаётган эрмиш. Сиз, улуф шоир, инсон дилини яхши билурсиз. Сизнинг бисотингизда соғга ҳам, хастага ҳам малҳам бўла

олғувчи сўз дурлари топилур. Шояд сизнинг кароматингиз бирлан бугун Гули тўшакдан туриб, висол тунини обод қилса.

Алишер (*мушкул бир аҳволда*). Шоҳим, изн бергайсиз, кулингиз шу фурсатга қадар шоҳ бирлан малика ўртасига тушган эрмасмен.

Хусайн Бойқаро. Биламен, дўстим, биламен. Аммо дўстлик ҳурмати, бугун шу қондангизни бузинг. Менда бошқа илож қолмаганидек, сизнинг ҳам иложингиз қанча?

Алишер. Мен ҳам, дўстлик ҳурмати, шу фурсатга қадар Гулига бўлган меҳримни сизга ошкор айламаган эрдим... (*Султонда ўзгариш.*) Аммо сиз айтгандек, иложим қанча? Подшоҳнинг илтимоси камина учун фармони олийдур. (*Тавозе билан чиқади.*)

Учинчи кўриниш

Саройдаги Гулининг хонаси. Баҳор шабадаси де-раза пардаси ила ўйнашмоқда.

Гули шоҳона кат устида ёнбошлаб ётган ҳолда юрак дардини ифодаламақда.

Гули

Эй сабо, шарҳ айла аввал дилситонимдин хабар,
Сўнгра дегил кўнгул отлиғ нотавонимдин хабар.

Чун манга бердинг хабар, лутф айлаб ул ён
доғи элт,
Хотири мажруҳ ила озурда жонимдин хабар.

Алишер хаяжон билан кириб келади.

Алишер. Гулим!

Гули. Алишер!

Алишер. Умр боғим, ҳаёт чоғимнинг сўлмас гули!

Гули. «Сўлиб, адойи тамом бўлган Гули!» Шундай десангиз, кўпроқ ярашурди, бевафо шоирим.

Алишер. Сизга не бўлди? Нечун сўлғунсиз?

Гули. Хали баҳор чечаклари сарғаймай туриб, ҳаётим бўстони хазон бўлди. Умримнинг сўнгги дақиқаларигина қолган, Алишер. Шунинг учун сиз, улуғ шоиримдан гина-кудурат қилмай, бор гапни айттай. Мен... захар ичганмен.

Алишер. Захар?

Гули. Бутун аъзойи баданимга аста окиб киргувчи захар.

Алишер. Эвоҳ, нималар деяпсиз? Нега? Нечун? Шу захарни ўзингиз ичмай, менга берсангиз бўлмасмиди?

Гули. Шуни яхши билингизким, мен сизга асло хиёнат қилмадим. Хиёнат қилмасликнинг бирдан-бир йўли захар ичиш эрди. Сизга бўлган муҳаббатим кўклам майсаларига қўнган шабнамдек бир умрга тоза бўлиб қолади, Алишер.

Алишер хонтахта устида турган нарсаларни тирмирскилаб, кичик бир шишачани топиб олади ва захар деб ўйлаб, шошиб ичади.

Гули (*қичқириб*). Нима қилиб қўйдингиз, Алишер!

Алишер. Мен ҳам бу дунёдан сиз билан бирга кетурмен, Гулим!

Гули. Аввал мен ҳам шу идишчадаги дорини сизга бермакчи бўлган эрдим. Лекин бу — ёвуз ният эканлигини тушундим. Бу, захар эрмас, дунёдан

бефарзанд ўтишнинг давоси эрди. Нималар қилиб
қўйдингиз, азизим! (*Ўрнидан туриб, сўнгги кучи
билан ўзини Алишернинг бағрига ташлайди.*)

Гули

Кимса ҳаргиз кўрмади чун аҳли даврондин вафо,
Улки даврон офатидур, не тамаъ андин вафо?

Жониму умрумдур ул ой, бевафо бўлса, не тонг,
Қайда кўрмиш кимса ҳаргиз умр ила жондин
вафо.

Алишер

Гар вафо қилсанг эрур, андинки, бордурсен, пари,
Йўкса, ким оламда кўрмиш навъи инсондин вафо.

Гули ва Алишер

Чун вафо гулбарги даврон боғида очилмади,
Бежихатдур кимки истар бу гулистондин вафо.

Хор

Чун вафо гулбарги даврон боғида очилмади,
Бежихатдур кимки истар бу гулистондин вафо.

Гули Алишер қўлида жон беради.

Тўртинчи кўриниш

Яна Ҳусайн Бойқаро саройидаги ҳашаматли хона.
Ҳусайн Бойқаро тахтда хомуш ҳолда
ўтирибди.

Ҳусайн Бойқаро. Минг афсуслар бўлсинким,
аблах Мажидиддиннинг ҳийлаи найранги кеч фош

этилди. У бир ўк билан ҳам Алишернинг бағрига ханжар урмоқчи, ҳам дўстлигимиз боғини разил бойқушларга макон қилмоқчи бўлган эркан. Мен уни эшакка тескари ўтқазиб, Хирот кўчаларида бир ҳафта сазойи қилдим. Сўнг тириклайин терини шилиб, очоқ итларга талатдим. Ва итлар мазорига дафн этдим. (*Ўзича.*) Иншооллоҳ, иблислар тақдири бундан кейин ҳам шундай бўлур.

Овоз. Аммо энди на Гулининг азиз ҳаётини сақлаб қоласан, на Алишернинг улўф дўстлигини, султон Ҳусайн Бойқаро!

Ҳусайн Бойқаро. Нима қилай? Подшоҳлар ҳам худонинг бандаси. Вазирингга ишонмасанг — кимга ишонасан бу дунёда, кимга? Оллоҳ подшоҳларга шундай кўз бермаганки, улар шу ўткир, бадантешар кўзлар билан инсон ичида ётган иблисни кўра олсалар! (*Жазавага тушади.*)

Мунгли мусиқа.

Алишер Навоий таъзим билан киради.

Алишер

(*машъум хабарни қандай етказишни билмай,
мушқул бир аҳволда*)

Сарв гулнинг соясинда сўлди гул, нетмак керак?

Ҳусайн Бойқаро

(*дахшат оғушида, аммо ўзини тутиб
сукутдан сўнг*)

Сарвдин тобут ясаб, гулдин кафан этмак керак.

Хор

Сарв гулнинг соясинда сўлди гул, нетмак керак?

Сарвдин тобут ясаб, гулдин кафан этмак керак.

(*Икки марта*)

Алишер ва Ҳусайн Бойқаро ўкириб йиғлайдилар. Улар қалбида кўтарилган бўрондан сарой деворлари ағдалириб кетади.

Халойиқ секин-аста сахнани тўлдиради. Хорнинг мотамсаро садолари оша «Не наво соз айлағай» ашуласи оҳиста жаранглаб, оламни ларзага келтиради.

Мунгли куй секин-аста ҳаётбахш оҳанглар билан бойиб боради.

Овоз (майин куй фониди)

Бизга шундай етиб келган ўзбек эртаги,
Жилға каби асрларнинг бағридан оқиб.
Уйланмасдан танҳо ўтган Алишердаги
Сир-асрордан эртаси боис бўлганмиз воқиф.

Алишерда Гули ёққан ишқ шарораси
Шоирини севган халқнинг бир эртагидир.
Бир эртаси, ундан эсаси ўтмиш нафаси,
Бир эртаси, ишонмайсан... унга негаси.

Хор

Шон-шарафлар ишқ аҳлининг садоқату малоҳатига,
Шон-шарафлар Гули билан Алишернинг
муҳаббатига.

Овоз

Не бўлса ҳам, мужассамдир бу афсонада
Гули билан Навоийнинг азиз сиймоси.
Балки Гули қалби яшар Ширин, Лайлода
Ва улардан оқар севги, ишқ шалоласи.

Хор

Шон-шарафлар ишқ аҳлининг садоқату малоҳатига,
Шон-шарафлар Гули билан Алишернинг
муҳаббатига.

Овоз

Эртак тинглаб эришамиз биз камолотга,
Зеро, унда мужассамдир халқнинг даҳоси.
Яшай берсин авлодлардан ўтиб авлодга
Гули билан Алишернинг тирик сиймоси.

Хор

Шон-шарафлар ишқ аҳлининг садоқату малоҳатига.
Шон-шарафлар Гули билан Алишернинг
муҳаббатига,

П а р д а

Дўрмон ҳангомалари

(комедия)

Иштирок этувчилар

Фафур Фулом – 59–60 ёшларда.

Собир Абдулла – 57–58 ёшларда.

Ҳабибий – 72–73 ёшларда.

Юнус Ражабий – 65–66 ёшларда.

Файратий – 59–60 ёшларда.

Махмудхон – Фафур Фуломнинг болалик дўсти, аптекачи, 59–60 ёшларда.

Номаълум йигит – 20–22 ёшларда.

Саодатхон – Собир Абдулланинг рафиқаси.

Мустафо – Фафур Фуломнинг шофёри, 44–45 ёшларда.

Ёзувчилар, созандалар ва бошқалар.

Пролог

Қоронғилик. Кўчадан ўтаётган енгил машина ва автобуслар шовқини. Лазерь нурлари оша бир неча йигит кўчанинг у бурчидан-бу бурчига қараб ҳовлиққанча югуриб кетади. Овозлар: «Қаёққа кетди? Нега кўз-қулоқ бўлиб турмадинг?», «Ким? Ким кетди?», «Тагин ўзини мошина-пошинанинг тагига ташлаган бўлмасин!», «Югуринглар! Қидиринглар!», «Ким, деяпман, сизларга? Ким кетди?», «Бошимни қотирма, югур!», «Қаёққа? Қаёққа югурай!», «Биттанг вокзалга югур! Балки Кўконга чипта олаётгандир?», «Сен Анхор бўйлаб югур!», «Мен... мен, танишим бор, ўликхонадан хабар оламан»...

Шовқин тинади. Тепадан тушган нур сахна ўртасида турган кишини ёритади.

Номаълум йигит (*ўзини босиб олиб*). Беш кунлик дунё ҳам, талабалик тузини бирга тотаётган ёр-дўстларим ҳам кўзимга кўринмай қолди. Ўзимни

Анҳорга ташлаб, Островскийнинг Катеринасидек бу дунёдан бош олиб кетмоқчи эдим. Пешонамнинг шўрлигини қарангки, ўша атрофда бир милиционер юрган экан, ниятимнинг шумлигини сезиб қолдими, югура келиб, белимдан шартта ушлаб қолди. Қани энди унинг темир чангалидан чиқолсам... Хуллас, мени алдаб-сулдаб кирғокдан олиб чикди. «Юр, бу дунё билан хайрлашишдан аввал рўпарадаги «Жоннинг роҳати» деган таомхонага кирайлик. Бир-икки пиёла аччиқ фамил чой ичайлик. Ярим коса-ярим косадан иссиқ маставани тановул қилайлик. Ахир сен ҳам ҳали нонушта қилмагандирсан... менга ўхшаб?» – деди. «Ака, акажон, шу тобда томоғимдан қил ҳам ўтмайди. Менга рухсат беринг, борадиган зарур жойим бор. Анҳорни сузиб, нариги бетига ўтиб олай!» – дедим. Йўқ, кўйиб юбормади номард... Кейин билсам, бошига катта ташвиш тушганида, у ҳам менга ўхшаб анҳорлашмоқчи бўлган экан. Пес пес билан қоронғида топишади, деганларидек, ўша милиционер акахон билан юлдузимиз юлдузимизга тўғри келиб қолди.

Энди унинг ҳам ўлиш нияти йўқ, менинг ҳам!

Шу акахоним айтганидек, дунёда яхши инсонлар оз эмас. Улар кў-ў-ўп. Шояд шундай кишилардан бири мендек ғариб ва ночор бир йигитга ёрдам қўлини узатса!

Чирок ўчади.

БИРИНЧИ ПАРДА

Биринчи кўриниш

Шоир Собир Абдулланинг боғи. Куз кунларининг бири. Эрта тонг. Гулзор орасида атлас кўрпача ва болишлар қўйилган сўри. Ўнг томонда — данғиллама уй эшиги. Эшик яқинида четан стол ва 3–4 та стул. Этакдаги турли-туман мевали дарахтлар ва анвойи гулларнинг заъфарон чехраси ховлига ўзгача кўрк бағишлаб турибди. Уй ичидан радионинг тонгги овози эшитилади: Бир оздан сўнг кимдир бу овозни баландлатиб юборади: «Ассалому алайкум, ҳурматли юртдошлар! Тонгги қуёшнинг илк нурлари билан бошланган янги кунингиз муборак бўлсин, азизлар!» Нафис чолғу куйи бошланади.

Ташқаридан «Победа» машинасининг келиб тўхтаган овози эшитилади. Уй эшигидан устига енгил тўн ташлаган Собир Абдулла чиқиб, кўча томон йўналади. Кўп ўтмай, шовқин-сурон билан Собир Абдулла ва Фафур Фулом кириб келишади.

Фафур Фулом (*эшикдан кираётиб*). Душанбеда икки-уч кун дўстлар дийдорига тўйиб, ўтган азизлар руҳини обод айлаб келдим. Сайр ҳам сайр, саргардон ҳам сайр, деганларидек сайру саёҳат фароғатини тотдим. Аммо ўзимизнинг кўхна Шошимиздан қўймасин, дўстим. Хиротга борсам ҳам, икки кун ўтмай, Тошканни соғинаман...

Собир Абдулла. Мени айтмайсизми, Фафур ака! Бир кун-ярим кун ойдек қизларимнинг чехрасини кўриб, қўнғирокдек овозларини эшитмасам, жинни бўлиб қолгандек бўламан.

Фафур Фулом. Бўлиб қолгандек эмас, худди ўзи бўласиз, мулла Собир. (*Кулади.*)

Собир Абдулла (*ўзига оғир олиб*). Фарзанд ширин бўлади, Фафур ака. Шу ҳолат ўзингизга ҳам бегона эмас. Қизингиз...

Фафур Фулом (*унинг сўзини бўлиб*). Ҳазилни кўтармайдиган бўлиб қолибсизми, Хўконди Латифнинг эркатои? Менга сапчийдиган одатингиз йўқ эди-ку.

Собир Абдулла. Сизга сапчийдиганнинг тили кесилсин. Олмосхонни соғинганингизни бир-икки кўргандим. Шунга айтаяпман, холос.

Фафур Фулом. Соғинган бўлсам соғинибманда. «Соғиниш – меҳр-оқибатнинг онаси», деган экан машойихлардан бири. Бу дунё – одамнинг бир-бирини соғиниши билан дунё. Икки кунга бўлса ҳам сафарга чиққан одам, агар киндик қони тўкилган тупроқни соғинмаса, онасини соғинмаса, хотин-болачақасини соғинмаса, дўст-ёрларини соғинмаса, ҳайвондан фарқи қолмайди, окоси.

Собир Абдулла. Ҳаттоки ҳайвонлар ҳам соғиниш туйғусидан маҳрум эмас, Фафур ака...

Фафур Фулом (*унинг сўзини бўлиб*). Олимлар буни инстинкт, дейишади, мулла Собиржон. Ҳайвонларда туйғу бўлмайди. Академик Павловни эшитганмисиз?..

Собир Абдулла. Академик Палов, дедингизми? Шунақа академик ҳам бўлганми?

Фафур Фулом. Бўлганда қандок! Фақат Палов эмас, Павлов.

Собир Абдулла. Шундай демайсизми? Паловни ҳам биламан, Павловни ҳам. (*Ҳазиллашиб.*) Бу иккала академик менинг яқин дўстим бўлади. Тез-тез кўришиб турамиз. Сабр қилсангиз, аввал сизга академик Паловни кўрсатаман.

Фафур Фулом (*ҳазилни илиб олиб*). Сиз айтётган академик Палов менинг жигарим бўлади. Муҳаррама опангиз бу қариндошимизни азбаройи

хурмат қилганидан ҳар куни лаганга солиб олдингизга қўйиб кетар эди, «олишиб-олишиб ўтиринглар», деб. Ёдингиздан чикдими бу дўстингизнинг Арпапоёдаги уйимда сизни кутиб олишлари?

Собир Абдулла (*бўш келмасликка уриниб*). Қайси академик Паловни айтаяпсиз, Фафур ака?

Фафур Фулом. Қайси бўларди, Собиржон. (*Керилиб.*) Мен, академик Фафур Фулом, бунақа академикларни кунора тайёрлаб турадиган устози бўлганимдан кейин уларнинг бири Паловхонтўра, иккинчиси Мирзапалов, учинчиси Жаннатпалов...

Собир Абдулла (*унинг сўзини бўлиб*). Ҳов 44-йилда Ҳамид Олимжоннинг «Композиторлар» кўчасидаги уйида тайёрлаганингиз академикнинг оти нимаиди? (*Фафур Фуломда ўзгариш.*) Унинг академик Палов эмас, доцент Куйдирмаев бўлиб қолганини кўриб, шаталок отиб қочганмидингиз? Шундай гапни эшитгандек эдим. (*Ўзича.*) Бечора Ҳамид Олимжон...

Фафур Фулом (*сўзини бўлиб*). Ўтган ишга саловот, деган машойихлар. Хотира яхши воқеаларни сақлаб юриш учун берилган одамзодга. Агар инсон бутун умри давомида кўрган ёмонликларни эслаб юраверса, у одам хисобидан чикиб кетади... Гитлеру Сталинларнинг нега минглаб-миллионлаб кишиларни қириб ташлаганининг боисини биласизми? (*Собир Абдулла унга «билмайман», деган маънода қарайди.*) Чунки уларнинг мия бурамаларида отабоболарининг, олис аجدодларининг ёмон воқеалар, хунрезликлар билан тўла хотираси жойлашиб қолган эди. Уларнинг ёмон хотиралар билан захарланган мия ҳужайралари ота-онага ҳурмат, бева-бечораларга раҳм-шафқат, қариндош-уруғларга меҳр-оқибат сингари эзгу инсоний фазилатларни ситиб чиқарган. Шунинг учун улар XX асрнинг Заҳхоки Моронлари бўлишди. (*Бир оз сукутдан сўнг.*) Мана шунақа,

ўртоқ Абдуллаев. Хотира сандиғини тез-тез очиб, шамоллатиб туриш лозим. Акс ҳолда одам моғорлаб кетади.

Собир Абдулла. Келинг, ўтириб суҳбатлашайлик. Тик турганингизда, хаёлингизга нуқул жиддий фикрлар келади. Қани (*стол ва стулларни кўрсатиб*), марҳамат қилинг. (*Ўтиришади. Собир Абдулла уйга кириб, бир чойнакда чой дамлаб чиқади.*) Бугун шанба. Сиз айтганингиздек, озгина миямизни шамоллатиб, шанбалик қилайлик.

Фафур Фулом. Нима, томсувоқ бормиди?

Собир Абдулла. Томсувоқ қилмай кўйганимизга анча бўлди, Фафур ака...

Фафур Фулом (*унинг сўзини бўлиб*). Афсус. Мен ёшлик йилларимда лолақизғалдоқлар чаман бўлиб очилган, кўм-кўк ўт-ўлан билан қопланган томларда варрак учиришни яхши кўрардим. Қани энди ўша ёшлигимга, ўша лолазор томларга бир кун бўлса ҳам кайтсам. (*Ачиниб.*) Ҳозирги болалар бунинг гаштини билишмайди.

Собир Абдулла. Мен ўтмишни эсласам, кексалик қўнғироғи чалинаётгандек бўлади.

Фафур Фулом. Яхши хотира ниҳолига яна қуриган шохни пайванд қилмоқчисиз, мулла Абдуллаев?

Собир Абдулла (*қўл кўтаради*). Мана, қўл кўтардим. Ҳа, айтгандек, сафар яхши ўтдими? Тожик биродарлар соғ-саломатми? Кимларни кўрдингиз?

Фафур Фулом (*уйчан*). Сафар кўнгилдагидек ўтди. Тожик дўстларингиз сизни кўп йўқлашди. Турсунзода ҳам, Миршакар ҳам, Боқи Раҳимзода ҳам... Ҳаммаси... Собир Абдулла чакки қилди бизга кўчиб келмасдан, дейишди. Мен: Ўзбекистон ҳукумати Собир Абдуллага ёш, хурилико хотин олиб берган. Бунинг устига унинг бир-биридан гўзал канизакларини айтмайсизми яна, дедим. Шаҳарли уйию боғ ҳовлиси

бор, дедим. (*Иккаласи хахолаб кулишади.*) Рост айтибманми? Саодатхонни сизга ким олиб берган? Тўйингизда ҳукумат бошлиқлари қатнашганмиди? Қатнашган. Ўшалар олиб беришган-да, ё нотўғрими?

Собир Абдулла (*ўйланиб*). Тўғри.

Ғафур Ғулом. Онасининг атрофида парвона бўлиб юрган қизларингиз канизак бўлмай, ким бўлсин!.. Хуллас, тожик дўстларингиз сизнинг жаннатда яшаётганингизни эшитиб, кўп хурсанд бўлишди.

Собир Абдулла. Сиз ҳам икки-уч кун жаннатда яшаб, (*маънодор*) обизамзамлардан баҳраманд бўлган бўлсангиз керак?

Ғафур Ғулом. Жаннат қайда? Мажлис бошланган кундан тугагунича эшитганим «зиндабод» бўлди.

Собир Абдулла. Нима, «зиндабод» ёмон сўзми, яшасин, дегани. «Зиндабод Ғафур Ғулом!» дегани — «Яшасин Ғафур Ғулом!» дегани. Буни сиз мендан ҳам яхши биласиз.

Ғафур Ғулом. Ҳа, сиздан яхши биламан. Аммо тилда «зиндабод»-ку, аммо (*секин товуш билан, те-варак-атрофга қараб олиб*) Ленин эккан дарахт чириётганга ўхшайди. Залдагиларнинг «зиндабод» деб қичқиришлари қулоғимга бошқача эшитилаверди.

Собир Абдулла (*қўрқиб*). Хай-хай, нималар деяпсиз? Мени синамоқчи бўлаяпсиз шекилли?

Ғафур Ғулом (*ўзи ҳам хавотирланиб*). Ҳа, синамоқчийдим. (*Ашула айтиб ўйнайди.*)

Югурар ўрдак боласи,

Орқасида онаси.

Бизга ҳеч ким тош отмас,

Биз коммунист боласи,

Биз коммунист боласи.

(*Ашуланинг сўнгги сатрларини айтаётганда, кутилмаганда, йиғлаб юборади.*)

Ғафур Ғулом (*ўзига келиб*). Мен икки-уч кун душанбелашиб, дастурхон устидаги сўзларидан ҳам «Правда» газетасининг ҳиди анқийдиган кишилардан чарчадим. Жуда чарчадим. Би-и-ир Собирвойнинг уйига бориб, Маҳмудхонга ўхшаган содда, беғубор, ҳазилни кўтарадиган дўст-ёрлар билан отамлашиб ўтирсам, дедим. Ўйлаб қарасам, ҳозирги замонда аптека дорисини ичишдан кўра, Маҳмудхон аптекачига ўхшаш ёр-дўстлар билан дийдорлашиш кони фойда экан.

Собир Абдулла. Маҳмудхон ака билан ўтган бозор куни кўришиб, роса битингиз тўкилган эди-ку!

Ғафур Ғулом. Теварак-атрофга қарасанг, девдай-девдай пихини ёрган одамларни кўрасан, киши. Маҳмудхон – соддаларнинг соддаси. Ғўлларнинг ғўли. Бунақа содда одамни жаннатга кириб ҳам тополмаслик аниқ. Содда одамнинг дили пок бўлади. Мен покликни, мусаффоликни соғиндим, Собиржон. Худди шу нарса Маҳмудхоннинг чехрасида, тилию дилида мана мен, деб туради.

Собир Абдулла. Хўш, нима демоқчисиз? Уни бориб олиб келайми? Ёки унинг уйига, аптекаси-гами борамизми?

Ғафур Ғулом. Йўк, уни олиб келиш учун яхши баҳона топиш керак. Биласиз, аптекасини бировга ишонмайди. Шундай баҳона топайликки, аптекаси кўзига кўринмай қолсин.

Собир Абдулла. Баҳонанинг кони ўзингиз-да, Ғафур ака. Кўрсаткич бармоғингизни чаккангизга тирашингиз билан шеър ҳам оқиб келади, баҳона ҳам.

Ғафур Ғулом (*кулади, сўнгра кўрсаткич бармоғини чаккасига қўйиб, бир зум хаёл суради; сўнгра*). Ёзинг!

Собир Абдулла. Мана, баҳонани ҳам топдингиз. Агар сизга ҳайкал қўядиган бўлишса, сизга эмас, шу кўрсаткич бармоғингизга ҳайкал қўйиш керак!

Ғафур Ғулом. Гапни чўзманг. Довот, қалам, қоғоз олиб чиқинг.

Собир Абдулла уйига кириб, қоғоз-қалам олиб чиқиб, ёзишга чоғланади.

Ғафур Ғулом (*айтиб туради*). «Хурматли Маҳмудхон ака! Ҳамма заруру нозарур ишларингизни бир чеккага қўйиб, бизникига марҳамат қилишингизни табиатнинг нозик жойларидан сўрайман. Мен ва дўстингиз Ғафур Ғулом учун табаррук бўлган, яъни-ким жаннатмакон шоир Муқимийнинг мухтарам устозлари бўлмиш Муташарриф домла бугун тонг бирлан Қўқондан келиб, аввал сиз азизу мукаррамни, кейин Ғафур Ғуломни йўқламоқдалар. Шунинг учун аввал машинани сиз жанобларига юбораяпман. Сиздан сўнг машина шоири замонни олиб келажақдур. Устоз Муташарриф домлани узок кутдирмагайсиз. Камоли эҳтиром билан Собир Абдулло Хўкандий».

Собир Абдулла (*ёзишни тугатиб*). Баҳонани ҳам, хатни ҳам бопладингиз. Маҳмудхон ака бу хатни олиши билан учи-и-иб келади.

Ғафур Ғулом. Қани энди шу хат ҳам учи-и-иб борса. (*Чақиради.*) Мустафо! Ҳой, Мустафо!!

Собир Абдулла. Мен ўзим чиқиб, бериб келаман. (*Чиқади.*)

Ғафур Ғулом ҳовлининг маккажўхорилар бўй чўзиб турган жойига бориб, улар попугини юлиб, сокол-мўйлов ясайди. Қошига ҳам попук ёпиштиради.

Собир Абдулла (*ҳовлига қайтиб кириб, дастлаб Ғафур Ғуломни топа олмай, у ёқ-бу ёққа аланглайди, сўнг кўриб*). И-е, Ғафур ака! Тинчликми?

Ғафур Ғулом. Тинчлик. Сандиғингизда Худоёрхондан сизга мерос бўлиб қолган банорас тўн борми? Муқимийнинг устози киядиган бошқа бош-оёқ сарполар топилса керак? Тезроқ олиб чиқинг.

Собир Абдулла. Тушундим. Аммо эҳтиёт бўлинг. Тағин Маҳмудхон ака Муқимийнинг устозини кўрдим, деб ҳушидан кетиб юрмасин. Бу, иккинчими-учинчими ҳушидан кетиши бўлади. Худо сақласин, бир кунмас, бир кун...

Ғафур Ғулом. Боғингизга булбул ҳам керак эмас, чоғи. Жуда яхши сайраяпсиз, Собиржон. Фақат ниятингизни яхши қилинг.

Собир Абдулла уйга кириб, бир мунча вақтдан сўнг бир қучоқ кийим-кечак, китоб-дафтар олиб чиқади. Ғафур Ғулом уларни танлаб, кийинади ва 100 ёшдан ошган чолнинг қиёфасига кириб, сўрига кўтарилади. Собир Абдулла савлат тўкиб ўтирган «Муташарриф»нинг орқа тарафига икки-уч ёстик қўяди. «Муташарриф» Дакки Юнусдан қолган кўзойнакни тақиб, бир қўлида тасбеҳ ўгириб, олдидаги катта арабий китобни ўқиётган киши бўлиб ўтиради.

Шу пайт машина товуши келади. Собир Абдулла чиқиб, Маҳмудхонни бошлаб киради.

Маҳмудхон (*ҳовлига кираётиб*). Муқимийнинг домласи мени қаердан билар экан? На Қўқонга борган, на Муқимийни кўрган бўлсам. Муқимийнинг шогирди, деганида ҳам бўлак гап эди. Сирасини айтсам, Муқимийнинг шогирдига ҳам ишим тушмаган. Уям мени тушида ҳам кўрмаган бўлса керак.

Собир Абдулла. Ундай деманг, Ғафур Ғулом ҳар сафар Қўқонга борганида сизнинг таърифингизни қиларди. Қўқонда шоир зоти борки, каттаси ҳам, кичиги ҳам сизни яхши билади. Муташарриф бобо

ҳам сизнинг таърифингизни кўп эшитганлар. Сизни кўрсалар, балки шогирди Мухаммад Аминхўжани кўргандек бўлиб бошлари кўкка етар.

Маҳмудхон (*ўзича*). Зарур ишларим бисёр эди. Ҳаммасини ташлаб келдим. Ҳай, майли. Муқимийнинг домласини ҳар куни кўрмасак... (*Сукут. Собир Абдуллага.*) Фафур келгани йўқми?

Собир Абдулла. Фафур акага машина энди боради. Марҳамат, сўрига чиқинг, сизнинг келишингизни кутиб меҳмонга дастурхон ёзолмай ўтирибман.

Маҳмудхон. Меҳмон отангдан ҳам улуғ, дейишади. Хўқонди Латифдай олис жойдан меҳмон келади-ю, мендек шоир зотининг соясига салом берадиган кишини кутиб ўтирганингизни қаранг, мулла Собир!

Собир Абдулла. Меҳмон, «Маҳмудхон келмасларидан дастурхон ёзмайсиз», деб оёқ тираб олдилар. Ана, сўрида ўтирибдилар. Қани (*сўрини кўрсатиб*), кўтарилинг.

Маҳмудхон сўрига чиқиб, икки қўлини кўксига қўйиб, меҳмон билан саломлашади.

Маҳмудхон. Ассалому алайкум, тақсир. Хуш келибсиз Тошканди азимга. Яхши келдингизми? Сихат-саломатлигингиз яхшими? Поездда уриниб-чарчаб қолмадингизми? Шу муборак ёшда бир Тошканга борай деб йўлга чиқибсиз-да. Боракалло, қадамларингизга ҳасанот.

«Муташарриф» қулоғи оғир бўлгани учун Маҳмудхоннинг сўзларини эшитмай, Собир Абдуллага қарайди.

Собир Абдулла (*«Муташарриф»га баланд овоз билан*). Маҳмудхон сизга салом беряптилар. «Хуш келибсиз, — деяптилар, — Тошканди азимга». «Яхши келдингизми? Сихат-саломатлигингиз

жойидами», деяптилар. «Поездда уриниб-чарчаб қолмадингизми?» деяптилар. «Шу муборак ёшда бир Тошканга борай деб йўлга чиқибсиз-да», деяптилар. «Боракалло, қадамларингизга ҳасанот», деяптилар.

«Муташарриф» «маъкул», дегандек бошини кимирлатиб қўяди.

Маҳмудхон (*Собир Абдуллага қараб секин овоз билан*). Муқимий ҳазратларининг бу домласи тушмагур каловланиб қолганга ўхшайди. Каловланмай ҳам нима қилсин, шогирдининг арши аълога кетганига қанча йиллар бўлган бўлса! Бир оёғи ерда, бир оёғи гўрда, десак ҳам бўлар экан бечора домланинг. (*«Муташарриф»га мурожаат қилиб.*) Таксир, мучалингиз нима? Юздан ошгандирсиз? Муқимий ҳазратларига устозлик қилганман, денг. Барака топинг, кўп яшанг. (*Муташаррифдан садо чиқмаётганини кўриб.*) Қулоқ масалалари чатоққа ўхшайдими, таксир? Мен ҳам мулла Собиржонга ўхшаб бақирсам, қулоғингизнинг қолган пардаси ҳам йиртилиб кетиши мумкин. Худо келиб-келиб сиздек улуғ домланинг қулоғига пахта қўйиб кетадими? (*Муташарриф тушунарсиз ҳаракат қилади.*)

Собир Абдулла. Худога тил теккизманг. Домла хафа бўлдилар.

Маҳмудхон. Худога тил теккизиб жинни-пинни бўлдимми? Шундоқ табаррук ёшдаги домланинг қулоғига худо пахса урмаганида ота-бола бўлиб гурунглашиб ўтирган бўлардик-да, мулла Собиржон. (*Яна Муташаррифда ўзгариш.*)

Собир Абдулла. Яна худога тил теккизясиз, Маҳмудхон ака. Домла ранжияптилар.

Маҳмудхон. Хўп, тавба қилдик, тавба қилдик. Қулоқ-ку аллақачон нафақага чиққан экан, кўз-чи, кўз? Кўзингиз жойидами?

Собир Абдулла. Кўзлари жойида бўлмай, қаерда бўлсин, Махмудхон ака? Ё одам кексайганда кўзи елкасига кўчиб чиқади, деб эшитганмисиз? Гапингиздан латта ҳиди келадиган бўлиб қолиптими? Домлага айтадиган бамаъни гапларингиз йўқми, Махмудхон ака!

Махмудхон (*ўзича*). Бу ерга келмай мен ўлай. Тушимда кимнингдир арвоҳини кўргандима-а-а! Отамнинг арвоҳи, деб эрталаб уч ракат «Ёсин» сурасини ўқиган эдим. Мутакаббир, йўғе. Муташаккир, йўқ, Муташарриф домланинг арвоҳи экан! (*Муташаррифга баланд овоз билан*). Бугун сизни туш кўрган эдим. Қаранг, учрашар эканмиз. Тушда ҳам кўп хосият бор-да. Таксир, мен, мана, олтмишга кирмасдан, кулоқдан қолганман. Сизга ҳавасим келиб турипти. Кўз тегмасин, ҳали ҳам қулоғингиз яхши экан, кўзингиз ҳам яхшими?

«Муташарриф» Собир Абдуллага тушунмаган киши бўлиб қарайди.

Собир Абдулла (*Муташаррифга баланд овоз билан*). Махмудхон ака аптекачи эмасмилар, озмоз тиббиётдан хабардорлар. (*Ҳазиллашиб.*) Баъзан Фафур Фуломни ҳам (*томогини кўрсатиб*) даволаб турадилар...

«Муташарриф» жаҳлланади.

Собир Абдулла. Махмудхон, «Таксир, мен, мана, олтмишга кирмасдан, кулоқдан қолганман», деяптилар. «Сизга ҳавасим келиб турипти», деяптилар. «Кўз тегмасин, ҳали ҳам қулоғингиз яхши экан, кўзингиз ҳам яхшими?» деяптилар.

«Муташарриф» нимадир дейди.

Собир Абдулла (*унинг сўзларини «таржима» қилаётган кишидек, Маҳмудхонга*). Муташарриф домла: «Кўзим ҳам, қулоғим ҳам балонинг ўкидек», деяптилар.

«Муташарриф» (*кутилмаганда сўзлаб юборади*). Йўқ, мен Маҳмудхондан: «Пешонангдаги кўзми ё супранинг тешигими?» деб сўрадим.

«Муташарриф» соқол-мўйловини олади, салла-чоппинини ечади.

Маҳмудхон (*ҳайратда*). И-е, Фафурвой, ўзингизми? (*Фафур Фулом билан Собир Абдулла қотиб-қотиб кулишади.*) Мен ҳам Муқимийнинг домласи аллақачон кўкариб чикқандир, деган ҳаёлда эдим... Ҳали сизлар (*Фафур Фулом билан Собир Абдуллага қараб*) Топчинский-Попчинский бўлиб мени лақиллатгани чақирган экансизлар-да? Шунча зарур ишларни ташлаб келдим-а! (*Ўзини аразлаганга солади.*)

Фафур Фулом. «Мени ҳеч ким лақиллатолмайди», деб кериладиган сенмисан, Маҳмудхон?! Лақиллатиш мана мунақа бўлади. Чолни кўрсанг бувам дейдиган бўлиб қолибсан-у, яна биздан хафа бўласан! Кел, энди бир қучоқлашиб кўришайлик.

Маҳмудхон. Йўқ, кўришмайман мени мазах қиладиган арвоҳ билан.

Фафур Фулом (*сўридан тушиб, Маҳмудхонга яқинлашади*). Сен мени соғинмаган бўлсанг, мен сени соғиндим, дўстим, Тожикистонда юриб. Уч кун уч йилдек туюлди. Кеча оқшом келиб, бугун эрта-лаб сени кўргим, бағримга босгим келди. Нахотки, Фафур Фулом деган минг йиллик дўстингни кечирмасанг!

Маҳмудхонда ўзгариш. У ҳам сўридан тушиб, секин-аста Фафур Фуломга яқинлашади. Сўнг иккаласи қаттиқ қучоқлашиб кетади.

Ғафур Ғулом (*кўзига ёш олиб*). Нима қилай? Онам мени кадрдонларимни тез-тез соғинадиган, кўрмаса асло туролмайдиган қилиб туккан бўлса.

Собир Абдулла. Қани энди мени ҳам шундай соғинсангиз, Ғафур ака! Бу дунёдан армонсиз ўтган бўлардим.

Ғафур Ғулом. Кеча кечкурун сафардан келган одам бугун тонг отар-отмас, сўфиники қуримасдан уйингизга келиб турибди-ку, Собиржон! Соғиниш бундан ортиқ бўладими? Айт, Маҳмудхон!

Чирок ўчади.

Иккинчи кўриниш

Ўша жой. Ўша куннинг эртаси. Тонг сахар. Собир Абдулла ўрин-кўрпаларни йиғиб, нонушта дастурхонини ёзишга тараддуд кўрмоқда.

Маҳмудхоннинг овози. Ғафур! Қаёқдасан, шўрим қуриб қолди!

Гулзор орасидан бир тутам райхон ушлаб Ғафур Ғулом чиқиб келади.

Ховлининг бошқа тарафидан ажабтовур бир ҳолатда Маҳмудхон кўринади.

Ғафур Ғулом. Нима гап? Тинчликми? Ё ош ҳазм бўлмадими?

Собир Абдулла (*узоқдан*). Нега ҳазм бўлмади? Ғафур Ғулом дамлаган, аканг қарағай олов ёқиб турган ош-а?

Маҳмудхон. Гап ошда эмас.

Ғафур Ғулом. Бошдами?

Маҳмудхон (*унинг сўзини эшитмай*). Кечаси ётар пайтида қўйдирма тишимни истакондаги сув-га солиб қўядиган одатим бор эди. Эрталаб тонг

сахарда уйғонсам, ўша тишим истаконда ҳам йўқ, оғзимда ҳам.

Ғафур Ғулом. Йўқолмасдан аввал бормиди?

Махмудхон. Ҳазилнинг ўрни эмас, мулла Ғафур.

Собир Абдулла (*узоқдан*). Оғиздаги тиш қаерга кетади? Бирор бошқа жойга меҳмонга бориши керак эмасмиди?

Махмудхон. Э, Собиржон, биргалашиб мени мазах қилаверманглар. Шоир бўлмасам ҳам, шоиртабиат одамман. Кўнглим нозик.

Ғафур Ғулом. Кўнгли нозик одамнинг тиши ҳам нозик бўлади. Тишингиз қаерга ҳам кетарди, Махмудхон. Кўп хафа бўлманг, келиб қолар.

Махмудхон биродарларининг ҳазилидан ранжиб, дарахтзор томонга йўналади.

Махмудхон (*у ёқ-бу ёққа назар ташлаб, ўзича*). Қаерда йўқотибман-а, билмайман! Тушиб қолганмикин? Ёки кеча ош еяётганимизда...

Ғафур Ғулом. Бўлди-бўлди. Ташвишланма! Тишинг тайинлик одамда!

Махмудхон. Нима дединг? Тайинлик одамда, дедингми? (*Ғафур Ғуломга яқинлашади.*)

Ғафур Ғулом (*ўзига-ўзи сўзлагандек*). Мўйсафид деб уни ким айтади?! Туппа-тузук, инсофли, имонли одамга ўхшаганди-я! Одамлар ҳам айниб кетишди. Об-бо, одамлар-ей!

Собир Абдулла. Ха, нима гап?

Ғафур Ғулом (*Собир Абдуллага*). Анави носфуруш кўшнингизнинг исми нима эди?

Собир Абдулла. Қайси носфуруш?

Ғафур Ғулом. Нечта носфуруш кўшнингиз бор, Собиржон?

Махмудхон. Қайси носфуруш? Менинг тишимга нима алоқаси бор носфурушнинг?

Фафур Фулом. Алоқаси бўлмаса гапирармидим.

Собир Абдулла. Носир сарикни айтяпсизми?

Фафур Фулом. Ҳа, айтгандек, Носир сарик эди-я исми! Носфурушлик қилавериб сарғайиб кетган. Ранги рўйига қараб бўлмайди. Ким кўп, лётчик кўп. Биттасининг чарм қоплаган кўзойнагини сотиб олиб, тақиб юрса ўладими? Ҳозирги маданий замонда носфурушлар кўзига ана шунақа кўзойнакни, қўлига елим қўлқопни тақиб ишлашлари керак. Нос нозик нарсаси.

Маҳмудхон. Носир сарикнинг нима алоқаси бор менинг тишимга? Нега гапни бошқа томонга бураб юборасан?

Собир Абдулла (*эшитмаган киши бўлиб, Фафур Фуломга*). Исми Носир сарик бўлса нима қипти? Носфурушлик қилаверганидан кейин у сарғайиб кетмай, мен сарғайиб кетайми? Дарвоқе, унинг исми Носир эмас, Мухаммадносирхон! У катта мулла одамнинг ўғли. Отаси 30-йилларда Қашқарга қочиб кетган.

Маҳмудхон. Хой, барака топгурлар, менинг тишимни топиб берасизларми ё Носир сарикнинг келиб чиқишини муҳокама қиласизларми? Балки бирортангиз Қашқарга ҳам бориб келарсиз?

Фафур Фулом (*Маҳмудхонга*). Йўқ, Қашқарга боришга вақтимиз йўқ. Аввал сенга йўқолган тилла тишингни топиб беришимиз керак. Кейин борсак бораверамиз.

Маҳмудхон. Эй, худо!.. Куним қанақа бетавфик одамларга қолди! Мен бордан гапирсам, улар тоғдан келади-я.

Фафур Фулом (*сўзини бўлиб*). «Худо», «худо», дейсан-у, «берди»сини айтишимга имкон бермайсан. Одам деган сабрли бўлади. (*Ўйлагандек бўлиб*.) Ошдан кейин, ёдингда борми, сен олмазорга ўтиб

кетдинг. Мулла Собир уйнинг бекасидек (*Собир Абдуллага қараб қўйиб*) дастурхонни йиғиштириб, эшик томонда увуллаб юрган кучукнинг олдига бориб қокди. Шундайми, мулла Собир?

Собир Абдулла. Шундай, Фафур ака. Меҳмон келганда ит ҳам, мушук ҳам умидвор бўлади, гўшт-пўшт ташлайдими, деб.

Фафур Фулом. Шу кучук тушмагур дастурхон қоқилган жойдан аллақандай нарсани тишлаб қочганини кўриб қолган эдим. Шу денг, тилла топган тиланчидек шунақасига шаталоқ отиб қочдики, қизиқиб, дарвозахонага бориб, орқасидан қарадим.

Маҳмудхон (*сабрсизланиб*). Тез-тез айтсангизчи, ёрилиб кетай девомман.

Фафур Фулом. Орқасидан қараб турсам (*сукут, Маҳмудхон безовталанади*), орқасидан қараб турсам.

Маҳмудхон. Э қараб туравермай ўлинг. Кейин нима бўлди?

Фафур Фулом. Шу денг, орқасидан қараб турсам...

Маҳмудхон. Бўлди-да қараганингиз! Ҳадеб қарайверадами кап-катта киши итнинг орқасига!

Фафур Фулом (*ўзини жаҳлланганга солиб*). У ёғи эсимда йўқ..

Маҳмудхон. Эсингизда бўлмаса, ит билан Носир сарикдан гап очиб нима қилардингиз? (*Йиғламоқдан бери бўлади.*)

Собир Абдулла. Сезиб турибман, у ёғини ҳам яхши биласиз. Келинг, бечора Маҳмудхон аканинг бошига шундай кўргилик тушиб турган бир пайтда сиз ҳам унинг жигарини қон қилманг.

Собир Абдулланинг сўзларини эшитган Маҳмудхон хўрлиги келиб йиғлаб юборади.

Ғафур Ғулом. Йиғламанг, Махмудхон, йиғламанг. Тиш топиладиган нарса. Тиш кўндириладиган оғиз ишлаб турса, одамзод ўлмайди.

Собир Абдулла (*Ғафур Ғуломга.*) «Орқасидан қараб турсангиз...»

Ғафур Ғулом. Орқасидан қараб турсам, кўприкдан ўтаётганда, Носир сариқ унинг оғзидаги нарсани кўриб қувган эди, кучук ташлаб қочди. Носир сариқ уни ердан олди-ю, сувга чайиб, оғзига солгандек бўлди. Мен хайрон қолдим. Наҳотки, туппа-тузук мўйсафид киши кучук билан суяк талашса, деган мулоҳаза билан уйга қайтдим. Энди ўйлаб кўрсам, ўша нарса суяк эмас, сенинг кўндирма тишинг экан.

Собир Абдулла. Вой, уятсиз Мухаммад-носирхон-ей! Кейинги пайтда нега думоғи кўтарилиб қолди, десам, одамларнинг оғзидан тушиб қолган тилла тишларни ити билан йиғиб юриб, бойиб қолган экан-да!

Махмудхон (*астойдил ишониб*). Уни боплайман. Носир сариқни энди эл-юрт Носир сариқ эмас, Қора Носир деб атайдиган қилмасам, кимсан, Махмудхон эмасман!

Ғафур Ғулом. Ҳай-ҳай, дўстим, бу шахдингиздан қайтинг. Носир сариқ бу тишни ўзиники деб ўйлаган бўлса ажаб эмас. Унинг ҳам бир тиши лиқиллаб қолганми, доим тили билан ўша тишини туртиб кўярди.

Махмудхон. Тиши лиқиллаб қолганми-лиқиллаб қолмаганми, бу билан менинг ишим йўқ. Уни бутун шаҳарга шармандан шармисор қиламан.

Собир Абдулла. Жон Махмудхон ака. Ундай қилманг. Яхшими ё ёмонми, Носир сариқ менинг кўшним бўлади. Одам зоти кўни-кўшниси билан ахил яшаши лозим. Шундай қилсангиз, худо сизни ҳам, мени ҳам кечирмайди.

Маҳмудхон. Сиз бу нозик ишга аралашманг. Носир сарик тайёр тишга хўжайин бўлиб олади-ю, мен оғзимни очиб қолавераманми?

Фафур Фулом. Кўчада тайёр тиш ётади-ю, ким олмайди, Маҳмудхон. Айникса, Носир сарикқа ўхшаган оғзида тишидан ҳам қаваги кўп кишилар. Сен уни хафа қилиб юрма! Тишинг кучукда кетса, нима бўлар эди!

Маҳмудхон. Йўқ, мен уни тузлайман. «Бу кимнинг тиши?» деб одамлардан сўраб-суриштирмай, сувга чайиб, оғзига ўрнатиб олади-ю, индамай кета-вераманми?!

Собир Абдулла. Қизишманг, Маҳмудхон ака, қизишманг.

Фафур Фулом. Агар менинг тишим тушиб қолиб, аввал бирор ит, кейин бирор носфуруш уни оғзига солиб олган бўлса, мен бундай бевафо тишдан воз кечган бўлардим.

Маҳмудхон. Ахир бу тишни ясаттириш учун тиш дўхтирнинг дўконига бир ой катнаганман! Бир ой оғзимга бир қошиқ овқат олмаганман. Ошқозон «овқат, овқат!» деб турганда, оч-наҳор юриб кўринглар. *(Хўрлиги келади.)*

Фафур Фулом *(раҳми келган бўлиб)*. Маҳмудхон, биласан, менинг бир яхши одатим бор. Сенга ўхшаб тишим йўқолиб қолмасин деб доим запасини ёнимда олиб юраман. Кел, шуни сенга бера қолай. Зора, бошқа тишларинг билан оғиз-бурун ўпишиб кетса. *(Ён чўнтагидан ўрама қогоз чиқариб, очади-да, ичидаги тишни тантанавор бир ҳолатда Маҳмудхонга беради.)* Мана, ола қол... Кейин ўзинг ҳимматингга қараб мени хурсанд қиларсан.

Собир Абдулла. Зўр одамсиз-да, Фафур ака! Хотамтой ҳам сиздек саховатли бўлмаган! Маҳмудхоннинг тиши йўқолиб қолишини олдиндан билгандек, запас тилла тишни олиб юрган экансиз.

Ғафур Ғулом. Бу ҳам бўлса Маҳмудхоннинг омади. Агар сизнинг тишингиз тушиб қолганида, бермаган бўлардим.

Собир Абдулла. Нега? Мени шунчалик хуш кўрмайсизми?

Ғафур Ғулом. Хуш кўришга-ку хуш кўраман. Аммо сизнинг ёмон одатингиз бор. Келиним Саодатни ўпаман, деб лабини тишлаб оласиз. (*Кулишади.*)

Маҳмудхон (*тўсатдан бақриб*). И-е, бу ўзимнинг тишим-ку! Мени шунақа лақиллатасизларми, иккита шоир бир бўлиб!!!

Ғафур Ғулом. Тиш — керакли матох, Маҳмудхон. Уни дуч келган жойда қолдириб кетавермайди, киши!

Ҳамма хахолаб кулади.

Учинчи кўриниш

Ўша жой. Ўша кишилар.

Машина овози келади. Шовқин-сурон билан шоиру хонандаю созандалар кириб келишади.

Собир Абдулла меҳмонлар келаётганини кўриб, уйдан янги болиш ва кўрпачалар олиб чиқиб, сўрига файз кирита бошлайди. Дастурхон ёзади.

Ҳабибий (*кириб*). Ассалому алайкум, азизлар!

Ғафур Ғулом (*у билан кўришиб*). Ҳабибий домла, яхши келдингизми? Сизни кўрсам, раҳматли отамни кўргандек бўламан. Доим беш юзинчи лампадек нур сочиб, нуроний отахон бўлиб юринг. (*Юнус Ражабий билан кўришиб*). Юнус тоға, сизни ҳам кўрар кун бор экан-а. Соғ-саломатмисиз? Бир арава бола-чақалардан ортиб, сўзимни қолдирмасдан келганингиз учун ташаккур...

Юнус Ражабий (*унинг сўзини бўлиб*). Фафурвой, сизни кечадан бери ахтараман, Собир Абдулланинг уйида ўтирибман чилла қилиб, демайсиз ҳам.

Фафур Фулом. Вой, тоға-ей, чиллани сизга чиқарган. Янгамнинг этакларидан ҳафталаб силжймайсиз. Танбурнинг қорнини чертиб ётганингиз ётган. (*Кулишади.*)

Юнус Ражабий. Кўзингиз тегди, мулла Фафур, кўзингиз тегди. Қариб ҳеч нарсага ярамай қолаяпман.

Фафур Фулом. Танбурдан дармон кетди, денг. Сизни яхши биламан. Кўз тегмасин деб белингизга тумор боғлаб юрасиз. Не-не созандалар танбур чертмай қўйишган, сиз ҳали ҳам танбур навосини жаранглатиб юрасиз.

Юнус Ражабий. Об-бо, Фафурво-ей, аскияни сизга чиқарган. Лофнинг аравасини олиб қочганингизда раҳматли Юсуфжон Қизик ҳам сизга бас келолмасди. Асли бу гапларингизни Ҳабибий домлага айтсангиз, ўринли бўлармиди.

Фафур Фулом. Нечук?

Юнус Ражабий. Ёзган ғазалларини ўқимаяпсизми? Ҳали ҳам ўлдим-куйдимдан нарига ўтмайдилар. Янгамизга ҳали ҳам тинчлик бермаяптилар чоғи.

Фафур Фулом. Шоирлар шунақа бўлади ўзи, Юнус ака. Тўқсон ёшга тўлиб, оёқларидан дармон кетиб, чўзилиб ётишса ҳам, оғизларидан ишқ-муҳаббат хуштаги тушмайди.

Юнус Ражабий. Кеча ўғилларидан янги ғазалларини юборибдилар, Юнус тоғангга бориб айт, шўхроқ куй басталасин, деб. Бу ғазалда нима ёзибдилар, денг:

Ҳар замон кўрсам, ёшим улғайса ҳам, эй

сарвиноз,

Қоматим ҳам бўлмагай, қўлга асо даркор эмас.

Кулишади.

Ҳабибий домла нимага шама қилаётганларини сезаяпсизми, мулла Ғафур. «Қоматим ҳам бўлмагай», деганларини қаранг! Шундай дейишга уялмайдилар ҳам. Яна мен бу ғазалга шўх куй басталар эмишманда, у кишим ғазални сарвинозларга ашула қилиб айтиб берар эмишлар!

Кулги.

Ғафур Ғулом. Ҳабибий домланинг сарвинози ким эканини наҳотки билмасангиз, Юнус ака! Мана, эшитинг:

*Ҳар кишининг таъбига лойиқ севиқли ёри бор,
Толеимдан ўрғилай, ёримга ҳеч ёр ўхшамас.*

Мана шунақа. Ҳабибий домла бегона сарвинозга кўз қирини ташлайверадиған бастакору шоирлардан эмас. Ўзлари бу гуноҳли дунёда яшаётган бўлсалар ҳам, кўнгиллари арши аълодан пастга тушмайди. Бундай кўнгил базми жамшидни ҳам хуш кўрмайди, Юнус ака!

Ҳабибий. Мулла Ғафур, бизни жуда узлатга чекинганлар каторига киритиб юбордингиз. Базми жамшидга тушиб қолсак, сизни уялтирмаймиз. Пиёла узатасизми...

Ғафур Ғулом. Гул-лола кўрсатасизми...

Ҳабибий (*бу гапни эшитмай*). Оёқ ўйинга тушасизми, сиз нима қилсангиз, биз ҳам шуни қилишга куч-дармон топамиз.

Юнус Ражабий (*чеккага*). Домласи тушмагур ҳали ҳам қариб қуйилмаганга ўхшайди.

Ҳабибий (*сезиб*). Бир нарса дегандек бўлдингизми, Ушшоқвой ака?

Юнус Ражабий. Мулла Ғафурнинг ўзига ўхшаган қирчиллама йигитларни йиғдириб келганини айтаман, домла.

Ғафур Ғулом. Ҳали ҳам унча-мунча кирчиллама
йигитлардан кам жойингиз йўқ. Камтарлик қилманг.
Би-ир битингиз тўкилсин, деб сизларни олиб келгани
Мустафони юборган эдим-да.

Юнус Ражабий. Барака топинг, мулла Ғафур.
(*Маҳмудхонга яқинлашиб.*) Лутф-алтофга берилиб,
Дори-Дармонийни унутиб кўйдик чоғи. (*Маҳмудхон
билан кўришишади.*) Соғ-саломат юрибсизми, Маҳ-
мудхон? Аптекангизга биз, мўйсафидларбоп дори-
дармонлар келиб туриптими?..

Ғафур Ғулом (*унинг сўзини бўлиб*). Кампир-
нинг дарди ғўзада, деганлари шу-да. Аптекачини
кўришса, дармон дорини суриштириб кетишади. Са-
лом-алик ҳам ўлда-жўлда бўлади.

Ҳабибий (*ҳали ҳам уй билан сўри ўртасида
елиб югурган Собир Абдуллага қараб*). Мулла Со-
бир, тепага чиқиб олиб, тушгингиз келмай қолдимиз?

Ғафур Ғулом Тепага чиқиб олганидан ке-
йин қайси аҳмоқнинг пастга тушгиси келади?! (*Со-
бир Абдуллага.*) Тушманг, Собиржон, зинҳор туша
кўрманг. Керак бўлса, сиз билан сўрашгани сўрига
ўзлари чиқишсин.

Юнус Ражабий (*ҳамроҳларига қараб*). Со-
биржон сизу биз ўлтирадиган жойни нозу неъматлар
билан ясатаётган кўринадилар.

Ғафур Ғулом
(*Собир Абдуллага қараб*).

Зохирни яшадан дили виждонни ясантир,
Виждонни солиб ишга, бу давронни ясантир.

Ҳабибий

Ижод ила эк чўлу биёбонга қизил гул,
Кўп мева экиб, чўлу биёбонни ясантир.

Ғафур Ғулом
Меҳнат ила зеб боғла лаёқат-хунарингга,
Юлдуз яратиб, чакна-ю, осмонни ясантир.

Ҳабибий

Минбарга чикиб, бошла кўшикларни уялмай,
Қарсаклар ила халқ тўла майдонни ясантир.

Ғафур Ғулом

Нур чашмасидур халқинг учун қалби хазинанг,
Соч нур, бу ёруғ қалб ила инсонни ясантир!

Собир Абдулла (сўридан тушаётиб)

Сен элдан агар ширау шарбат умид этсанг,
Борбони бўл-у, боғ ила бўстонни ясантир.

Пастга тушиб, меҳмонлар билан қучоклашиб
кўришади.

Юнус Ражабий (*Собир Абдулла билан кўришар экан*). Боракалло, шоир дўстлар! Сизлар ҳаммаёкни боғу бўстонга айлантираётганингизда биз бир чеккада қўл ковуштириб турсак ярашмас экан. (*Созандаларга.*) Қани, йигитлар, тезрок жойлашиб, асбобларни вилофидан чиқариб олинглар.

Ҳабибий. Дилимдагини айтдингиз, оға. Дилим-сиз, дилим. Аммо шўхроғидан бўлса, Мулла Ғафур билан Мулла Собиржоннинг маком қилганини кўриб, ором олармидик.

Ғафур Ғулом. Махмудхон дўстимни-чи? У бир кун тўйда хиром айлаганида, Мукаррамахоним бу тўйда менга эҳтиёж йўқ экан, деб тўрва-халтасини кўтариб чиқиб кетган.

Собир Абдулла. Қани, меҳмонлар, марҳамат. Ким сўрини хоҳласа – сўрига, ким Пушкин билан Глинкага ўхшаб ўтиришни истаса – устол-устулга.

Ҳамма ўзи истаган ердан макон топиб ўтиради. Созандалар асбобларини созлаб, мумтоз куйлардан чала бошлайдилар.

Тўртинчи кўриниш

Ўша жойнинг гулзору дарахтзор томони. Фафур Фулом, Хабибий, Юнус Ражабий, Собир Абдулла ва Махмудхон суҳбатлашиб юришибди.

Сахна очилган пайтда булбулнинг сайрагани эшитилади.

Юнус Ражабий. Ота-боболаримизнинг яхши бир одатлари бўлган. Шаҳар ховлидан ташқари, дала ховлини ҳам барпо этишган улар. Ёзнинг жазирама иссиқ кунлари бошланмасдан дала ховлига кўчиб чиқишган. Дала ховлида эса узум, олма, нок, анор, анжир дегандек ноз-неъматларнинг етмиш бир нави гуллаб, ҳосил берган. Улардан ташқари, райхону жамбилларнинг шилдираб оккан арик лабида бўй таратиб турганини айтмайсизми!

Фафур Фулом. Шоир бўлиб кетинг-е, уста.

Юнус Ражабий. Инсон дунёга бир марта келади. Шундай бўлгандан кейин, эмин-эркин яшаши, табиат етказиб берган ноз-неъматлардан тўла баҳраманд бўлиши лозим. Афсуски, большевиклар масжид ва мадрасаларимизни вайрон қилибгина қолмай, йил бўйи бизни, қўни-қўшниларимизни ноз-неъмат билан таъминлайдиган дала ховлиларимизни ҳам тортиб олишди.

Фафур Фулом. Большевикларни кўп ёмонлай-верманг. Тўғрими, мулла Собир?

Собир Абдулла. Тўғри айтасиз. Дўппининг тагида одам бор, дейишади. Эшитган қулоқнинг етказадиган оғзи ҳам бор.

Фафур Фулом (*киноя билан*). Яқинда большевиклар коммунизм деган жамиятни қуриб беришади. Шунда дала ховли ҳам бўлади, шаҳар ховли ҳам. Худди мулла Собиржоннинг боғига ўхшаган...

Юнус Ражабий. Кошкийди худо шундай кунларга етказса.

Фафур Фулом. Уста, хафа бўлманг-ку, сиз ҳам, мен ҳам ёлғиз ўзимизни ўйлайдиган бўлиб қолганмиз. *(Киноя билан)* Ҳукумат ҳаммани ўйлаяпти. Агар илгари эллик-олтмиш нафар кишининг боғи бўлган бўлса, мана, ҳукумат Эски шаҳарда Пушкин номидаги, Янги шаҳарда Горький номидаги, Асака даҳасида немис биз билан урушиб юрмасин, деб Тельман номидаги боғларни барпо этган. Бу боғларда сиз билан бизнинг оилаларимиз истирохат қилишмоқда.

Ҳабибий. Дарвоқе, мулла Фафур, Пушкин боғи тўғрисида яхши шеър ёзган эдингиз, шекилли.

Собир Абдулла *(ёд ўқий бошлайди)*:

Бир ватаннинг ўғлименким, ҳар тараф гул-лола боғ,
Қалб кўзидай энг қоронғи кечада порлар чароғ.

Ҳар йигит мағруру ҳар қиз кўкраги қўш чўкки тоғ,
Сув десанг шарбат оқар, иқлим десанг, қаймоғу ёғ,
Ўз-ўзини мақтаганда, мактамай қолгайми мен?

Ҳабибий билан Юнус Ражабий. Боракалло.

Юнус Ражабий. Зўр шоирсиз-да, мулла Фафур. Чўлпон бўлиб кетинг-ей. *(Фафур Фулом нимадир демоқчи бўлади. Давом этиб.)* Фақат сиз айтган боғлар жаннатнинг кавсар ховузли боғларига ўхшайди. Бу боғларда на бирор гулни узолмасанг, на думалаб ётолмасанг ошна-оғайнилар билан. На парранда боқолмасанг. На асалари тутолмасанг. Чунки, бу боғлар сизники ҳам, меники ҳам эмас, ҳукуматники!

Фафур Фулом. Мана, қаранг, уста. Агар мана бу боғ мулла Собирнинг боғи эмас, ҳукуматнинг боғи бўлганида, мана бу жонворлар *(товуқларни кўрсатиб)* хансираб ётмаган бўларди.

(Маҳмудхонга.), Бу товуклар нимага хансираяпти, Маҳмудхон? Фаҳмламадингми?

Маҳмудхон. Йўқ. Нимага хансираяпти?

Фафур Фулом. Мендан сўрайсан-а? Билсам, сендан сўрармидим.

Маҳмудхон. Собиржон, ўзингиз айта қолинг, товукларингиз нега хансираяпти?

Собир Абдулла (*ўйлаб*). Кўп тухум туғса, семиз товуклар чарчаб қолади.

Маҳмудхон. Кўп тухум туғса, дедингизми?

Собир Абдулла. Ҳа, кўп туғишади. Масалан, ҳув анави катта оккулок эрталабдан бери бешта туғди. Энг кичиги учтадан...

Маҳмудхон. Бўлмаган гап! Мени лақиллатмоқчимисиз, шоир? Шу ёшга кириб битта товук бешта тухум туққанини эшитмаганман.

Ҳабибий (*Собир Абдуллага, ўйинни давом эттириб*). Товукларингиз кечгача қанча туғади?

Собир Абдулла. Бериладиган овқатга қараб.

Фафур Фулом. Дарвоқе, Собиржон, товукларингиз пишган тухум ҳам туғади, деб эшитгандим. Шу ростми?

Собир Абдулла. Рост, Фафур ака.

Ҳабибий. Бунақасини эшитмаган эканман. Собиржон, агар сир бўлмаса, айтинг. Менинг болаларим баъзан тухумни пиширишга ҳам вақт тополмай қолишади.

Фафур Фулом. Худоёрхоннинг саройида ҳам пишган тухум туғадиган товуклар бўлган, деб ўқигандим, бир фаранг сайёҳининг инқилобдан аввал чоп этилган китобида. Собиржон ё шу китобни ўқиган, ё Қўқондаги бирор чолдан эшитган кўринади.

Юнус Ражабий (*баҳсга қўшилиб*). Собиржон, агар шу гап рост бўлса, сирини асло очманг. Буни ихтиро дейишади. Бу катта илмий ва амалий аҳамиятга молик ихтиро бўлиши мумкин. Агар те-

гишли идорага ёзиб юборсангиз, ҳам патент оласиз, ҳам машхур ихтирочи деган ном қозонасиз. Ихтирочи-шоир деган унвонни ҳали ҳеч ким олмаган тарихда...

Ғафур Ғулом. Жуда феълингиз тор-да, уста. Шу сирни бизлар ҳам билсак, хотинларимиз бизни бошларига кўтарган бўлишарди. Уларнинг юкларини енгил қилган бўлардик. Айтинг, сиз янгамизнинг белини қачонгача дол қилиб юрасиз?

Ҳабибий. Ҳукумат, ихтиролар — халққа, деб шиор ташлаган, уста. Биз ҳам шу ихтиродан умидвормиз. Айтинг, Собиржон!

Собир Абдулла. Айтмайман!

Маҳмудхон. Айта қолинг, Собиржон. Биз ёш бола эмасмиз: сир шу ерда қолади!

Ҳабибий. Ҳа, сирни ошкор қилмасликка ваъда берамиз.

Юнус Ражабий. Айтинг, Собиржон. Илтимос қиламиз.

Собир Абдулла. Қўймадинглар, қўймадингларда!.. Фақат битта шарт билан айтаман. Эшитасизлар-у, ёпиғлик қозон ёпиғлик қолади.

Ҳамма. Розимиз, айтинг.

Собир Абдулла (*оғзини қўли билан пана қилиб, секин овоз билан*). Бу товуклар оддий товуклар эмас. Қўқондан олиб келишган. Уларнинг ота-боболари Худоёрхоннинг саройида катта бўлишган. Товукларим шундай зотли бўлгани учун уларга баъзан пиширилган овқат бераман. Иссиқ, ҳатто қайноқ сув ичираман, баъзан шакар солинган кўк чой ҳам дамлаб бераман. Уларни шундай эркалаб, ҳурмат-иззат кўрсатган кунларимда пишган тухум туғишади.

Ҳамма ҳайрон.

Ҳабибий. Ғаройиб воқеа!

Юнус Ражабий. Оламшумул кашфиёт!

Ҳамма Маҳмудхонга қарайди.

Маҳмудхон (*узоқ сукутдан сўнг, Собир Абдуллага*). Ҳисоблаб чикдим! Пишган тухум қимматга тушаркан!

Ғафур Ғулом. Яшавор, дўстим!.. Бир зумда ҳисоблаб чикдинг-а! Машинасан, машина!

Кулги.

Кўчадан машина овози эшитилади. Собир Абдулланинг: «Мустафо, кетаверинг. Ғафур ака бугун ҳам бизникида дам оладилар», – деган ва шу заҳоти Мустафонинг: «Собиржон ака, мени Муҳаррама ая юбордилар. Эртага Ҳиндистондан меҳмон келаётган экан. Ғафур акани олиб кетаман», деган овози келади.

Собир Абдулла (*кириб, Ғафур Ғуломга*). Мустафо келди. Эртага ҳиндистонлик меҳмонларингиз келаётган экан. Ғафур акани олиб кетаман, деб оёқ тираб турипти.

Ҳабибий (*Ғафур Ғуломга*). Ким келаётган экан, мулла Ғафур? Неру жаноблари эмасми?

Ғафур Ғулом. Йўк, Ҳабибий домла. Икки кекса ҳинд ёзувчиси келиб, мен билан, менинг сизларга ўхшаган ажойиб дўстларим билан танишишмоқчи. Эртага кечқурун ҳаммангизни кутаман. Маҳмудхон, тағин бирор баҳона топиб, мени меҳмонлар олдида уялтириб қўйма. Улар ҳам сенга ўхшаган содда ва самимий кишилар.

Саҳна қоронғилашади. Машинанинг кетаётган овози.

Радиодан Ғафур Ғуломнинг товуши эшитилади:

*...Олам билар, Фурқат деган йўли бор,
Беруний майдони, Ёшлар кўли бор,
Муқимий биносин худди сўли бор,
Кўрсатувчи милиционер қўли бор.
Бизнинг уйга қўниб ўтинг, дўстларим!*

ИККИНЧИ ПАРДА

Саҳна олди

Ичкаридан Юнус Ражабий ижросида мумтоз ўзбек халқ ашулаларидан бири эшитилмоқда. Орачора «Дўст», «Барака топинг, Юнус ака!», «Саломат бўлинг», «Ўзингизга ҳам, овозингизга ҳам кўз тегмасин, уста!» деган овозлар келади.

Шу пайт прологдаги Йигит пайдо бўлади. У ёқ-бу ёққа мўралаб, ашула овози келаётган уйга кирмоқчи бўлади.

Йигит. Фурқат йўлию Ёшлар кўлини ҳам, «Муқимий» театрининг сўлию, милиционернинг Арпапоёга қараган кўлини ҳам топдим. Энди онасини йўкотган кўзидай гаранг бўлиб турипман. Кирай десам, олтмиш-етмишни урган кишилар ашула тинглаб, бошларини сарак-сарак қилиб ўтиришипти. Улар орасига суқулиб кириб, бошимни мен ҳам сарак-сарак қилиб ўтиришга тоқатим йўқ. Кирмай десам, «Бизнинг уйга кириб ўтинг, дўстларим», деб кечкурун ҳам, эрталаб ҳам радиодан шеър ўқиди шоир Фафур Фулом. Кирай десам, «Сенга кўзим учиб турувдими, бола?!» деб энсаси қотиб хайдаб чиқарса, обрўйим бир пул бўлади. Кирмай десам, Фафур Фуломсиз ишим битмайдиганга ўхшайди. Кирай десам...

Шу пайт олисдан ҳуштак товуши эшитилади. Йигит ўзини панага уради.

Бешинчи кўриниш

Ғафур Ғуломнинг уйи. Шинамгина болахона. Саҳна ортида ажабтовур боғ. Кузнинг салқин шабадаси дарахтларни тилла кукунлар билан безаб кетган пайт.

Ғафур Ғулом, Ҳабибий, Маҳмудхон, созандалар ва бошқалар дастурхон атрофида суҳбат қуриб ўтиришипти.

Саҳна очилиши билан Юнус Ражабий кириб келади. «Хуш келибсиз!», «Яхши келдингизми, уста?», «Куттириб қўйдингиз. Кўзимиз тўрт бўлди сизни кутиб», деган овозлар.

Юнус Ражабий (*меҳмонларга қуллуқ қилиб, Ғафур Ғуломга*). Зап ажойиб иш қилибсиз-да, мулла Ғафур. Бизга ўхшаш калтафаҳм кишиларнинг ақлига келмайди, бу қилган улуғ ишингиз. Барака топинг, умрингиз узок бўлсин.

Ғафур Ғулом. Яқинда раҳматли Ҳамид Олимжонни туш кўрган эдим. Нима учундир кейинги кунларда уни бот-бот кўриб турибман, тушимда. «Раҳмат, дўстим, бола-чакамдан хабар олиб турибсан. Айниқса, аямнинг кўнглини сўраб турганингдан бошим осмонга етаяпти», деди. Ҳамид билан бир отамлашиб гаплашмоқчи эдим, шу пайт момагулдурак гулдураб, уйғониб кетдим. Ўша куниёк Зулфиянинг уйига бир сават тандирдан янги узилган жиззали нон кўтариб бордим-да: «Зулфияхон, айланай, хушрўй келиним, мен анчадан бери бир ниятни дилимга тугиб юрган эдим. Шунини айтгани келдим», дедим. «Ғафур ака, қандай ният? — деб сўради Зулфия тортиниб. Балки кўнглига бошқа бир фикр келгандир. Шунини пайқаб, тезроқ дилимдагини очдим. «Ниятим шуки, сен яхши шоира бўлиб етишдинг. Фақат Ўзбекистон эмас, сени бутун дунё

билади. Ҳамид эришмаган мартабаларга сен эришдинг. Сен бизнинг ифтихоримизсан! Шунинг учун мен сенинг шарафингга зиёфат бермоқчиман», дедим. «Бу фикримни Мухаррама аянгга айтган эдим, у ҳам маъқуллаб, кўзига ёш олди. Келаётган шанба оқшомида сени, албатта, кутаман», дедим. «Фақат кимлар билан, неча киши бўлиб келишингни айт. Ҳар бирингга бир кийимлик Марғилоннинг саккиз тепки атласидан тайёрлаб кўймоқчиман», дедим. Зулфия дугоналарини санай бошлади: *(бармоқларини бирма-бир букиб)* Ҳалимахоним, Мукаррамахоним, Сорахоним, Тамарахоним, Бертахоним, Хадичахоним, Василахоним, Ҳабибахоним, Саидахоним...» Мана, улар бир уй бўлиб меҳмонхонани гулллатиб, менинг заъфарон кўнглимга кўклам уфорини пуркаб, яйраб-яшнаб ўтиришипти.

Ҳабибий. Минг тасанно сизга, мулла Фафур! Зулфияхонимнинг ўксик кўнглини осмон баравар кўтарадиган иш қилибсиз!

Юнус Ражабий. Мулла Фафур, даврада қимтиниб ўтирган икки аёлни танимадим. «Қаро кўзим»ни йиғлаб эшитишди. Улардан бирини раҳматли Ҳамиднинг онаси, десам, Комила ая барвастароқ эдими...

Фафур Фулом *(кулиб)*. Бу жаннат гуллари-нинг келишини эшитиб, ҳиндистонлик меҳмонларим типирчилаб қолишди. «Машҳур ўзбек шоиру санъаткор аёллари билан бир даврада ўтиришни истаб қолишса бўладими? Мен Зулфия келинимга: «Даврангизга эркак зоти у ёкда турсин, дарвоза олдида туриб олиб, ҳатто эркак пашшани ҳам киритмайман», деб ваъда берган эдим. Аммо на илож, хонадонимга Абу Райҳон Беруний, Хусрав Дехлавий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур сингари табаррук боболарим руҳини олиб келган меҳмонларга «йўқ», десам, айб бўларди. Ўйлаб-ўйлаб бир хийла иш-

латдим. Тожикистондан Бадахшон гўзаллари киядиган икки-уч кўйлак олиб келган эдим, бахтга қарши, Муҳаррамхонга торлик қилиб қолувди. Бунни қарангки, Гурбахш Синг билан Навтеж Синг денг ота-бола меҳмонларимга якон кийгизиб кўрган эдим, худонинг қудрати билан худди ўзларига тикилгандек бўлди. Бирам очилиб кетишдики, кўрган одам уларни Мукаррамхоним билан Тамарахонимдан сира ажрата олмайди. Бошларига марғилонча рўмол танғиб, меҳмонхонанинг тўрида савлат тўкиб ўтиришипти. Бу сирдан фақат Зулфия хабардору мен хабардорман. Зулфияхон меҳмонларимни ҳинд шоираси Амрита Притамнинг опалари, деб таништирди. Амрита Притамнинг бу опалари «тишлари оғриётгани учун» оғиз очмай, томоша қилиб ўтиришипти ҳозир.

Кулги.

Ҳабибий. Ана топқирлигу, мана топқирлик! Гуллар ҳам хурсанд, тиканлар ҳам.

Ғафур Ғулом. Ҳай-ҳай, Ҳабибий домла, нима-лар деяпсиз? (*Ҳазиллашиб.*) Ҳали Ҳиндистондан мамлакатимизга дўстлик элчилари бўлиб келган мухтарам зотларни келиб-келиб тиканга ўхшатасизми?! Камина бу ўтириш тўғрисида тегишли жойга ҳисобот ёзиб беришим керак. Сирасини айтсам, ўтиришга сиз ҳам, Юнус ака ҳам, Маҳмудхон ҳам (*қўлини кўкка бигиз қилиб*) уларнинг рухсати билан келгансиз.

Ҳабибий (*қўрқиб кетади*). Тавба қилдим, тавба! Агар ҳисобот ёзадиган бўлсангиз, мен, қўқонқишлоқлик оми шоирнинг номини ҳам, бояги сўзимни ҳам асло хат қилманг, мулла Ғафур!

Ғафур Ғулом (*бошқаларга кўз қисиб*) Нима, (*яна қўлини кўкка найза қилиб*) уларни алдайми? Буюк ҳинд халқининг вакилларини тиканга

ўхшатганингизни ўзим айтдим, деб ёзайми? Ўзим балога гирифтор бўлайми?

Маҳмудхон. Йўқ, йўқ, мулла Фафур, сиз ўзбек халқига кераксиз. Ўзингизни эҳтиёт қилинг.

Фафур Фулом (*кўзини қисиб*). Қандай эҳтиёт қилай ўзимни, сизлар мени аждаҳонинг оғзига рўпара қилиб турганингизда...

Ҳабибий. Ҳай-ҳай, мулла Фафур, одамни кўрқитманг. «Аждаҳо» деганингиз нимаси? «Тикан» деган сўзим қайда-ю, «аждаҳо» қайда! Еган-ичганим татисин, мулла Фафур! Мен ниҳояти айтмоқчи бўлганимни тушунасиз, деб ўйлаган эдим. Ёпиғлиқ қозон ёпиғлиқ қолсин, иним! Шундоқ бўлсин!

Юнус Ражабий (*ўйин кетаётганини сезиб*). Энди, мулла Фафур, ҳаммамиз ҳам худонинг оқ сут эмган бандасимиз. Ҳабибий домла бу қалтис гапнинг оқибатини ўйламай дабдурустдан айтиб юбордилар. Шунақами, домла?

Ҳабибий. Шунақа-шунақа.

Юнус Ражабий. Агар ўша гап ёзилаётган бўлса, секин тузатиб кўйишнинг иложини топинг! (*Ҳабибийга қараб.*) Шунақами, домла?

Ҳабибий. Шунақа, шунақа.

Фафур Фулом. Қанақа «шунақа-шунақа»?

Юнус Ражабий. Яъниким, «Гуллар ҳам хурсанд, тиканлар ҳам», деган (*урғу билан*) машъум иборадаги «тиканлар» сўзини, масалан, (*ўйлаб*) «туваклар» деган сўз билан алмаштириб кўйинг. Гул ҳам, гулнинг туваги ҳам хурсанд, деган маъно чиқади. Биз радиода кўпинча шундай қиламиз.

Фафур Фулом (*кўз қисиб*). Юнусвой ака, сизни оқил ва доно акам деб ҳурмат қилиб юрсам, сиз ҳам мени хиёнат йўлига бошламоқчимисиз? Ичларингда бирор сиёсий хушёр одам борми ўзи?

Маҳмудхон (*жиддий*). Мен. Мен сиёсий хушёр одамман. (*Фафур Фуломга қараб.*) Ёдингизда бўлса,

Чўлпоннинг Ҳамза театридан қандай ҳайдалганини айтиб берган эдингиз. Келинг, биз ҳам мажлис қилиб, Ҳабибий домлани шу сиёсий хатоси учун даврамиздан ўчирайлик. Ҳабибий домла уйларига бориб, дори-пори ичиб, ўзларига келсинлар. Шунда улар ҳам жазоланган, биз ҳам сиёсий хатога дахлдорликдан холи бўлурмиз.

Ғафур Ғулом. Мана, бор экан-ку сиёсий хушёр одам! Баракалла, Маҳмудхон! Сен фақат аптекачи эмас, замоннинг нозиклигини ҳам яхши тушунадиган заки одам экансан.

Маҳмудхон мамнун бўлганини яширмайди. Ҳабибий домла қарахт ҳолатда. Кўзларидан оқа бошлаган ёшни дастурхоннинг учи билан артади.

Ҳабибий. Мулла Ғафур, (*сукут*) уйингизга келмай мен ўлай. Ўзи оёғим тортмай турган эди. Юнусвой: «Бирга борамиз. Кийина қолинг», деб қўймай олиб келган эдилар. Мана, Юнусвой, биз ҳам девор бўлмаса, кўчани кўрадиган одамлар тоифасиданмиз. Эсингиздами, Усмон ака: «Домла, Ғафурнинг олдида эҳтиёт бўлинг», — дерди. Раҳматлининг гапига қирмай, шайтоннинг измига кириб, юзига оёқ босибман. (*Йиғлайди.*)

Юнус Ражабий. Хафа бўлманг, домла. Бу дунёда ўлимдан бошқа ҳамма нарсага даво топса бўлади. (*Ғафур Ғуломга қараб.*) Нима дейсиз, мулла Ғафур? Даво топиладими?

Ғафур Ғулом. Ҳабибий домланинг ҳолатини кўриб, ўзимнинг ҳам раҳмим келяпти. Бир иложини қилмасак бўлмас. Туппа-тузук одам кексайган чоғида қамалиб кетса, бизга ҳам касри уради.

Ҳабибий. «Қамалиб кетса»? (*Жаҳл билан.*) Ҳали қамаламанми ҳам!

Юнус Ражабий. Хой, мулла Фафур! Хабибий домла қамаладиган иш қилмадилар-ку! Кексайган чоғларида у кишини ҳам, бизларни ҳам чўчитаверманг.

Маҳмудхон. Тўғри айтасиз, Юнус ака. Кексайган чоғимизда биз ҳам Хабибий домлага (*ўйлаб*) пе... пее...передача элтиб юрмайлик.

Хабибий (*четга*). Нафасинг курсин ...сен аптекачининг!

Юнус Ражабий (*у ёқ-бу ёқни текшириб бўлгач*). Сирасини айтсам, бу гапни фақат ўзимиз эшитдик. Мана, ҳаммаёқни илма-тешик қилиб чиқдим. Бирор ёзиб оладиган усқунани кўрмадим. Бунақа усқуна йўк! Йўк!! Бинобарин, ҳамма нарса ўзимизга боғлиқ. Қани, ким нимани таклиф қилади? Айтинглар!

Ҳамма Фафур Фуломга қарайди.

Фафур Фулом. Агар бирор идорага бориб гулламасанглар, ёпиғлиқ қозон ёпиғлиқ қолади.

Юнус Ражабий. Мана бу мард одамнинг гапи!

Маҳмудхон. Мана бу, валломатлик! Мана бу, чин дўстнинг иши! Омон бўл-ей, Фафурвой!

Юнус Ражабий. Мендан кўнглингиз тўқ бўлсин, мулла Фафур!

Маҳмудхон. Мендан ҳам!

Хабибий. Раҳмат, мулла Фафур! Умрингиз узок, мартабангиз яна ҳам баланд бўлсин!

Ҳамма хурсанд. Хабибий ўзи сезмаган ҳолда дўпписини осмонга отиб, илиб олади.

Юнус Ражабий (*Хабибийга*). Домла, балойи азимдан осон қутулганингиз учун яхши бир ўтириш қилиб берасиз энди.

Ғафур Ғулом. Агар Ҳабибий домла ўтиришдан қочадиган бўлса, мана мен, аканг қарағай сизларни кутаман.

Маҳмудхон. Нега энди сиз? Ҳам Ҳабибий домлани аждаҳо оғзидан олиб қоласиз-да, ҳам ўзингиз ўтиришни қилиб берасизми?

Ҳабибий. Қанақа аждаҳо? Мен аждаҳо оғзига тушадиган иш қилибманми? Гапингизни ўйлаб гапиринг, Маҳмудхон! Нима бало аптекангиздаги аччиқ дориларни ичиб олганмисиз, оғзингиздан нуқул сассиқ гап чиқаяпти?!

Маҳмудхон. Аждаҳо оғзига тушай деб турганингизни ҳаммамиз кўриб турдик-ку, домла. Яхши ҳамки мулла Ғафур иложини топиб, сизни (*беозорроқ сўз ахтариб*) ...илоннинг оғзидан олиб қолди. Мабодо сизнинг ўрнингизда бўлганимда, мен жон-жон деб ўтириш қилиб берган бўлардим.

Юнус Ражабий. Энди қизишмайлик, биродарлар. Ҳабибий домла ошдан қочадиган одам эмаслар. Ёзган битта ғазалларининг қалам ҳақи бир эмас, икки-уч ошга етади.

Ғафур Ғулом. Ундай бўлса, ўтиришга борадиган жўраларнинг, дастурхонга олинадиган ноз-неъматларнинг рўйхатини тузайлик.

Маҳмудхон. Янги сўйилган қўй гўштига қилинган ошни емаганимга анча бўлди. Молбозорда қора қўчқорлар сероб бўлиб қолган. Домла, истасангиз ўғлингиз билан бозорга бирга бориб, бир бўрдоқи қўчқорни ўзим танлаб берсам.

Юнус Ражабий (*Ҳабибийнинг асабийлашаётганини кўриб*). Бўрдоқи қўй бўлиши шарт эмас. Домлага жабр қилмайлик. Ғазал қачон ёзилади-ю, қачон унга куй басталанади? Қачон ашула бўлиб эфирга чиқади-ю, қачон қалам ҳақи тегади?

Ғафур Ғулом. Нима демоқчисиз, уста? Битта ошга шунча олди-бердими?

Юнус Ражабий. Айтмоқчиманки, инон-ихтиёрни Ҳабибий домланинг ўзларига берайлик. Биз қозонни ёпишга ёпдик. Агар у кишининг ўзлари бошқа қозонда жиз-биз қилиб бераман, десалар, рози бўлмасдан иложимиз қанча!

Ҳабибий. Ўтириш бўлса, ўтириш. Битта ўтириш сизлардан айлансин, сиёсий хушёр жўралар!

Юнус Ражабий (*Ҳабибийнинг сўнгги сўзини эшитмаганга олиб*). Бу бошқа гап! Розимисиз, жўралар?

Махмудхон. Мен икки кўлимни кўтараман.

Ҳабибий (*четга*). Қўлинг курсин кўтарилиб-тушаверадиган!

Ғафур Ғулом. Мен ҳам розиман. Мана, Ҳабибий домла, қандай ажойиб, инсонпарвар дўстларингиз бор! Сизни, керак бўлса, ернинг тагидан ҳам олиб чиқишади. Бундай дўстлар учун битта ўтириш эмас, ўнта ўтириш қилиб берсангиз ҳам оз!

Ҳабибий (*киноявий*). Ҳа, ажойиб, инсонпарвар дўстлар эканлигингизни кўриб турибман. Буни қаранг, битта тиканнинг ичидан битта ўтиришни суғуриб олдинглар. Раҳматли Усмон ака, «Ғафурнинг олдида эҳтиёт бўл!» деб бекорга тайинламаган эканлар. Сал бўлмаса, битта тикан деб жонимни суғуриб олардингиз-а, инсонпарвар, ажойиб дўстларим!

Кулги.

Шу пайт аёл либосидаги ҳинду меҳмонлар хонага кириб келишади.

Меҳмонлар: Намасте, намасте!

Дилгир Ҳабибий уларнинг кулгили киёфаларини кўриб, чехраси очилади.

Ғафур Ғулом (*меҳмонларга*). Азиз меҳмонлар, қалай, жаннатга кириб чиққандек бўлдингларми?

Ўзбек гўзалларининг нафис мажлиси сизга манзур бўлди-ми? (*Юнус Ражабийни кўрсатиб.*) Юнусвой акамиз, меҳмонлар Мукаррамахонимдан кўзларини узмай ўтиришипти, дедилар. Шу ростми? Гурбахш дўстим, агар ўғлингиз Мукаррамахонимгами ё бошқа бир жононгами ошифта бўлиб қолган бўлса, каминаи камтарин совчилик қилишга тайёрман. Фақат бир шарт билан: менга ҳам Наргисними ё бошқа бир ҳинд гўзалиними олиб берасиз. (*Кулишади.*)

Гурбахш Синг (*ҳинд тилида*). Жуда ажойиб анжуман бўлди. Айни пайтда бу анжуманни анжуман эмас, гўзаллар танлови деса ҳам бўлади. Агар ёшроқ бўлганимда, ўғлимдан олдин ўзим шулардан бирини менга олиб беринг, деб сизга ёпишиб олган бўлардим.

Нантеж Синг (*ҳинд тилида*). Олган таассуротларимни дадамнинг олдида айтолмайман. (*Ҳазиллашиб.*) Агар мана шу гўзаллардан биронтасини менга олиб берсангиз, Калькутта билан Бомбайни ҳам сотишга тайёрман.

Фафур Фулом. Самарқанду Бухорони сотмоқчи бўлган Ҳофизга ўхшаб-а?

Кулги.

Меҳмонлар (*ҳинд тилида*). Энди бизга хордик олишимиз учун ижозат берсангиз.

Фафур Фулом. Сизларни дўст-ёрларим билан таништиришга улгурмадим. Бу киши (*Ҳабибийни кўрсатиб*) мавлоно Ҳабибий бўладилар, ўзбекнинг катта шоири (*меҳмонлар Ҳабибий билан қучоқ очиб кўришишади*). Бу мухтарам зотнинг ёнларидаги — машҳур ўзбек бастакори ва хофизи Юнус Ражабий, мумтоз халқ ашулаларининг беназир ижрочиси (*меҳмонлар Юнус Ражабий билан ҳам қучоқ очиб*

кўришишади). Мана бу тарвузга ўхшаган думалок киши — менинг болалик дўстим, машхур аптекачи Махмудхон Ҳушёрхонов (*меҳмонлар Махмудхон билан қучоқ очиб кўришишади*). Булар (*созандаларни кўрсатиб*) Ўзбекистоннинг машхур созандалари. (*Меҳмонлар икки қўлларининг учларини кўкракларига яқинлаштириб кўришган бўладилар.*) Майли, сизларга ижозат. Энди истироҳат қилинглар. Тушларингизга яна ўзбек гўзаллари кирсин.

Меҳмонлар чиқишади.

Олтинчи кўриниш

Ўша жой. Ўша кишилар.

Юнус Ражабий созандалар жўрлигида мумтоз халқ ашулаларидан бирини айтаётган пайтда парда очилади.

Фафур Фулом (*ашула тугагандан сўнг*). Яшанг, уста. Шу ашулангизни Файратий, яхши кўрганидан, сизга жўр бўларди.

Юнус Ражабий. Дарвоқе, Файратий анчадан бери кўринмайди. Саломатми?

Фафур Фулом. Бироз бетоб эди. «Ўзимни яхши сезсам, албатта, бораман», деган. Балки оқшомга қадар келиб қолар.

Шу пайт бизга таниш Йигит эшикдан мўралайди, сўнгра киради.

Йигит. Ассалому алайкум, ҳурматли устозлар! (*Юнус Ражабийга.*) Ашулангизни тугатишигизни кутиб турувдим. Аммо-лекин маза қилиб эшитдим, раҳмат, устоз!

Фафур Фулом (*Йигитга*). Ким бўласан? Мана, кўриб турибсан: бугун мен бандман. Шеър-пер сўраб келган бўлсанг, чакки қилибсан. Эртага кел.

Йигит. Ишим зарил, Фафур дада. Эртага кеч бўлади.

Фафур Фулом. Нима экан, якшанбада, албатта, битиши лозим бўлган иш?

Йигит. Мени ҳайдашди.

Фафур Фулом. Қаердан ҳайдашди?

Номаълум йигит. Институтдан.

Фафур Фулом. Қайси институтдан?

Номаълум йигит. Театр-рассомчилик институтидан?

Фафур Фулом. Менинг бу институтга нима дахлим бор?

Йигит. Институт директорининг кабинетида сизнинг катта портретингиз осифлик турипти.

Фафур Фулом. Агар директорингнинг кабинетида Станиславскийнинг портрети осилиб турганда, унинг олдида борган бўлармидинг?

Йигит. Директоримизнинг кабинетида Станиславскийнинг портрети осилиб турмайди. У театрни эмас, поэзияни севади. У сизнинг мухлисингиз.

Фафур Фулом. Шундай дегин.

Йигит. Шундай.

Фафур Фулом. Хўш, мендан нима истайсан? Мен сенга қандай ёрдам беришим керак?

Йигит. Шу мухлисингизга бир оғиз айтиб қўйсангиз.

Фафур Фулом. Нимани?

Йигит. Фалончи менинг ўғлим бўлади, уни ўқишга тиклаб қўй, деб қўнғироқ қилсангиз.

Фафур Фулом. Менинг ҳамма ўғилларим институтни битириб, профессор бўлганларини бутун дунё биледи. Агар директоринг чиндан ҳам мухлисим бўлса, буни у ҳам биледи.

Йигит. Ёш пайтимда келганимда мени «ўғлим», деган эдингиз, суйиб... Эсингиздан чикдими?

Фафур Фулом. Бу ёғи қизик бўлди-ку. Қачон келгандинг? Ким билан келгандинг?

Йигит. Отам билан ёш пайтимда келган эдим. Ўшанда бошимни силаб: «Ўғлим, ўғлим», деган эдингиз.

Фафур Фулом. Отанг ким бўлади?

Йигит (*ўйлаб*). Адҳам Ҳамдам.

Фафур Фулом. Ҳали Фарғонанинг афандиси Адҳам Ҳамдамнинг ўғлимисан!

Йигит. Ҳа, Адҳам Ҳамдамнинг ўғлиман.

Фафур Фулом. Отанг ҳуда-беҳудага келавермасди.

Йигит. Тушунмадим.

Фафур Фулом. Бемавруд келдинг, болам.

Йигит. «Ўғлим!» денг, дадажон!

Фафур Фулом. Отангдан ҳам баттар шилким кўринасан, Адҳам афандининг ўғли!

Йигит (*ялиниб*). Директоримга кўнғироқ қилсангиз, дадажон! Мана, телефони! (*Бир парча қоғозни беради.*)

Фафур Фулом. Юнусвой ака, Файратийни соғиндим, деганмидингиз?

Юнус Ражабий. Ҳа, келса, яхши бўларди.

Фафур Фулом. Шу болани юборайлик Файратийнинг уйига. Ўликни ҳам тирилтириб келадиган абжирга ўхшайди.

Юнус Ражабий. Агар меҳмон аёлларингиз қўзғолмасларидан келса, унга ҳам Бадахшон қизларининг либосларини кийгизиб, улар орасига киритиб юборган бўлардик.

Фафур Фулом Юнус Ражабийга «қойил», деган-дек имо қилиб, токчадан қоғоз-қалам олади-да, хат ёзишга тушади.

Фафур Фулом (*Йигитга*). Бор, сен чиқиб тур. Шоир Файратийга хат ёзиб бераман. Олиб борасан.

Директоринг Ғайратийнинг жияни бўлади. Айтсанг, қўнғирок қилади.

Йигит чиқади.

Ғафур Ғулом (*овоз чиқариб ёзади*).

*«Ғайрато, ёнингдаги шилқимни барбод айлагил,
Адресимиз Арпапо, сен бунни ёд айлагил.
Абдумахмуду Ҳабибий тўти қушдек интизор,
Тез келиб, суҳбат аро базмимни обод айлагил.»*

Юнус Ражабийнинг исм-шарифини шеърга қўшмадим. Бунга сабаб у киши заёмда юз минг сўм ютганлар. Ёмон ниятли одамлар сезмаслиги керак. Ҳозирча Уста Юнус Ражабий секрет. Сенга ҳурмат билан Мирзо Абдул Қодир Ғафур Шоший, собик Қоратоший».

Юнус Ражабий. Мулла Ғафур, мен ҳам ошга тушадиганга ўхшаб қолдимми?

Ғафур Ғулом. Хотиржам бўлинг. Сизнинг заёмдан 100 минг сўм ютганингиз ҳозирча сир.

Ғафур Ғулом хатни конвертга солиб, олиб чиқади ва бир неча сониядан кейин қайтиб киради.

Ғафур Ғулом. Узоқдан аёлларимизни кўрдим. Чамаси, ҳовлини айланиб, гуллару райхону жамбилларни искаб, яна меҳмонхонага кираётган кўринадилар. Куз кунлари окшом тушиши билан одамзод ғаройиб хаёллар оғушида қолади. Қани, кўрайлик-чи, бизнинг аёлларимиз қандай хаёллар қанотида парвоз этишар экан?

Юнус Ражабий. Фақат шоир эмас, рухшунос олимҳамман, денг, мулла Ғафур!

Ҳабибий. Шоир зоти аввало рухшунос бўлади, уста. Киши руҳини билмаган, шу руҳнинг нозик торларини чертолмаган шоир – шоир эмас.

Ғафур Ғулом. Афсуски, шоир ўз руҳининг ҳамма ҳаракатини ва ўз қалбининг барча жилваларини қоғозга тушира олмайди. Шеърга шоир қалбидаги ҳаяжон ва бўронларнинг беш-ўн фоизигина тушади, холос.

Маҳмудхон. Нега? Масалан, сиздек катта шоир кўрган-билганларингизни бизга юз фоиз қилибгина эмас, қўшиб-чатиб юз эллик икки юз фоиз қилиб ҳам айтиб берасиз-ку!

Ғафур Ғулом. Айтиб бериш бошқа, шеър қилиш бошқа. Мана, Зулфияхонни олайлик. Ҳамид Олимжоннинг ўлиmidан кейин у қандай руҳий бўронларни бошидан кечирмади. Агар бирор шоир шундай бўронларнинг ҳаммасини қоғозга туширса ё туширишга уринса, жинни бўлиб қоларди.

Шу пайт аёллар хонасидан қўшиқ садолари эшитила бошлайди. Бу садолар ёқимли бўлгани учун Ғафур Ғулом эшик ва деразаларни ланг очиб юборади. Ҳалима Носирова ижросида «Тановар»нинг дилбар мавжлари хонага оқиб киради. Ҳамма лол ҳолатда. Айниқса, Ғафур Ғулом.

Ғафур Ғулом. «Тановар»! Ота-боболарим яратган мусикий санъат мўъжизаси!..

Секин-аста ашулага Ғафур Ғулом, Юнус Ражабий, Ҳабибий ва Маҳмудхон ҳам қўшиладилар. «Тановар» баланд пардаларда янграб, бутун оламни эгаллагандек бўлади.

*Энди сендек, жоно, жонон қайдадур,
Кўриб гул юзингни богда бандадур,*

*Сақлай ишқинг токи жоним тандадур,
Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сандадур.*

Саҳна қоронғилашади.

УЧИНЧИ ПАРДА

Еттинчи кўриниш

Ўша жой. Фафур Фуломдан бошқа барча ишти-рокчилар шу ерда. Уларнинг бирлари чой ичиб, бирлари китоб жовонини титкилаб, бирлари дераза-дан шоир боғини томоша қилиб туришибди.

Шу пайт уй олдига келиб тўхтаган машина овози келади. Бир оздан сўнг товушлар эшитилади.

Файратий овози. Фафур, бу хира элчинг, бетоб бўлиб ётганимга карамай, тўшакдан турғизиб олиб келди. Шошганимдан, пул олмай чиққан эканман, таксичи эшикда дарғазаб бўлиб турипти. Бир-икки сўм бериб юбор унга.

Фафур Фулом овози. Ма, олиб чиқиб бер. Такси бу пулга ўзингни ҳам Ҳиротгача элтиб қўяди. *(Бир оздан сўнг.)* Ҳа, яна келдингми? Катталарнинг этагида ўрмалашиб нима киласан, бола?

Йигит овози. Дадажон, мен ҳам сизга ўхшаш қайсарман. Бола дадасига ўхшамай, кимга ўхшасин!

Фафур Фулом овози. Ҳой, бола, бу гапингни отанг эшитмасин. Сени ҳам ўтмас пичоқ билан сўяди, мени ҳам зуғумга олади.

Йигит овози. Отам сўйса, мени шундай деганим учун эмас, ўқишдан ҳайдалганим учун сўяди. Агар менга раҳмингиз келиб, директоримга қўнғироқ қилмасангиз, институтдан ҳайдалган талаба бўлиб уйингизда хизмат қилиб юравераман.

Файратий овози. Қип-қизил дардисар экансан-ку, бола! Фафур, бу болани қаердан топдинг?

Фафур Фулом овози. Мен-ку ундан қутула олмай сенга юборган эдим. Сен ҳам адаштириб келмабсан-да, бу хира пашшани!

Файратий овози. Кел, дўстим, қўнғирок қилмасанг, барибир қўймайди, бу бола. Қўнғирок қила қол, ўша институтининг директорига. Балки шу боланинг одам бўлишига сабабчи бўлиб коларсан.

Файратий, Фафур Фулом ва уларга эргашиб Йигит ҳам кириб келишади.

Файратий (*кириб*). О, жамоат жам-ку! Мушоира бўлаяптими ё мақомхонлик? Маҳмудхоннинг борлигига қараганда, кўпроқ гуруннга ўхшайди. (*Ҳам-малари билан кўришади.*)

Ҳабибий. Келиб яхши килдингиз, мулла Файрат. Булар учовлашиб менга ағёрлик қилишаётган эди. Бекордан-бекорга битта ошга тушиб турипман, шу чоғда.

Файратий. Нучук? Дуо ўкиб, келаётган бало-қазоларни қайтармадингизми?

Ҳабибий. Елкамга ош тушганига ҳам шукур қилиб турибман. Ош қолиб, палахмон тоши ҳам тушиши ҳеч гап эмас эди.

Фафур Фулом. Домла кексайган чоғларида ношукур бўлиб қолиптилар. Қўпол сиёсий хато қилганларини айтмайман сенга. Ёпиғлик қозон — ёпиғлик қолсин.

Юнус Ражабий. Ўтган ишга салавот, азизлар. Мана энди жамоат жам бўлиб, яхши-яхши гаплардан сўзлашсак ярашади.

Маҳмудхон. Шундай бўлсин. Уста, бир танбур чертиб, хониш қилсангиз.

Юнус Ражабий. Мен ҳам худди шундай ни-
ятдаман. (*Фафур Фуломга қараб.*) Мулла Фафур, шу
топда елкамга илҳом фариштаси қўниб, икки қатор
шеър тўқидим.

Фафур Фулом ва бошқалар. Қани, эши-
тайлик.

Юнус Ражабий.

*Келиб қолди шу пайт дўстим, доно Файратий,
Қўлга олиб танбуримни расо сайратий!*

Маҳмудхон. Шоир бўлиб кетинг-ей!

Хабибий. Йўқ, уста, ҳамма ўз касбининг эта-
гидан тутгани маъқул. Агар шундай қадди-қомати
келишган шеърларни ёзаверсангиз, Фафур Фуломдек
шоири давронни ҳам аро йўлда қолдириб кетасиз.

Кулишади.

Фафур Фулом (*қўлига танбурни олиб*). Мен
танбурнинг кулоғини кам бураб, торларини кам чер-
тишимнинг сабаби ҳам шу: сизни йўлда қолдириб
кетмай дейман, уста!

Кулишади.

Дафъатан куз шамоли эсиб, дераза пардаларини
шиддат билан ўйнайди. Кун совиб, ҳаво ўзгаради.
Сўнг аҳён-аҳёнда тўкила бошлаган ёмғир тезда май-
да қорга айланади. Қор тобора шиддатли тус олади.
Мана, расмана чиройли, йирик-йирик қор ёғиб, паға-
паға оппоқ булут янглиғ, теварак-атрофни забт этиб
бормокда.

Хабибий (*ҳайратланиб*). Яхши одамнинг сада-
қаси кетсанг арзийди. Оппоқ қор олиб келдингиз,
мулла Файратий!

Ғафур Ғулом. Қаранг, фаришталар осмондан парқув болишларининг боғичини ечиб, оппоқ патларни яхши ниятлар ила сиз билан бизнинг устимизга сочишмоқда. Қор – барака белгиси! (*Баланд товуш билан.*) Зулфияхон, кўряпсизларми, сизлар шарафингизга қор ёғмоқда! Илк қор!..

«Кўраяпмиз! Қандай ажойиб оқшом-а! Ғафур ака, қорни ҳам заказ қилган эдингизми?!» деган овозлар.

Ғафур Ғулом (*Юнус Ражабийга қараб.*) Уста, сизнинг елкангизга қўнган илҳом фариштаси учиб, менинг елкамга қўнган кўринади.

Юнус Ражабий. Қани, бўлмаса, сиздан эшитайлик.

Ҳабибий. Илҳом фариштаси қулоғингизга нималар деганини бизлар ҳам билайлик!

Ғафур Ғулом (*осмонга қараб*).

*Катта парқув болишдек келгуси неъматларнинг
Ҳаммамизга сут берган онахон сийнаси бу.
Ўзбек шуҳрат қозонган офтоб-маърифатнинг
Бугунги хуш оқшомда суви, хазинаси бу...*

«Тасанно», «Саломат бўлинг!» деган овозлар.

Ҳабибий. Мулла Ғафур, биринчи қор сизнинг уйингизга келганимизда ёғаяпти. Оллоҳ сизни сийлар экан.

Ғафур Ғулом. Қор ...уйимда ёлғиз зерикиб, йиғламоқдан бери бўлиб ўтирган пайтларимда ҳам ёғиши мумкин эди. Лекин қор сиз, азизлар, келган кунингиз ёғаяпти: Оллоҳ аввало сизларни, қўшни хонадаги аёлларимизни сийлар экан.

Ғайратий. Қани энди табиатнинг шу гўзал мўъжизасини Собир Абдулла ҳам биз билан бирга

кўрганида!.. Дарвоке, Фафур, Собиржон кўринмаяпти? Бетоб эмасми?

Фафур Фулом. Бугун оқшом чоғи хотини Қўкондан поездда бола-чақасини олиб келади. Собиржон бу дунёдаги энг жентилмен эрлардан эмасми, кир-пир чайиб, хамир қориб, қозонга олов ёқиб, «Хотинжон, қачон келасиз?» деб интизор кўзларидан дув-дув ёш тўкиб ўтирипти, ҳозир!

Маҳмудхон. Маза-маза, Собиржоннинг хотинига маза. Собиржон эр эмас, хазина!

Фафур Фулом. Битта Собиржон эмас, ҳаммангиз ҳам хазинасиз!

Юнус Ражабий. Агар Собиржон аёл киши бўлиб туғилганида, унга ўзим уйланган бўлардим! *(Кулишади.)*

Ҳабибий. Мулла Фафур, ёшроқ чоғимиз бўлганида, бир ғаройиб қорхат ёзиб, Собиржонга юборган бўлармидик!

Юнус Ражабий. Нима, қорхат ёзишга ҳам ярамайдиган, «пуф!» деса, янги туғилган мушукнинг боласидек думалаб тушаверадиган чоллар бўлиб қолдикми?!

Фафур Фулом. Тўғри айтасиз, уста. Қорхатни биз, шоири давронлар, ёзмасак, ҳали тухумдан чиқмаган болалар ёзадими? Файрат, қоғоз-қаламни тайёрла! Бирга қорхат ёзамиз.

Файратий ўз уйида юрган кишидек, деворга ўрнатилган шкафни очиб, қоғоз, қалам, сиёҳдон ва ручка олади-да, келиб ўтиради.

Фафур Фулом *(қор ёғишига бир оз маҳлиё бўлиб, сўнгра айта бошлайди, Файратий ёзиб боради)*. «Азиз дўстимиз Собиржон ибни Абдуллоҳга етиб маълум бўлсинким:

Қўлингизда ярқираб турган бу хат – қорхат, укам,
Қўлга тушдингиз, иложсиз, белни боғлайсиз маҳкам.
Бисти гавжум йиғилурмиз улфати чор, ўргилай,
Ҳарнаки топган-таянган бўлса ночор, ўргилай.
Ўн қадок гўшт, бир қазӣ – Тошкентча «норин»

дейдилар,

Қўлга тушгач, хоҳ ранжи, хоҳи оғрин, дейдилар.
Битта хуш хониш дуторчи қизгина бўлса фаранг,
Ғозадин юзларда тобу ўсмадин қошлар таранг.
Мен-ку, ичмайман, арокхўрнинг арокдир шеваси,
Менга басдир бир яшиқ «Жигулёвский» пивоси.
Иссиқ уйда сиз мулозим, биз таралло қилгумиз,
Мияни қўлга қоқиб бергунча ялло қилгумиз.
Воқеан, ёддан чиқай дебдир талабнинг тантиси:
Яхна гўшт, япроқ қазӣ, закускамизнинг мантиси...
Собиро, тан бер ўзинг ҳам, биз каби меҳмон қани?
Интизор кўзлар-ла кутган сендайин мезбон қани? –
деб Ғафур ал-Ғулом».

Юнус Ражабий. Агар Собиржон сезиб қолиб,
хатни қайтариб юборса-чи, унда нима бўлади?

Ғафур Ғулом. Файрат, ёз: «Қўлга тушсам,
жавобгарман», деб. (*Файратий бу сўзларни ёзиб
бўлгач, ўзи қўл қўяди.*) Мана, қўл қўйдим... Хой,
бола, қаердасан?

Йигит. Шу ердаман.

Ғафур Ғулом. Собир Абдулла деган зўр
шоирни эшитганмисан? Унинг пьесалари қўйилмаган
театр йўқ, бу дунёда. Сенинг директоринг ҳам мен-
дан кўра кўпроқ Собир Абдулланинг гапига қулоқ
солади. Мана шу хатни олиб бориб, шахсан унинг
қўлига топширасан-да, дарҳол қуён бўласан! Тушун-
дингми?

Йигит. Тушундим, дадажон! Собир Абдуллага
қуённинг расмини кўрсатаман-да, шу захоти учиб
келаман.

Фафур Фулом. Ок йўл сенга!

Тантанавор куй.
Саҳна қоронғилашади.

ТЎРТИНЧИ ПАРДА

Саккизинчи кўриниш

Дўрмондаги Ёзувчиларнинг ижод боғи. Кенг-мўл хона. Стол-стулларнинг бир қисми жой-жойига қўйилган, бир қисми эса чеккада бир-бирининг устига тахланганича турибди. Деразадан боғнинг сўлим қишки манзараси кўзга яққол ташланади...

Собир Абдулла телефон гўшагини қўйиб, ким биландир сўзлашмоқда.

Собир Абдулла (*саҳна ташқарисида юрган кишига қараб*). Фафур Фуломнинг истаги билан қорхат зиёфатини Дўрмонга кўчирдим. Бола-чақанинг бағир-буғиридан четда, хилватда кечган гурунг нашъали бўлади, деди. Қолаверса, Шайх билан Миртемир ҳам шу ерда ижод қилишаётган экан. Абдулла Қаххорни-ку онаси Дўрмонда тукқан – Дўрмондан бир қадам ҳам силжимайди. Шухрат билан Ҳамид Фулом ҳам уч-тўрт нафар шогирдини олиб келиб қолар. Ҳар ҳолда, 20–30 кишини қиш куни уйда кутишнинг ўзи бўлмайди.

Овоз. Янгам ҳам келиб қоларлар-а?

Собир Абдулла. Янгангни Адҳам Ҳамдамнинг ўғли пишириқларни кўтаришиб олиб келади. Мен ҳам уларнинг келишини кутиб турибман.

Овоз. Ҳадемай меҳмонларингиз кела бошлашади. Масаллиқ ҳали келмагани учун қозонга олов ёқолмай турибман.

Собир Абдулла. Янганнинг кечикадиган ода-ти йўқ эди. Адҳам Ҳамдамнинг ўғли-ку юлдузни бенарвон урадиганлардан кўринади. Бир оз кутай-лик. Янганг нўхатни кеча кечқурун увитиб қўйган. Моҳора – ярим соатда тайёр бўладиган таом. Катта қозонга ўт ёқиб турсанг ҳам бўлади.

Қўшни хонадан чиқиб кетаётган кишининг шар-паси.

Телефон жиринглайди.

Собир Абдулла (*гўшакни олиб*). Лаббай.

Овоз. Собиржон, қўй бордими? Пулим камроқ эди, 200 сўм бердим. Яна бирор кишидан пул топ-димикан?

Собир Абдулла. Нега 200 сўм бердингиз? Адҳамнинг ўғли қўй учун ҳам, бозордан оладиган бошқа нарсалар учун ҳам етарли пул олган-ку мен-дан!

Овоз. И-я! Менга Собиржон акам камхарж эканлар, қўйга пул етмай турипти, деди-ку!

Собир Абдулла. Махмудхон ака, адашмаяп-сизми? Адҳамнинг ўғли сизга шундай дедими?

Овоз. Ҳа, Адҳамнинг ўғли! Яна меҳмонлар киш куни шамоллаб қолишса, деб минг хил дори-дармон-ларни насияга олиб кетди.

Собир Абдулла. Ҳой, Фафур аканинг аптека-чи ҳазилкаш дўсти! Мени кўрқитманг! Улар кечикиб тургани учун юрагим така-пука бўлиб турипти, ўзи. Тезроқ келинг.

Овоз. Ҳазиллашаётганим йўқ, мулла Собиржон. Менинг ҳазиллашганимни кўрганмисиз? (*Гўшакнинг қўйилган товуши.*)

Собир Абдулла. Бу бола хомлик қилиб пу-лини олдириб қўйдимикин? Тавба! (*Уйига қўнғироқ қилади.*) Алло! Яшнаой, қизим, ойинг уйдами? Чақир. Саодатхон, нега шу пайтгача келмаяпсизлар?

Мехмонларнинг келадиган пайти яқинлашиб қолдику! Ошпаз қозонга ўт ёкмай сизларнинг масаллик олиб келишингларни кутиб ўтирипти.

Овоз. Адҳамжоннинг ўғлини кутиб ўтирибман. Барвақт келаман, деган эди, ханузгача дараги йўқ. Мошина-пошина уриб кетмадимикин ишқилиб? Бирор фалокат рўй берган бўлса, отасига нима деймиз?

Собир Абдулла. Нафасингизни иссиқ қилинг, хоним. Келиши билан йўлга тушинглар.

Овоз. Хўп бўлади, дадаси.

Ҳабибий билан Юнус Ражабий кириб келишади.

Ҳабибий (*кўришиб*). Ассалому алайкум, мулла Собиржон! Қиш куни уринтириб қўймадикми сизни?

Юнус Ражабий (*кўришиб*). Чарчатиб қўймадикми, Собиржон? Яна ўтиришни Дўрмонга кўчирибсиз. Кўпроқ мехмонларни айтган кўринасиз?

Собир Абдулла (*ташвишли бир ҳолатда*). Фафур аканинг маслахати. Ишқилиб уятда қолмай, уста.

Юнус Ражабий. Нега уятда қолар экансиз, Собиржон? Янгамиз билан бирга қанчадан-қанча мехмонларни кутавериб, тажрибангиз ошиб кетган. Бошқа мамлакатда яшаганингизда каттакон ресторани очиб, миллионер бўлиб кетган бўлардинглар.

Собир Абдулла. Миллионер бўлишдан гапирманг. Бир бурда нон билан тирикчилик ўтказган кунларимиз оз бўлмаган. Энди учта-тўртта пьесамиз қўйилиб, дастурхонга сон кириб қолган. Шунга ҳам шукроналар айтамиз, оға! Аммо ҳозир... (*Тўхтаб қолади.*)

Ҳабибий. Нима «ҳозир»?

Собир Абдулла. Адҳам Ҳамдамнинг ўғли бозор қилиб, хонимнинг пиширган нарсаларини олиб келиши лозим эди... (*Тўхтаб қолади.*)

Ҳабибий. Нега тўхтаб қолдингиз? Гапиринг. Бирор воқеа содир бўлдими?

Собир Абдулла. Келмай турибди...

Ҳабибий. Ким?

Собир Абдулла. Адҳамжоннинг ўғли! Бунинг устига, Маҳмудхон акадан қўйга деб 200 сўм пул олипти! Меҳмонлар шамоллаб қолишса, асқатади, деб анча-мунча дори ҳам олипти, насияга! Яъни каминанинг ҳисобимдан!

Юнус Ражабий. Вой, муттаҳам-ей!

Собир Абдулла. Адҳамжоннинг ўғли ҳар ҳолда ёмон йўлга кирганлардан бўлмаса керак. Мошина-пошина уриб кетган бўлса, шу топда бирор мурдахонада ётибди, бечора! (*Кўзига ёш олади.*) Ҳар хил хаёлга бориб, безовта бўлаяпман.

Юнус Ражабий. Мошина-пошина урмагандир. Бундан бирор соат аввал уйимга бориб: «Юнусвой амаки, Дўрмонга кетаяпман, машинада олиб кетайми?» деб сўради. «Йўқ, Ҳабибий амакинг билан ўзимиз борамиз», дедим. У, «Ундай бўлса, менга бирор 200 сўм бериб турсангиз, Дўрмоннинг йўлида янги сўйилган қўйнинг гўштини, янги тайёрланган кази-қарталарни олардим», деди. Хуллас, мендан 200 сўмни ундириб, Дўрмонга аллақачон етиб келган бўлиши керак эди.

Собир Абдулла. Ана, холос! Юнусвой ака, шунинг учун ҳам «уятга қолмасам бўлди», деяпманда! Шарманда бўладиган бўлдим, оғалар!

Ҳабибий (*Юнус Ражабийга*). Уста, рост гапни айтдингизми? Сизнинг уйингиздан чиқиб, меникига келди, у муттаҳам! Мени ҳам олиб кетмоқчи бўлди. Кейин офилхонадаги қўйни кўриб қолиб: «Домла, бутун милиса мол бозорга ҳеч кимни йўлатмаётган экан. Шу қўйингизни олиб кетсам, пулини Дўрмонга борганингизда Собиржон амаким берардилар», деб

қўйнинг бўйнидаги арконни ечиб, олиб кетди. Хали мен бечора қорхатнинг ошига бораман, деб битта қўйга тушган бўлсам-а!..

Собир Абдулла. Нималар деяпсиз, домла! Айтган ҳар бир сўзингиз пичок бўлиб бағримга санчилаяпти-ку! Яна биз ҳаммамиз бир муттаҳамнинг тузоғига илинган бўлмайлик! (*Телефон ёнига бориб, рақам теради.*) Алло, хоним?

Овоз. Мен, Яшнаман, адажон!

Собир Абдулла. Ҳа, Яшнахон, сенмисан? Аяжонинг каерда?

Овоз. Аяжоним... дори ичаяптилар.

Собир Абдулла (*ҳаяжонланиб*). Қанака дори? Нега ичаяпти?

Овоз. Мана, ўзлари ҳам келиб қолдилар. Гўшакни бераяпман.

Собир Абдулла. Хоним, тинчликми? Нега дори ичаяпсиз?

Овоз. Адҳамжоннинг ўғли худди юрагим увишиб қолишини билгандек, бериб кетган эди, шунини ичиб ўтирибман.

Собир Абдулла. Кўп ташвишланманг, хоним. Келса келар, келмаса осмон узилиб ерга тушмас. Ўзингизни эҳтиёт қилинг. Сиз борсиз – мен борман, хоним!

Овоз. Яқинда кимдир моргдан қўнғирок килиб, Адҳамжоннинг ўғлини қорнида чандиғи бормиди-йўкмиди, деб сўраб қолди. Шундан чўчиб кетдим. Тағин уни пулдор экан, деб ўйлаб бирор шпана чавақлаб кетган бўлмасин. Адҳамжон бизни бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам кечирмайди-я, адаси!

Собир Абдулла. Ниятингизни яхши қилинг, хоним. Фафур ака ҳар эҳтимолга қарши мурдахонага ҳам қўнғирок қилдирган бўлса керак. Тегирмонга тушса, бутун чиқадиған болалардан, Адҳамжоннинг

ўғли! Келиб қолади, хоним. Ҳаяжонланмасдан, безовта бўлмасдан ўтиринг. (*Гўшакни қўяди.*)

Овоз. Ёғ қизиди, Собиржон ака! Пиёзни келтиринг, ёғ ёниб кетмасин!

Собир Абдулла. Оббо! (*Талвасаланиб қолади. Шу пайт телефон жиринглайди. Шошилганча гўшакни олиб.*) Алло, алло, Маҳмудхон ака?

Маҳмудхоннинг овози. Адҳам Ҳамдамнинг ўғли келдими, Собиржон? У муттаҳам Фафурвойни ҳам шилиб кетибди-ку!

Собир Абдулла. Нима, Фафур акани ҳамми? Нима қилипти?

Маҳмудхон овози. Мана, гўшакни ўзларига бераман.

Фафур Фулом овози. Собиржон, бу Адҳамнинг ўғли деганимиз кип-қизил аферист экан! Маҳмудхонни-ку лақиллатиш қийин эмас, уйимга келиб, менинг ҳам бурнимдан ип ўтказиб кетипти, бу аблаҳ!..

Собир Абдулла (*йигламсираб*). Сизга нима қилипти бу муттаҳам?

Фафур Фулом овози. Неварамнинг туғилган кунига бир тоғора сомса келган экан, шуни кўтариб кетипти! Дўрмонга олиб бораман, Фафур дадам айтдилар, деб!

Собир Абдулла. Бу, шарманда бўлганим, Фафур ака! Сиз бошлиқ 20–30 киши келадиган! Аммо дастурхонда шашвор ҳам йўқ. (*Йигламсираб.*) Шарманда бўлдим, шарманда!

Фафур Фулом овози. Хафа бўлманг, мен ҳозир шаҳар милисасини оёққа турғизаман! Ернинг тагидан бўлса ҳам топаман, у аферистни! (*«Дуд-дуд-дуд».*)

Телефон жиринглайди.

Собир Абдулла (*гўшакни кўтариб, хаста овоз билан*). Алло!

Овоз. Собиржон ака, кечирасиз, ишим чиқиб қолди...

Собир Абдулла. Алло, ким бу?

Овоз. Мен, Саид Аҳмадман. Ишим чиқиб қолди, деяпман. Мен боролмайман. Адҳам Ҳамдамнинг ўғли олган 200 сўмни сиздан кейин оларман...

Собир Абдулла. Нима, нима? Қанақа 200 сўм?

Овоз. Адҳам Ҳамдамнинг ўғли оркестрга деб, мен билан Ҳамид Фуломдан 200 сўмдан пул олувди.

Собир Абдулла. Қанақа оркестр? Қанақа пул?

Овоз. «Қорхат»нинг ўтиришига оркестрни топиб келишни буюрган экансиз. «Тошкент» меҳмонхонасининг оркестрини гаплашиб бердим! Шунинг закатини Ҳамид Фулом билан мен бердик. Етмаганига ўзингиз қўшарсиз!

Собир Абдулла. Хой, Саид Аҳмад, жиннипинни бўлганингиз йўқми? Қанақа оркестр? Қайси ўтиришимизга оркестр чақирганмиз? Ё мени ўлдириб, тепамда мотам маршини чалдирмоқчимисизлар, бугун? А? (*Додлаб юборади.*)

Овоз. Собир ака, ёмон эшитилаяпти, кулаётганингиз йўқми?

Собир Абдулла. Нега кулар эканман, йиғлаяпман, Саид Аҳмад, йиғлаяпман! Ҳамманг мени бир бўлиб хонавайрон қилаяпсизлар! Хонавайрон ҳам гапми, шарманда қилаяпсизлар, шарманда! (*Гўшакни жаҳл билан қўяди.*)

Яна телефон жиринглайди. Собир Абдулла йиғлаб, телефондан узоқлашади.

Юнус Ражабий келиб, гўшакни кўтаради.

Юнус Ражабий. Алло!

Овоз. Собиржон ака?

Юнус Ражабий. Мен Юнус акангизман. Нима дейсиз, Мустафо?

Овоз. Фафур акам Дўрмонга бормадиларми? Адҳам Ҳамдамнинг ўғли мени кун бўйи банд қилиб, ҳозиргина қўйиб юборди. Уйга келсам, Фафур акам кетиб қолган эканлар. Қаердан ахтаришни билмай турибман.

Юнус Ражабий. У муттаҳам сизни нега кун бўйи банд қилади?

Овоз. «Собиржон амаким айтдилар, у ерга борарканмиз, бу ерга борарканмиз», деб жон-ҳолимга қўймади.

Юнус Ражабий. Ҳозир каёқдасиз?

Овоз. Ёзувчилар уюшмасида. Фафур акамни ахтариб шу ерга келган эдим.

Юнус Ражабий. Ўша ерда тура туринг. Фафур бизга қўнғироқ қилиб қолиши мумкин. Шунда айтаман, топишиб оласизлар.

Овоз. Мен ҳозир бирорта одамдан бензин пулини топмасам бўлмайди Адҳам Ҳамдамнинг ўғли: «Дўрмонда бераман», деб киссамни тозалаб кетган!

Юнус Ражабий. Оббо, Адҳамзода-ей, сизни ҳам тунаб кетдими, ярамас!

Овоз. Нима? Бошқаларнинг ҳам киссасини тозалаб кетибдими?

Юнус Ражабий. Майли, буёғи билан ишингиз бўлмасин. *(Гўшакни қўяди.)*

Эшик очилиб, Фафур Фулом, Файратий, Маҳмудхон ва бир неча артистлар кириб келишади. Собир Абдулла меҳмонларни йиғлаб кутиб олади.

Фафур Фулом *(ўтирганлар билан кўришиб)*. Собиржон, майли, йиғлайверманг! Бу аферистнинг адабини яхшилаб бераман. Фафур Фуломни

лакиллатадиган Ёсуманни ушлаб, шундай шарман-
да қилайки, онадан туғилганига пушаймон қилсин!
(*Санъаткорларни кўрсатиб.*) Мана бу санъаткор-
лар тўйдан майда-чуйда кўтариб кетишаётган экан.
Ҳойнахой Собир Абдулланинг дастурхони купкурук
бўлса керак, деб бошлаб келаяпман. Қани, устол-
устулларни жой-жойига қўйиб, дастурхонни ёзинг-
лар!

Ҳозир бўлганлар четрокда устма-уст қўйилган
стулларни олиб, стол атрофига қўйиб чиқишади ва
дастурхон ёзишади.

Ғафур Ғулом (*Собир Абдуллага*). Уйга
қўнғироқ қилиб кўринг-чи, мабодо аферистимиз то-
пилиб, келиним Саодатхон билан бирга келишаётган
бўлса...

Собир Абдулла (*унинг сўзини бўлиб*). Хўп
бўлади! (*Қўнғироқ қилади.*) Алло, Саодатхон, жо-
ним! Адҳамжоннинг ўғлидан дарак-парак бўлмадими?

Овоз. Йўқ. Балоба йўлиққур алдаб кетганга
ўхшайди!

Ғафур Ғулом (*ғўшакни унинг қўлидан олиб*).
Майли, Саодатхон, кўп куйинманг, касалланиб
қоласиз. Мен бу аблахнинг онасини Учқўрғондан
кўрсатиб қўяман! Бу шайтонвачча бизни алдаб-аҳмоқ
қилиб кетганига қарамай, биринчи қор шарафига
базми жамшид қиламиз! (*Ғўшакни қўйиб, қайта
номер теради.*) Алло, сенмисан, генерал! Топдинг-
ларми?

Овоз. Ғафур ака, биз ҳаммаёқни илматешик
қилиб юбордик. Сизнинг уйингизга келган бола-
нинг Адҳам Ҳамдамга ҳеч қандай алоқаси йўқ экан.
Фамилияси Ҳамдамов бўлгани учун ўзини Адҳам
Ҳамдамнинг ўғлиман, деб юрган. Афсуски, бундан

бир соат аввал Тошкент-Москва самолётида учиб кетипти. Аэропортдан Ёзувчилар уюшмасига, сизнинг номингизга хат юборибди, ярамас. Мустафо хатни олиб кетди. Биз Москва шаҳар Ички ишлар бош бошқармасига мурожаат қилдик. Улар Ҳамдамовни ушлаб, Тошкентга қўлига кишан солиб қайтариб юборадилар.

Ғафур Ғулом. Шундай бўлсин, генерал! Жиноят жазосиз қолса, жиноятчининг уруғи кўпаяди. *(Гўшакни қўяди. Юнус Ражабийга.)* Юнусвой ака, шунча машмашадан кейин юрак чигилини ёзмасак бўлмайди. Қани, соқийлик рутбасини қўлингизга олинг!

Меҳмонлар дастурхон атрофига келиб ўтирадилар. Пиёлаларга мусаллас қуйила бошлайди. Ширин суҳбат бошлайдилар. Шу пайтда эшикдан ҳаллослаганича Мустафо югуриб киради.

Мустафо. Ғафур ака! У бадбахт ҳаммамизни калака қилиб, Москвага қочиб кетипти! Аэропортдан мана бу хатними, телеграмманими бериб юборипти!

Ғафур Ғулом *(қогозни унинг қўлидан олиб, ўқийди)*. «Ҳурматли дадажон!» *(Четга.)* Ўғлим бўлмай тўнғиз қопгур! *(Эшиттириб.)* «Сизнинг олдингизда ҳам, Собиржон амакимнинг олдиларида ҳам, ҳаммангизнинг олдингизда катта гуноҳкорман. Аммо, на қилайки, чорам йўқ эди. Сиз директоримга қўнғироқ қилмаганингиздан кейин мени институтдан узил-кесил ҳайдашди. Ўзимни қаерга қўйишни билмай қолдим. Ўзимни тонг сахарда анҳорга ташламоқчи бўлувдим, аллақадан милиционер пайдо бўлиб қолиб, ушлаб қолди. *(Сукут)* Махмудхон амакимга шунчалар ялиндим: ҳалиги доридан топиб беринг, деб. Дўстингиз унамади...» *(Махмудхонга.)* Қанака дори?

Маҳмудхон. Баччағар бир ютум бўлса ҳам захар топиб беринг, деб келганди.

Ғафур Ғулом бир оз ўйланиб қолади.

Ғафур Ғулом. Шу гапни менга айтсанг бўлмасмиди? Ҳаётдан тўйган экан-ку, бечора!

Овозлар. Хатда нима ёзганини эшитайлик.

Ғафур Ғулом (*ўқишда давом этади*). «...Ўша кунларда Москва газеталаридан бирида эълон чиқиб қолган эди. Пойтахт театрларидан бири Хлестаков ролини ижро этиш учун танлов эълон қилган экан. Мен Наби Раҳимовнинг шу ролини яхши кўриб қолиб, Хлестаковнинг барча ўзбекча ва русча монологларини ёдлаб олган эдим. Хатто иккинчи курсда домлам курс иши сифатида «Ревизор»ни қўйганида, мен бош ролни ижро этган эдим. Барча хужжатларни, ўша ўқув спектаклидан олинган суратларни, спектаклнинг радионусхасини юборган эдим, танловдан ўтибман шекилли, чақириб қолишди.

Ўзингиздан қолар гап йўқ, самолёт билетига ҳам, меҳмонхонага ҳам, Москва трамвай-прамвайларида юришга ҳам, уч-тўрт кун тирикчилик қилишга ҳам мулла жиринг керак. Хуллас, дадажон, сиз ҳаммангиз ўзбек халқининг Хотамтойлари бўлганингиз учун бир эркалик қилгим келди. Насиб қилса, ота-она меҳрини кўрмай, болалар уйида яхшими-ёмонми тарбия кўрган мендек подон, мендек бахтсиз боланинг Наби Раҳимовдек машҳур артист бўлганини кўрарсиз.

Сизларнинг бугунги ўтиришингизни ҳам, асабларингизни ҳам бузганим учун мен бахти қарони кечиринглар! Худо хоҳласа, келгуси йили «қорхат»нинг ўтиришини Дўрмонда ўзим қилиб бераман!

Дадажон! Менга омад тиланг! Мабодо Москва театрлари учун характеристика керак бўлиб қолса,

албатта, яхши характеристика ёзиб берасиз деб умид қиламан.

Сизга Жамбул умрини, Алпомиш кучини, ҳазрат Навоийнинг обрўсини тилаб, бир оғиз сўзингизни аяган ўғлингиз Ҳамдам Ҳамдамов». (*Хатни стол устига ташлайди.*)

Собир Абдулла. Ҳамдам Ҳамдамов бўлмай, жувонмарг бўлгур.

Юнус Ражабий. Мулла Фафур, ўша илтимосини бажо келтирганингизда бу савдолар бўлмасмиди?

Ҳабибий. Шу ўлтиришга келишга ҳам оёғим тортмай турган эди-я.

Маҳмудхон. Мендан бир ботмон дори-дармон олиб кетган эди.

Фафур Фулом (*ўйлаб*). Бу бола мен ўйлагандек аферист кўринмайди. Аферист бўлса, қочарди-кетарди, думини тутказмай. (*Бир оз сукутдан сўнг. Ўкинч билан.*) Ўша шеърият мухлиси бўлган, менинг мухлисим бўлган директорига бир оғиз айтиб қўйсам, асакам кетармиди?! (*Ўйланиб.*) Бошқа ролларини-ку билмайман, аммо Хлестаков ролини қийворадиган бола экан! Театрга шунақа туғма артистлар ҳам керак-да, Собиржон! (*Сукут.*) Қани, олайлик! (*Ҳамма нима учун қадаҳ кўтараётганини билмай, ҳайрон. Шу пайт Файратий хатни олиб, Фафур Фуломга дейди.*)

Файратий. Хатнинг орқасида ҳам бир-икки сўз ёзилган эканми?

Фафур Фулом (*хатни Файратийнинг қўлидан тортиб олиб ўқийди*). «Дадажон! Ҳабибий домланинг қўйларини олишга олдим-у, мўйсафидга жабр бўлмасин деб, ён кўшниларининг ховлисидаги тутта боғлаб кетдим. Собиржон амаким, Юнус тоғамлар беришган пул ҳисобига Ижод уйининг катта ошхонасига дастурхон безатиб қўйганман. Ўша ерга ўтиб, базми жамшидга марҳамат қилсанглар! Бун-

дан Саодатхон аямларнинг хабарлари бор. Улар менинг илтимосим билан Дўрмон хангомасини сизлардан яшириб турдилар. Менинг ҳам, уларнинг ҳам бир қошиқ қонимиздан кечинглар. Хурмат билан ўғлингиз Ҳамдам Ҳамдамов». (*Бир оз сукутдан сўнг.*) Вой, шайтон-е!

Собир Абдулла қўнғироқ қилиш учун телефон олдига боради. Шу пайт Саодатхон бир тоғора пиширик кўтариб киради.

Саодатхон. Ассалому алайкум, азизлар! (*Фафур Фуломга.*) Фафур ака! Фақат сиз эмас, биз, қўқонлик аёллар озгина бўлса ҳам ҳазил қилишни биламиз. Бир сизларни синаб кўрайлик, дедик-да, Ҳамдамжон билан!

Ҳабибий. Ажаб воқеа бўляптими?

Юнус Ражабий. Ўнгимми, тушимми, билмай қолдим.

Маҳмудхон. Ҳазил ҳам шунақа бесўнақай бўладими, Саодатхон? Бир ботмон дорининг пулига тушдим деб, инфаркт бўлишимга оз қолди.

Саодатхон. Маҳмудхон ака, лоф деса ола қопни олиб қочадиган бўлиб кетибсизми? Мана, дорингиз. (*Дастурхон орасидан кичик пакетчани олиб, стол устига қўяди.*) Юраги мўртлар ичадиган дори экан.

Ғайратий. Энди, биродарлар, ўзбек бор жойда ҳазил-хузил ҳам бўлади. Нозикми, бесўнақайми, ишқилиб, ҳазилнинг таги зил бўлмаса бўлди.

Юнус Ражабий. Ҳамдамжоннинг етим ўсганлигини эшитиб, бир воқеа ёдимга тушди. Уруш йиллари денг, Янгийўлдаги театрда ишлаб юрган эдик. Бир куни денг, Турғун Алиматов шаҳарга тушиб, скрипка кўтариб чиқди. Шаҳар бозорида ленинградлик бир ўрис киши тирикчилик тақозоси билан музикант отасидан қолган скрипкани сотмоқчи

бўлиб турган экан. Турғунбой денг, миркурук бўлса ҳам хаваси келиб, скрипкани кўлига олиб чалипти. Аввал ўзбекча куйни, кейин эгаси ҳам би-и-ир маза қилсин деб «Катюша»ни. Ҳалиги денг, ўрис киши урушдан қайтаётган экан. Етим қолган фарзанди Ўзбекистондан паноҳ топганини эшитиб, ахтариб келган экан. Тошкентдаги болалар уйидан топибди. Ўзбек халқи фарзандининг бошини силаб, соғ-омон катта қилаётганини кўриб, азбаройи хурсанд бўлганидан бояги скрипкани, халиги денг, Турғунбойга совға қилипти. «Буни сотиб, бойбадавлат бўлиб қолармидим? Яхши одам кўринасиз, чалишни ҳам биларкансиз, музикант ҳам экансиз. Зора отамдан қолган шу табаррук скрипкани сизга совға билан ўзбек халқи олдидаги қарзимни озгина бўлса ҳам узсам», дебди.

Ҳабибий. «Ҳалиги денг», фаройиб ривоят экан.

Юнус Ражабий. Э, домла тушмагур, «халиги денг»ни кўпроқ айтиб юбордимми, кулаяпсиз? Ҳалиги... (*эсига тушиб.*) Ривоят эмас, нақ бўлган воқеа. Етимнинг бошини силашдан ортиқ савоб йўқ, бу дунёда.

Ғафур Ғулом. Муҳаммад пайғамбар рўза ҳайити кунлари масжидга кетаётган эканлар, йўлда йиғлаб, кўзлари гирён бўлиб турган бир етим болани кўриб қолиптилар. Муҳаммад пайғамбар етим боланинг қошига келиб: «Сени биров хафа қилдими? Нимага йиғлаяпсан?» деб сўраптилар. Етим бола: «Ҳамма ўртоқларимнинг туялари бор. Улар ҳайит намозига туя миниб боряптилар. Туям йўқлиги учун йиғлаяпман», деб жавоб берипти. Муҳаммад пайғамбар етимнинг сўзларини эшитиб, бўйинларини ер баравар эгбдилар-да: «Кел, бўтам, елкамга чиқиб ўтир, мен сенинг туянг бўла қолай», дебдилар. Етим бола Муҳаммад пайғамбарнинг елкаларига чиқиб, туя қилиб юра бошлабди. Етим бола яна армондан чиқиш

учун Муҳаммад пайғамбардан туяга ўхшаб «афу», «афу» деб ўкиришни сўрапти. Муҳаммад пайғамбар бир марта «афу» деб ўкириптилар, бола хурсанд бўлиб, «Яна, яна» депти. Муҳаммад пайғамбар иккинчи марта «афу» деб ўкирган эканлар, Яратгандан нидо келибди: «Бир марта «афу» деб ўкирганингда одамзоднинг учдан бир қисмининг гуноҳидан ўтдим. Иккинчи марта «афу» деб ўкирганингда иккинчи гуноҳкор қисмини ҳам кечирдим. Энди бас қил, зеро, яна бир марта «афу» десанг, ҳамма бандаларининг гуноҳидан кечишга мажбур бўламан ва ер юзида дўзахга тушадиган бирор гуноҳкор қолмайди». (*Бир оз сукутдан сўнг.*) Мана шунақа, етимнинг бошини силашдан ортиқ савоб йўқ, дунёда. Етимнинг бошини силаган киши парвардигор олдида ҳар қандай гуноҳларидан фориғ бўлади.

Ҳабибий. Фаройиб ривоят экан.

Ғафур Ғулом. Балки ривоятдир, балки бўлган воқеадир. Бунинг сира аҳамияти йўқ. Аммо шу нарс ҳақиқатки, етим болаларга меҳр-оқибат кўрсатиш, уларни ота-она меҳрига зор этмаслик – улуғ фазилат. Фақат етим-есирларни эмас, барча болаларни палапон пайтидан бошлаб вояга етгунига қадар меҳр-муҳаббат боғида парвариш қилиш – сиз билан бизнинг парвардигор олдидаги бурчимиз. Меҳр кўрган авлодгина...

Шу пайт дафъатан хона деворлари ортга силжиб, Ижод боғининг навбахор кунларидаги гўзал манзараси кўзимизни камаштириб юборади.

...меҳр кўрган авлодгина меҳрибон, самимий, бағри кенг, ҳалол ва ақл-фаросатли кишилар бўлиб улғаяди.

Саодатхон. Улуғ гапларни айтдингиз, Ғафуржон ака. Бўйнингизни эгиб, «афу» демасангиз ҳам шояд мен билан Ҳамдамжонни кечирган бўлсангиз керак.

Ғафур Ғулом. Албатта, кечирдим. Ҳаммамиз кечирдик.

Собир Абдулла. Менинг инфаркт бўлиб, нариги дунёга равона бўлишимга бир баҳя қолди, Саодатхон. Ҳамдамжонни кечирган бўлсам ҳам...

Саодатхон. Нима, мени кечира олмайсизми? (Собир Абдулла бошини эгиб, бирор сўз айтмайди.) Ундай бўлса, ундай бўлса... (Аразлаб чиқиб кетади.)

Сукунат. Ноқулай вазият.

Ғафур Ғулом (вазиятдан чиқиш учун хиргойи қила бошлайди). Энди сендек... (Сукут.) Энди сендек... жоно-жонон... (Сукут.) Қайдадир... (Сукутдан сўнг.)

*Энди сендек, жоно, жонон қайдадур,
Кўриб гул юзингни богда бандадур,*

Махмудхон. Робинзон Крузо бўлиб кет-е, Ғафур!

Юнус Ражабий. Робинзон Крузо эмас, Карузю. Энрике Карузю, буюк итальян хофизи.

Махмудхон. Робинзон Крузоми, Карузоми – нима фарқи бор?

Ғафур Ғулом (этибор бермай). Энди сендек..

Собир Абдулла (ўрнидан туриб, секин ашулага қўшилади). Энди сендек...

Ҳамма ашулага қўшилади. Ашула давомида Саодатхон ҳам кириб келиб, жўровоз бўлади.

Ҳамма

*Энди сендек, жоно, жонон қайдадур,
Кўриб гул юзингни богда бандадур,*

*Сақлай ишқинг токи жоним тандадур,
Ўзим ҳар жойдаман, қўнглим сандадур.*

Хабибий (*тўсатдан*). Мулла Ғафур, агар ўша куни қор ёзмаганида, қорхат ҳам ёзмаган бўлардик. Адхам Ҳамдамнинг боласи ишини битириб ё битирмай тинчгина кетган ҳам бўларди.

Ражабий. Агар шу боланинг ўқишни давом эттиришига ёрдам берганингизда ҳозир маза қилиб ўтирган бўлармидик.

Ғафур Ғулом. Машойихлардан қолган бир байт бор:

*«Агар»ни «Магар»га қилсалар никоҳ,
Бир ўғил туғилур, номи «Кошки».*

Хабибий. Машойихларнинг шу байтлари ҳозир менинг хаёлимга келганди.

Ғафур Ғулом. Сиз шунақасиз, мавлоно. (*Киноя қилгандек*). Ҳамма нарсани олдиндан сезасиз. Мана мен битта ғариб боланинг бошини силаш лозимлигини унутиб қўйибман. Шояд худо мени кечириб, айбимни ювиш имконини берса. Шояд мен сизларнинг ҳам, бола-чақаларимнинг ҳам, қолаверса, барча юртдошларимнинг ҳам қўнглини кўтарадиган, дардларига малҳам бўладиган янги асарларни ёзсам, халқим олдида ҳам, Яратганнинг олдида ҳам юзим доим ёруғ бўлади.

Собир Абдулла. Нималар деяпсиз, Ғафур ака? Сиз «Сен етим эмассан» шеърини ёзган кунингиздан бошлаб ҳаммага меҳр-шафқат ва мурувват тимсоли бўлиб яшаяпсиз.

Ғафур Ғулом. Энди тушундим: Меҳр-шафқат ва мурувват эрта тонгдан ярим тунга қадар, ярим тундан эрта тонгга қадар гуллаб турадиган азим

дарахт экан. Агар биз меҳрга, ёрдамга, бир оғиз ширин сўзга муҳтож бева-бечораларнинг бошларини силай олмасак, шу куни Меҳр дарахтининг гуллаб турган шохларидан бири қуриб қолиши ҳеч гап эмас экан.

Бу, ҳалокат сари яқинлашиб бораётган дунёни фақат бир нарса – Меҳргина қутқариши мумкин, азизларим!

П а р д а.

МУНДАРИЖА

Воқеий ҳикоялар

Ғафурога сафар.....	5
Амин ва Амина.....	8
Тараддуд	20
Достонга арзийдиган қўшиқ	27
Муборак имзо.....	34
Унутилмағ кун	42
Шам ва чакмоқ	49
Иккинчи учрашув	62
Ҳамойил	69
Қасамёд.....	84
Ойзар (<i>киноқисса</i>)	95
Ғули ва Навоий (<i>мусиқий драма</i>)	167
Дўрмон хангомалари (<i>комедия</i>).....	217

Адабий-бадий нашр

Наим КАРИМОВ

БУ АЖИБ ДУНЁ

(Воқеий қисса ва ҳикоялар, сахна асарлари)

Муқовада Ўзбекистон халқ рассоми Баходир Жалоловнинг «Шохсанам ва Ғариб» асаридан фойдаланилди.

Мухаррир М.Якубджанова

Бадий муҳаррир У.Сулаймонов

Техник муҳаррир Б.Каримов

Мусаххих З.Қудратов

Кичик муҳаррирлар: Д.Холматова, Г.Ералиева

Компьютерда тайёрловчи С.Азизтоева

Нашриёт лицензияси АIN№ 158, 14.08.2009.

Босишга 2016 йил 3 августда рухсат этилди.

Офсет қоғози. Бичими 84x108¹/₃₂. «Virtec Peterburg»
гарнитураси. Офсет босма усулида босилди.

Шартли босма табоғи 15,12. Нашр табоғи 13,96.

Адади 2000 нусха. Буюртма №16-429.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг

«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.

100011, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

e-mail:uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz

НАИМ КАРИМОВ

Бу ажиб дунё

«O'ZBEKISTON»

ISBN 978-9943-28-668-9

9 789943 286689